

*Штампарија
Драг. Грегорића*

САБРАНА ДЕЛА БРАНИСЛАВА ПУШИЋА

**Сабрана дела
Бранислава Пушића**

XI

- 1. Приповетке једнога Каплара**
- 2. Рамазанске вечери**

**Издавачка књижарница
Геце Кона**

БРАНИСЛАВ НУШИЋ

**ПРИПОВЕТКЕ
ЈЕДНОГА КАПЛАРА**

БЕОГРАД

Издавачка Књижарница Геше Кона

1. Кнез Михаилова 1.

1932

213/52

II 4042/11

II 111021/XI

ПРЕДГОВОР

Прво издање ових сличица, написаних у логору за време примирја, по свршеном Српско-бугарском рату, изишло је у Београду одмах по закључењу мира 1885 године. У томе издању било је свега девет сличица. Доцније је писац прибрав и остале расуте у тадањим књижевним листовима (Отаџбина, Коло, Стражилово, Преодница, Дело, Босанска вила, Бранково коло) те их је, двадесет на броју, поново издао 1895 године у Сремским Карловцима. Из тог другог издања прештампавају се те сличице под именом приповедака, које име, и ако не у свему тачно, носе од прве своје појаве.

П о з и в

Било је у првој половини септембра. Топлота постојана, и тек погдекоје јутро што нас је мало оштрији и студен ветрић опоменуо на скору јесен.

Једнога дана изиђоше у свима београдским новинама неки телеграми крупним словима штампани. Настаде и нека журба, прво као тихи и поверљиви шапат, док то поче да расте и расте, док се не попе до гласнога надвикивања и надлагивања.

Пред кафанама, око свакога стола, као мушице око капље меда, пуно света, већ нема више места. Ту се читају телеграми и објашњавају, а ти се телеграми сваког дана све крупнијим и крупнијим словима штампају.

Била је онда наша резерва на окупу и једнога се дана распростре намах глас, да се са дваестодневног вежбања неће ни разилазити.

Неколико је дана било све још неизвесно, а седмога од тих дана већ смо знали, шта је са нама. Тога јутра освануше по угловима велике листине и на њима, црно на беломе, позива се сва резерва

од 1875 године и још први позив и прописује се, шта ко да понесе собом, колико пари опанака и ланене крпе и лоја и т. д. Једном речи, јасно се читало из тих позива, да сваки обавезник, осим друге опреме, треба да понесе и своју главу, за коју му се у овој прилици не гарантује, да ће је вратити кући. А то је све било написано познатим тугаљивим и дирљивим стилем наше окружне команде.

Сад је тек настала права врева. Око тих позива су се скупљале гомиле од јутра до мрака, читало се и објашњавало.

Пред сваком кафаном, управо око сваког стола, други свет и друго мишљење и други начин, на који се то мишљење казује. Тамо ђак уз мермерни кафански сто, око њега ситни трговчићи, бакали, и остали сиромаси, који са кафанских столова очекују мрвице политичких вести. Так сриче какве пештанске новине и црта писаљком по мермерном столу границе берлинске или сан-стефанске и тумачи речи „офанзива” и „дефанзива”. За другим опет столом седи господин, чиновник министарства, око њега професори и чиновници и трговци, и он објашњава међународни положај Румелије и саопштава последње вести о привременој пловдивској влади и опасност српских интереса од супарнице појачане Румелијом. Тамо опет за трећим столом Фединанд шнајдер са класичким ликом, дигнутим десним раменом и жмиравим очима, и касапин Марко

са крвавом кецељом и благим, доброћудним очима, и конзисторијски практикант Љуба са тихим калуђерским гестовима и прождрљивим мирским очима. А око њих још вазда познатих и непознатих, и они сви у један глас говоре и сви у један мах ударају песницом о сто и сви су једнога мишљења, да ће на крају крајева Рус ући у Цариград.

То тако пред кафаном, а пођеш ма којом улицом, среташ овамо или онамо гомилице од три и четири лица. Једни забринато шушкају, други гласно разговарају, трећи се препиру, а четврти шале. А већ било је и шала, које су и кроз целу варош прошле од уста до уста: како је тај и тај професор одређен за трубача, а не знам опет који поштар за добошара. Па онда већ и музике су ту, које пред свима кафанама свирају ратоборне песме; ту се збирају и одушевљени, који већ пију за ратну срећу; ту су и неодушевљени, који четвороношке доказују, да не спадају међу оне који се позивају; па онда једни, који и сувише опширно разумеју ону наредбу, и други, који је, поред свих објашњења, не могу никако да разумеју.

Па све тако. Пођем кући, па уз пут све исто. Жене се са капија и преко сокака препиру за мужеве, деца за оцеве, а оцеви за децу, а дечица, те невине злослутнице, већ припасале место сабаља штапиће, свирају у песницу марш и егзерцирају се и играју рата.

Сретнем уз пут и господин Јакова пензио-

нера. Дигао шешир више чела, чело му се продужило ћелом и ознојило се, а миче рукама у лево и у десно, дуказујући нешто сам себи. Он забринуту жури кући, да саопшти својој жени новост о сазиву. Немају никог рођеног, нити ког да опреме, нити ког да испрате, нити за ким да се заплачу; па ипак господин Јаков забринут жури кући, а кад ме спази, махну штапом, да му пређем преко улице.

— Јес' читао?

— Јесам, — рекох.

Он хукну и обриса чело великом плавом марамом, па онда скиде и наочаре, те и њих убриса једним крајичком мараме.

— Прочитао сам и ја, — додаде, — дабогме да сам прочит'о кад ме се највише и тиче. Лако је, дабогме, вама младићима. Шта?... ранац, један пексимит, двајс пара сланине, чарапе, пушку, па хајд' пут под ноге све певајући, а?! Нит' ком из џепа, нит' коме у џеп, а?! Зар није тако? Али, господине мој! ја кола, па коње, читава комора, брате мој! И то комора са два коња. Чудо није са три или четир на пример. Па добро, са колико било, ама одакле да дам, одакле, брате!... (Ту господин Јаков лупи штапом о земљу и погледа незначајно и одмори се мало). Они ти то, а и не питају: можеш ли, имаш ли, како ћеш да даш; него тек онако преко колена: Господин Јаков комору, комору са два коња! (То изговори не-

ким туђим гласом, као ваљда гласом окружне команде). И знате ли, шта је најгоре у овој држави? Господине мој, (па одатле попе гласом изговарајући све реч по реч) то је то, што, како мисле они доле, тако мисле и они горе! Био сам код самога господина министра и кажем му: Тако и тако и тако тако, два коња, господине министре, да је један хајде де, али два коња... И знате ли, господине мој, шта ми каже господин министар? (Ту господин Јаков поче као поверљивијим тоном да говори, те ме ухвати за капут и поче да ми тура, онако уз реч, прст у рупу од дугмета). Министар кобајаги учен и паметан човек и генерал, највеће звање у држави, па знате, шта ми он каже: „Можете, можете ви, господине Јакове, можете!“... (И то изговори туђим гласом, па онда настави својим али јачим тоном). Ето, то ми каже, господине мој, један министар! И сад ја питам вас, може ли то да буде још у којој држави, а? Јок, Бога (ми, не може: у другој, уређеној држави министар би казао: „Је л' не можете, господине Јакове; па лепо; ви дајте комору са једним коњем.“) (И то изговори опет туђим гласом, као да представи, како би казао министар друге „уређене државе“, па затим још једном узвикну, али не више поверљиво). Кад тако каже један министар, господине мој, онда шта нам је остало?

Како је последње речи господин Јаков изговорио врло високим тоном, те се загрцнуо, то

ја уграбих прилику, док он кашље, и рекох му збогом. А тек што сам десет корака учинио, а пред капијом своје куће — пета кућа од моје — госпа Јуца, повезана угасито-зеленом шамијом и опасана црвеном кецељом са црним бобицама:

— Јесте ли видели, Бога вам, гдегод мог Перу?

— Нисам, госпођо.

— А, Бога вам, да ли ће по том позиву да иде и мој Пера!

— Е, па сви ћемо.

— Јух, забога! Лако је вама да кажете тако, па сви ћемо, али моје дете већ три месеца има тежак кашаљ. То не може бити, силом се ништа не може. Он има, знате, и докторско уверење.

— Ја мислим, да му то неће ништа помоћи; њему ће, знате, бити дозвољено и у рату да кашље.

И да ми је знати само, ко ме то повуче за језик да кажем. Извуче се из капије сва госпа Јуца, повезана угасито-зеленом шамијом и опасана црвеном кецељом са црним бобицама, и препречи ми пут, а ослони руке на кукове.

— Шта кажете, шта кажете? — и то најпре рече неколико пута. — Сви сте ви једнаки, и ви и окружна команда и мајор и комесар и министар, сви сте ви једнаки. Па зашто су онда доктори у Србији, ако њихова уверења не вреде, а?! Зар болесна човека да вуку по граници код толико здравих здравцатих... (Ту хтеде да рекне неку

ружну реч, па је задржа међ' зубе). Ето, идите ви, дабогме, а што ви не идете? —

— Па и ја ћу ићи.

— Ићи ћете, јест, и т. д..

Већ сам и збогом казао и одмакао журно, и госпа-Јуца залупила врата и увукла се заједно са угасито-зеленом шамијом и црвеном кецељом са црним бобицама; али се за вратима још једнако чуо силан протест, што ће њен Пера морати ићи, кад је очевидна ствар, да он има кашаљ.

Успут сам срео још и једно шегрче, носи нечије чизме на оправку за пут. А срео сам и Благоја, мога комшију и пријатеља, с којим ћу већ сутра заједно стајати у фронту. Бледа лица и добродушна погледа, Благоја, који је имао стару мајку и кога смо сви волели. Он се најпре одушевио позивом, који ће га одвести у рат, у славу, а сад ево стао пред својом кућом и не сме да уђе. На лицу му оцртана тешка борба и неодлучност.

— Зар жалиш, Благоје? Што си такав?

— Не жалим, — вели, — страх ме је само да уђем у кућу.

— Што, болан?

— Страх ме, да кажем мајци.

Он је сиромас јединац, а мајка му је стара и престара. Гледа га као зеницу у оку и не да ни трун да падне на њега. Она је њега хранила с муком и невољом, док га није одгајила. Он сад њу храни с муком и невољом, док је не опхрва ста-

рост. Никад се нису растајали, ово ће им први пут бити.

— Реци мајци, бићемо заједно и пазићемо се!

— То је мало! — одговори Благоје и метну руку на кваку и опет је трже.

Улазећи у своју капију освртох се још једанпут и спазих господина Јакова где иде, објашњавајући нешто сам себи; и спазих госпа-Јуцу, како је извирила опет на врата; и спазих Благоја, који је још стајао пред вратима своје куће, немајући храбрости, да спусти руку на кваку...

Опроштај

Прегледао сам чизме и ранац и опрему. Све је у реду, може слободно затрубити још овога часа.

Дозволили су да вечерас останем код куће, а сутра рано, пре но што збор затруби тамо, на Бањици, у фронту. Вечерас треба провести са својима у кући, утешити оне, са којима се растајемо, опростити се, па у зору ранац на раме а пут под ноге.

А то је вече врло брзо ишло. Док се покрипо ранац, док се очистиле чизме, док ово док оно, а ево га већ и вече. Као да је сунце журило тог дана.

Вече лепо, ведро, а месец велик и пун; захладнело врло мало, те нека голичава језа прожима ти тело.

У нашој ниској собици малени сто. На њему дршће свећа бледом светлошћу, те сенка свакога од нас око стола игра по зиду. На столу ољуштене јабуке, печени кестени и још неки слаткиши и све, све што ја волим да једем, као да то све ја волим у један мах. Горе за столом отац, под белом му косом наборено чело; ћути и обрће међу прстима кутију дуванску и по њој једнако

нешто црта и урезује. До њега мајка; нуди ме час овим а час оним, а промукао јој глас и уздржава се, да јој не навале на уста и на очи осећаји, који јој се буне у души. Па онда сестра са пуним очима суза и мали брат весео и љубопитљив. Док старији забринuto ћуте или говоре о далеким стварима, које се најмање мене, одласка и рата тичу, дотле мали брат распитује најстрашније ствари.

— А, је ли, мора ли то сваки погинути?

— А је л', то ви лежећи пуцате?

— А да ли, кад ко погине, после га лепо сахране?

Бадава са стране опомене да ћути, бадава забашуривања каквим другим разговором, он је своја питања понављао, ако није добио одговора.

Па је најгоре још, кад је настао тајац. Чуло се само убрзано и загушљиво дисање моје мајке, иначе је била тишина по читавих пет и више минута. Отац је брзо вукао димове из цигара; мајка је гледала ма какву забаву да нађе: или је љуштила јабуку или усекњивала свећу; сат је у другој соби одмерено откуцавао; бледо-жута светлост свеће заигравала је по брижним лицима, а сенке су по дувару трептале. Мало, мало па преко прозорских завеса, види се, прође нека сенка и чује се бат тешких стопала уза саму кућу.

А чудо да у таквим приликама нико не уме да се досети, о чему да разговара. Срца само и

душе што међу собом разговарају; а кад они разговарају, угодна је тишина.

— А хоћеш ли да нам пишеш? — вели сестра и узима моју руку у своју.

— Писаћу, дабоме да ћу писати.

— Пиши, — додаје мали брат, — пиши, кад год ко погине, и јави нам, како је то било и где га је ударио куршум: у груди, у руку, у ногу, у главу, у чело, у уста или...

И он настави да ређа све страшније могућности, тако да и мене заголица нека студ по души.

— Ћути, кад старији говоре, — прекиде му реч отац, али тоном, из којег се видело, да том примедбом није мислио да му даје лекције из васпитања, већ да прекрати оно лакомислено набрајање, које је старцу косу у вис дизало.

Па настаде опет тишина. У ћошку дрвени кревет најпре као застења, па затим нешто пуче као суха грана под коленом. Свећа задрхта бледилом и дуги јој се пламен пови. Сви се окренуше, а мајка претрну и пребледе, а затим поче да се крсти и баци поглед на икону, па узвикну:

— Господе Боже, Господе Боже, грех нама на душу, грех нама старима на душу, опрости деци! (И скочи брзо и припали кандило, што је била вечерас заборавила, те се прекрсти још пет и шест пута пред нашом славом светим Ђорђем.)

А што се казала на сату више напред кретала, то сам осећао све већу промену на лицима мојих. На тим се лицима све више оцртавао осећај, а у сузним очима мајчиним све сам јаче осећао жудњу, да ме се што више нагледа. У последњим часовима ја сам већ почео да се плашим њених очију и нисам их смео више отворено и дуже да гледам.

Морао сам и да прилегнем макар сат два; а кад сам се пробудио, на улици још беше тешка ноћ. На столу у собици већ је догоревала свећица и за столом мој седи отац остао је још од синоћ. Пред њим је гомила испушених цигара и дим и као неки облачак испунио сву собицу па се колута и лелуја.

Поче већ да се бори и ноћ са зором и светлост свећице све блеђа да бива. Између завеса улеже танка светлост с поља и кандило под иконом запршта, те га на ново долише.

Дође и једна комшика са децом, а мало после још једна и... не знам већ, набраше се ваздан. Дође и чича-Сретен, јер он је још синоћ поручио да ће доћи да се опрости. Он је пре четири месеца изгубио сина, мога вршњака, који је са мношвом заједно ступио у војску, па после једнога марша прозебао, разболео се и умро на очевим рукама. Од тог је доба чича-Сретен напустио и радњу и пријатеље, по цео дан седи код куће затворен а само недељом иде на гробље и одседи крај си-

новљева гроба по четири и пет сати. Седи тамо и разговара са сином. Носи који пут и књиге, па му их чита. Он би сад свога сина испраћао, да тако не беше божја воља.

Ја сам се спремао, мајка, и сестра су криле по ћошковима очи пуне суза, брат ме је отпрчавао и цупкао с ноге на ногу, отац је брижно али мирно пушио; комшике су ћаскале гласно, а чича-Сретен је сео у један ћошак и ћутао, ћутао као нем.

А кад је било време да се пође већ, седоме оцу заигра брада а задрхташе усне, а његове стужене усне осетих по челу и по образима. А затим, као оно први убод ножа што заболи, а после утрне месо и може се колико хоћеш сећи, тако и ја већ нисам више ни разазнавао, чији су пољупци и загрљаји, ни чије су сузе влажиле моје образе.

Па ипак још један пољубац, један врло снажан пољубац осетих, јер ми опшину лице као студен ветар. Несрећни чича-Сретен, он је испраћао свога сина у рат. Његов загрљај беше снажан као загрљај дављеника, а његов пољубац дуг као онај пољубац, којим се над гробом праштамо. Рекао бих чисто, као да га и сад осећам, пољубио ме је ево овде, измеђ оба ока, и ево овде по десном образу...

...И већ ничега се више не сећам!... Знам још, да ми мали брат поможе, те упртих ранац и отргох се силом из мајчиних руку, па, не осврћући се, одох брзо, врло брзо...

Под шатором

Још на Медошевцу, широком и пространом пољу изнад Ниша, отпочела је наша војска своју борбу. То беше борба с многим тегобама и ружним временом: с другом и силном кишом, која нас је често у поноћи поплавила и дизала испод наших ниских шатора.

Сећам се добро једне таке ноћи. Необична киша пљуштала је цело после подне, па се тама спустила још за дана... Ми се забили сви, као мишеви, под ниске шаторе, па провирујемо само кроз рупицу на платну.

Поднаредник и мој „десни друг” прекрстили ноге, прилепили неку прљаву воштаницу на преврнуту цокулу, метнули преда се ранац место стола па се коцкају. Иза њих легао налеђице мој друг у фронту „из задње врсте”, па метнуо на трбух порцију, јер прокапљује шатор над њим; капљице му полако пућкају у порцију, а он, не мичући се, пуши и задовољно се смеши, што сутра неће бити учења. Неко се тамо из ћошка тужи, како осећа да поточић већ мили испод њега.

Напољу лије киша као из кабла. Из суседног шатора чује се песма: „Катарина матерна” и „Мајка Мару, хоп, хоп, хоп!..” Из другог неког шатора опет очајничка вика: неки каплар био у вароши, па, бежећи од кише, не може у мраку да погоди свој, него залутао у туђ шатор, а тамо му нема места; људи га и моле, да изађе, а и силом га терају.

Киша све јача и јача, а помрчина густа, гушћа но што си је икад видео. Изишли трубачи да свирају „сопрошај”, па им кроз шуштање оне страховите кише чујеш тек по који глас, као кад окисао петао промукло кукурене.

Пожарци се посакривали под шаторе, а како ли је јадној логорској стражи, Бог ће свети знати!

Ја огладнео, пушим цигару за цигаром, а вадим полако из суседова ранца неке сухе кобасице: опазио сам их још после подне, па ме ето доведоше у искушење!... До мене лежи један малишан чак са левога крила у фронту, па чисто жалостиво погледа у моју цигару.

— Ама, баш да ми даш једну цигару, немам ни трунке! — проговори најпосле левокрилни малиша.

— Па да ти дам. Него имаш ли ти у чутурици мало воде, ја баш ожеднео!

— Е, нема!...

И припали цигару, па стаде распитивати све унаоколо: да ли има ко воде. Хоће да ми врати

зајам. Нико нема ни капи, а напољу се толика вода пролева.

Ух, ала сам ожеднео!

Хтедох да докопам ону порцију с трбуха мога друга из задње врсте, која се већ напунила кишнице; али ме заустави левокрилни малиша.

— Немо'! Имам једну јабуку у ранцу; оно нисам баш хтео да је једем, али баш да ти угасим жеђ... —

Извади лепу и повелику јабуку, расече је на две поле, те ми даде једну, а другу сгрпа у ранац.

— А што остави то, болан! Што не једеш? Хоће да ти иструли...

Он ме погледа неким погледом, као да би рекао: „Е, да знаш!...”

— Дао ти је неко од куће, је ли?

— Није. Ово сам добио, знаш... онако... онако... онако од другог!

Левокрилни је здрав и леп момак, само што је мали. Очи му мале, бистар поглед, а ведро чело, мали брчићи. Брије се кашто и по двапут на недељу, а шајкачу носи мало на еро. У свој нашој чети нисам видео, да је когод лепше обувао опанке него он; а кад нам празником засвира војна банда, нико није лепше преплетао него он. На смотри је његова пушка била свакад најчистија и добро је радио пушчане радње, ама „равнање” би увек он покварио, па га је за то много брусио командир.

Кад му ја понудих и другу цигару, већ је сматрао за дужност, да буде поверљивији спрема мене.

— Знаш, ја сам из Миријева. То је тамо преко брда, где смо ми у Београду логоровали. Па има, знаш, у мом селу нека девојка, име јој Ката; али није да кажеш да се ми волимо, није Бога ми, брате, него тако...

Па ту прекиде причу и осврну се да види, да нас не слуша ко.

Није нас нико слушао. Поднаредник баш изгубио три гроша, па се буни и виче: „На талону је био мак поп!” А из десног буџака неко почео да певуши. Напољу киша чисто хуји, а и ја осетих, што каже онај иза ћошка, „како ми мили већ поточић” испод ногу, па тргох ноге и са страшћу почех да једем ону полу јабуке.

— Њена је кућа до попине куће, — настави левокрилни, — а наша чак иза суднице... Па тако куд год пођем, све ме тамо нанесе пут... те прођем. Не играм никад у колу до ње, ама опет све њој гледам у очи. Ала да је нешто видиш о благодану у колу... Е, не знам, брате, шта ми је! Кад је видим, овде ми нешто дође, па се сав запламим. Нисмо, да кажеш, ни речи проговорили једно с другим, али тако, све ме нешто обузме кад је угледам, не знам ни сам зашто и како. Момци по селу мисле да се ми волимо, а није, Бога ми, него тако, све ме нешто вуче да је видим, све бих волео да сам поред ње; а и она, видим, све у мене

гледа, па кад се погледамо, а она тек обори очи, па се зарумени. Оно, млади смо обоје, могли би се и волети, а није, Бога ми, нит' је она мени казала да ме воли, нити ја њој!...

Мој друг из задње врсте диже мирно порцију с трбуха, отшкрину шаторско крило и просу је, па опет леже онако исто на своје место, метну опет онако порцију и настави задовољно да пуши.

„Левокрилни” се окрете на десни кук, па настави своју причу:

— Па кад нас оно позва кмет, сву резерву, морао сам и ја. И баш ми дође тешко, ето, нит' волим ту девојку, нити она мене воли; ама баш ми би тешко, што ћу да идем. Све обилазим око њене куће, обилазим, обилазим, па је тек угледах: сакрила се иза коша, па извирује за мном, а ја јој приђем: „Като”, велим јој, „хоћеш да ти кажем збогом?” Ето, то сам јој први пут проговорио, а она мени: „Па збогом, Нико!” Баш се, видим, застидела. „Од', од' ближе, Като, ја опет идем у војску, у резерву!” А она и хоће да приђе а и неће, па тек отрча горе у вајат и донесе ову јабуку. „Ево ти, Нико”, вели, „а је ли ти жао села?” „Жао ме је, Като.” Па ми дође тешко, а и усне ми почеше да горе, а очи ми наводниле, па не могу чисто ни да гледам, као да сам гледао у сунчеву зраку... „Жао ми је, Като, и нане,” велим јој, „и Јеле, и стрина-Соке.” „А је л' те још кога жао?” пита ме и гледи у земљу. „Па

жао ме је и тетка-Станије, па деда-Ристе.” „Ама још, још?” „Па жао ми је, жао ми је и тебе, Като, и тебе,” — па је дохватим за руку... Не знам шта ми би, као да ми је сестра, а 'ајд', 'ајд' бар да се волимо, али, Бога ми се не волимо.

— Па баш је ухвати за руку, је ли? — упитах га ја, — а јамачно си је и пољубио?.

— Нисам, Бога ми! — отеже „левокрилни”.

— Признај, признај!..

У том баш засвира труба код нашег шатора „узбуну” другој чети првог батаљона. Лом, чудо! Цокула се са свећицом преврте, и свећица се угаси; ранац са картама, што се затекоше на „сону”, излети из шатора чак напоље. Онај, из задње врсте” скочи и претури порцију пуну кишнице на поднаредника. Поднаредник псује, што га је полио. „Левокрилни” кука, не може да нађе шајкачу. Она се свећица угасила, густ мрак под шатором, а гурање и метеж. Неко те пита: „Јеси ли напипао моју шајкачу?” Брева, комешање, гурање под шаторима наше чете, а напољу киша још једнако пљушти. Труба свира узбуну, а пожарци лупају штапићима по мокром платну: „Устај, узбуна!”

Моје једне чизме нема; навукао је поднаредник, па истрчао. Ја навучем ону цокулу покапану сву воском од воштанице, упртим нечији ранац и истрчим.

Киша, као што Бог хоће, густа помрчина и

напољу. Командир се увио неким поњавицама. Трубач стоји уз њега и држи један фењерчић. Ту се брзо искупи наша друга чета: људи махом санани а изненађени узбуном.

Мислили смо, Бог зна шта је... Кад тамо, а пук, што је био на дворској стражи, морао је сутра рано одмаширати, па је ваљало сменити стражу усред ноћи.

*

„Левокрилни” ми није хтео ни после никако признати, да је пољубио Катуну, а погинуо је си-
ромах на Три-Ушима...

Први плотун

Одјутрос се кренуле наше трупе из Пирота ка Сувом Мосту. Речено нам је, да је рат објављен; и девети пук, који је био на пограничној стражи, сигурно је већ упао у непријатељску земљу.

Од јутра па до мрака пиротски свет стајао је по улицама, пратећи нас са саучешћем. Старци су махали зловолно главом за нама, бабе бри-сале сузе, моме нас испраћаале нежним погледима, а деца пристајаху уз нас, дувајући у песницу марш, или вичући „бум! бум!“...

Са лица војника — не, тек са лица оних који су нас испраћали, могао си да прочиташ, камо се то иде.

У пушчаној цевии сваком читава кита цвећа, из шајкаче вири жути шебој, шимшир или јеловина; шајкача јал' на око, јал' наерена преко уха; ранац утегнут, шињел тврдо савијен, а чутурица, ударајући о тесак, чини по кораку оно своје једновременно „цингара“ „цингара“...

Војници хитри и весели, свачији ти поглед не-

што каже, сви иду кораком, сви као на свадбу. Хиљаду се разних гласова укрстили; онај напред утањио „Јова Ружу кроз свирале зове”; они опет помешали гласове, па токорсе певају „Онамо' намо, за брда она”; један опет сам себи запевао „Ала ј' леп овај свет”, неки ђаци опет „Чашо моја, чашице!” А час по час заори се смех; какав ђак добровољац нема ранца, него испразнио јастук, па га напунио стварима, те му се вуче и удара га по ногама; или каквом резервисти наишле сузе на очи, те му се сви смеју и пружају прст на њ.

Томе, некако природно, следује оно командирово: „Мирно, у корак! Ти, ти, други, теби кажем, што ме гледаш, промени ногу!” — Па као настане за један час мир, а затим тек један, за њим други, па онда сви, те се наново настави она стара вика. Чујеш механске, варошке песме, оне равне сеоске, док тамо какав поднаредник или каплар, отпоче, као бајаги, убојну песму „Радо иде Србин у војнике”; па се то све тако смеша, укрсти са другим узвицима, са каквом избаченом шалом, са смехом, цевом и разговором.

Са неба пржи сунце, друм прав и бескрајан, на њему лежи читав слој прашине, који се за нама као облак диже. Прах те обасипа, те ти брада, бркови и обрве све више беле, а сунце ти умара очи. Али је још све весело и хитро.

По какав млади резервиста не зна, шта је то борба, како то почиње, како се свршава, па пропи-

тује; а поднаредник, са златном споменицом из Српско-турског рата, пошао уз њега, па му прича чудне приче, као да се борио за време Краљевића Марка, а не пре осам година.

Други се опет покуњио, као дете кад га силом вуку у школу, а зна, да га тамо чека учитељско „миловање”, све распитује: да ли то баш сваки да погине, да ли сме и да се сакрије, па ово, па оно...

Један из „сталнога кадра”, кршан момак, силан на очи, са танким вратом али снажном руком, — вели, како ће да зове Бугаре на мегдан.

Један каплар прича, како је то најлепша смрт на бојном пољу; други се вајка, како има жену, па децу, па род; један опет вели, да му је баш свеједно, погинуо или не; трећи додаје и да погине, али да му је, да га уједанпут састави са земљом, да се не мучи; пети каже, како би најволео, ако је већ да се гине, да погине од гранате; шести вели: „Аја, лакше је од куршума, кад у срце удари”.

Погдекоји се већ и уморили, неком се узица одрешила, другом ранац спао; а трећем се шињел одвио. Изостају да наместе, па их ево трче, а у фишеклији им залупају метци.

Жега... жеђ... прашина... па је ипак још све весело.

Од прашине већ сви бели, мислиш, човек оседео, прах по бради, прах по коси, прах по хаљинама и праха пуна уста. Готово у свима чутурицама нестало воде, у погдекојој се још ракија задржала,

јер се ова штедљивије гуцка. Суморна жеђ опет, оно цвеће што вири из пушчаних цеви оборило главе, руке поднадуле, очи чисто сањиве, капци на очима малаксали, не мож' лако да их крећеш, па још је све весело, још траје песма, још се укрштају шале, још се иде „у ногу”.

Код поднаредника Јове и не мож' друкчије, не да он никоме да буде „буба”. Није то био рђав човек, могао си код њега све да „забушиш”, али само не смеш да му не идеш у „ногу”. Лепо је певао, увек је он почињао, а, Бога ми, сам је и састављао песме. Још у прошлом рату певале су се две три његове песме, па и сад, целим већ путем, пева само своју песму:

„Ново жито, део цак!
Еј, ја сам мајкин баш пешак,
Чекај, Буго, мајкин сине,
Еј, док те Срби стигне!

Уједанпут прекиде песму, те викну чисто радосно:

— Граница!

А одмах затим командир строгим гласом:
„Мирно!”

И заиста, с леве стране друма беше један каменчић, на њему две стрелице, под једном пише „Србија”, а под другом „Бугарска”.

Сваки редом загледа у тај камен, после кога је свако стао ногом на непријатељско земљиште. Сваки је као приморан прочитао оно, што је писало на камену, а који нису писмени, дрпали су

час једног час другог за мундир, да им кажу шта то пише.

Али до границе беше друкчије, а од границе богме друкчије. Нешто се ћутало. Онај напред, што певаше „Јова Ружу”, ама ни да се чује; па и она гомилица, што певаше „Онамо 'намо”, умуче намах. Поскочица нестало, шале још мање, као да је свако заборавио поскочице и шалу. Тек се погдеко још држи, шали се, пева, рекне што, па видиш неки усиљени смех, али га тек још траје.

Поднаредник Јова подвикује као и пре и пева своју песму.

Онај поднаредник са златном медаљом још једнако прича резервисти читава чуда из рата; онај опет „стајаћак” као вајка се, тргао би чисто што је казао да ће Бугаре да позове на мегдан.

Не иде се више ни у ногу, покварили. Поднаредник Јова се задубио, саставља песму за прелазак српске војске преко границе, па и не пази да ли се иде у ногу. И таман да нам отпева што је саставио, а отуд — груну плотун.

То беше први непријатељски плотун!

Поднареднику се пресече песма у грлу, и наста нека свечана тишина, ућутасмо као неми и згледасмо се. Поднаредник, са споменицом из прошлог рата, умуче; онај „стајаћак” заборави да позове кога на мегдан; каплар, што причаше како то није ништа погинути, ушуњи се некако, па све гледа преда се; онеме, што се вајкаше целим путем, како

има жену и децу, наиђоше мало сузе, али се брзо охрабри; онај опет, што причаше, како му је свеједно: погинуо или не, увијаше сад некако, те додаде: „Баш би то добро било, кад би човек знао напред, 'оће л' погинући или не!”

Али командирово свечано „Мирно!” ућута сад баш све, прибрасмо се некако убрзо у редове и лица нам добише други израз.

Сунце још једнако жеже, пред нама није више онај прави друм, има где да се заустави око. И ако се, уморни од жеге, заклопци на очима тешко крећу, свако звераше на ону страну, одакле дође пуцањ.

Увеле ките цвећа из пушчаних цеви нападаше у прашину, баци свако из шајкаче онај жути шебој, шимшир и јеловину, сваки притеже јаче пушку уз раме, и опет настаде свечан мир... Још само поднаредник Јова по који пут подвикује и тера у ногу да се иде, а чутурице, ударајући у тесак, чине оно своје једновремено „цангара” „цангара”...

Птичице Божје

Прве вечери како пређосмо у туђу страну, преноћили смо у Жељуши, селу на догледу нашој граници.

Први плотуни прегрмели су преко тршчаних кровова овога сеоцета, а затим је војска наша одмакла у дубоке кланце и оставила сељане узврене и преплашене.

То је можда било последње, заостало јесење вече. Ваздух је развејавао неки студен ветрић, али је небо било чисто и сунчеви су зраци тихо се гасили.

Ми каљави и прљави отпртили са себе ранчеве, прислонили пушке, мислим, уз општински плот; па се или стресамо, трљамо очи, потпасујемо, или неки већ посустао па легао на оно мало травице, што остало уз плот; који захватио у порцију воде, па се прска по лицу, а који остао још наслоњен на пушку, па не уме да се реши шта ће.

Село пусто, нигде живе душе. На прозорима ниских кућица дрвени капци или поњаве, и никог

да се отуд помоли. Свега се на једној кућици димњак пуши, али и то танак, магличаст дим, ваљда са већ догореле ватре. Само под клупом у општинској авлији једно незграпно псето, које се лено диже, кад наиђосмо, и залаја два три пут, као по некој општинској дужности, па онда зави негде иза куће. Из потока опет зацангара једанпут двапут звонце на врату једне белуше, а она диже главу, мукну, па пошто остаде још неколико тренутака у томе положају, да види, ваљда, какав је то утисак учинило, продужи опет равнодушно да брсти један малени дуд.

Невини становници посакривали се и прибрави под кров, мисле, наишла сила, која ће да пљачка и убија.

Један од наших, који се баш много бринуо о томе, да не преноћи на рудини, удари кундаком у једна врата, и она се, колико шале ради, иставише. Многи му замерисмо што тако уради, ама се из кућице нико живи не појави. Ваљда се и раселили људи.

Неки већ подложише и мало ватрице насред села, јер командир беше наредио да не улазимо ни у чију авлију. Многи се искупише тамо, неко да припрљи парче прљаве сланине, што га је извукао из торбе, неки да просуши пешкир, којим се мало пре брисао, а многи, колико обичаја ради, око ватре, јер сунчеви зраци још су нас топло грејали, и ако прохуја неки свежи шум, који но-

саше жуто јесење лишће и обрташе га у ковитлац, а танким млазевима друмске прашине посипаше пожутелу траву и покошене ливаде.

Ја прилегох мало крај плота, те раскопчач блузу, да ме тај свежи ветрић проголица по грудима, а мој друг, Миљан Ђокић, попрелегао уз мене, наслонио главу на моје раме, па богме и заспао.

Командир се попео на једну клупу пред општинском капијом и гледа негде далеко на дурбин; наши се искупили у гомилице, па неки ћаскају, а неки озбиљно разговарају. Па већ мало доцније, кад увидеше сељаци, да ми нисмо баш тако кржави гости, почеше и они да се мире. Прво провирили иза оних поњавица на прозорима, па онда се, Бога ми, и ослободише мало.

Кмет који је био сакрио своју кметску тојагу, бојећи се, ваљда, да ће Срби од њега као старешине села почети, изишао однекуд на среду; и механџија, који је покупио оно мало прљавог бакра, бојећи се, да ће се и од њега као најбогатијег у селу почети, кад виде кмета, опаса поново кецељу. Па тек видиш: један отуд, други одовуд, помаљају се из кућа, најпре плашљиво, узверено, па онда лепо, слободно. Видиш, приступили и да разговарају с нама, па онда живахнуло цело село. Скидоше се оне поњавице и капци са прозора, па се отворише вратаоца, па измилело и погдекоје женскиње, стало на вратнице и гледа онако издалека у нас. А кмет већ сад и друге почео да сло-

боди, па по старешинству он се упустио у разговор са нашим капетаном, и ми већ увелико са осталим сељанима. Они нама „браћо”, а ми њима „браћо”; и то се баш развио разговор и нашироко и надугачко и све је већ оживело и све је у селу као што је и било, још само, место веселе песме јутром и вечером, носио је ваздух тупу песму плотуна из дубоких кланаца.

И невина дечица, коју су сакрили по таванима и виноградским колибама, прибрала се опет, окупала се око нас, ослободила се, оптркују нас, запиткују нас, доносе нам воде и тако радосно подскакују, као да су им весели гости дошли... А кад из кланца загуди тупи топовски метак, те проломи ваздух и над Жељушом, одмах притрче једно другом, сабију се у гомилице, послушкују онај тутањ, па кад мине грмљава, а они својим танким гласићем понављају: „Бум... бум... бум”...

И мени је приступио један Жељушанин. Прича ми, како су заплашени, али како видеше да смо ми добри људи, како смо ми „браћа”, како он има у својој кући место само за двојицу, али ће примити тројицу, а волео би, кад би могао све, све нас да угости, ех, да му је те среће, вели, па све нас да угости!...

Вече, красно вече, почело да мрачи. Месец, још блед, лагано проходао преко неба. Вечерњача заиграла, а кроз ваздух осећаш како се провлачи

сутон као магличаст вео и прожима те нешто, протегнеш руке и загледаш се негде далеко...

Миљан се раздремао, дигао главу с мога рамена, али не слуша, што говоримо ја и Жељусанин, него се загледао у гомилицу деце, која се туда играла, па се ућутао и не мрда жив. Повуче ме једанпут за мундир, као да ми ваљда нешто каже, ама се ја и не окретох, да не пресечем реч. После, кад га случајно погледах, а оно му се лице смежурало, очи видиш да мислено гледају негде, а отворене и не крећу се, и кад загледах мало боље, а оно засјактале и у њима се суза прибира.

Он ме опет повуче за мундир и показа ми прстом на дечицу. Она се прибрала и играју пратње. Нашла једну мртву тичицу, која је можда испала из гнезда, или је занео топовски тресак, који је мало час заиграо ваздух у овом сеоцету. Напред иде једно детенце и на прутућ обесио пешкир, а друга четворица узели прутуће, укрстили их, положили на њих мртву птичицу, те је тако носају и као нешто певају, па се тако упутили ка потоку, да је тамо баце.

И мени се нешто пресече у грлу. Ја не знам, та толико сам пута и ја сахрањивао птичице, правио сам им чак и сандук од дрвених кутија; копао сам и мале раке, облачио сам мог малог брата у поповско одело, и ено, у башти код моје куће, у којој сам пола мога детињства провео, има много, много гробова, где смо посахрањивали птичице. Ама

сам ја то увек весело гледао, то ми је била игра... а ово сад што дечица играју као и ја, не изгледаше ми игра, нешто ме стезаше у грлу, нешто ме немило прође... Па онда, зашто у поток да је баце, зашто јој не ископају раку, као што сам ја чинио, кад смо играли пратње; па онда, зашто су ускрстили пруте, зашто јој нису направили сандучић, као што сам ја чинио, кад смо играли пратње?!...

Миљан гледа за њима, ама ни речи да ми прослови. Месец се већ високо дигао, у кланцима престала тутњава и само тамо далеко, ваљда је то Виден, засветлуца нека ватра... Миљан опет наслони главу на моје раме, обрте лице ка плоту и некако немарно, несвесно прошапута:

— Шта ћеш, тичице божје, сви смо ти тичице божје!...

Тим вала баш ништа није рекао, па му ја ништа и не одговорих, него се и сам наслоних на затке на плот, опустих пушку низ ногу, па ме поче да хвата први сан...

*

*

*

Није нас пробудила зора, нисмо је тог јутра ни сагледали. Засвирала нам је узбуна и ми смо је одмах разумели. — Са Видена се дигао грдан облак дима, а нешто потмуло, једноставно тутњи отуд из кланца.

Кад се кренусмо, никог од Жељушана нисмо видели, тек из погдекојег кућерка провири неко лице, или из каквог плота заарлуче какво псето, исказујући своје човекољубиво незадовољство, што му крај ушију свира убојна труба.

Ја нисам био у тој борби. Није их много из нашег одељења ни пало, али кад умукосе пушке, кад се разгали дим, донеше нам, на укрштеним моткама — Миљана Ђокића, бледа и крута.

Нисам умео да плачем. Стајао сам тако немо, неспретно и, ни сам не знајући шта сам мислио, гледао сам дуго, дуго у Миљана Ђокића. Чини ми се, да је у његову оку још била она суза, што сам је синоћ спазио...

А кад понеше да га сахране, мени се нешто загрцну у грлу и учини ми се, као да ми је опет казао:

— Шта ћеш, тичице божје, сви смо ми тичице божје!...

Капетан Милић

На дан два, пре но што ћемо прећи границу, имао сам да одем у канцеларију треће чете, другог батаљона, не знам ког пука, да се распитам о неком залуталом аманету.

Посилни, омален неки момчић, стојао је у ходнику, зевао и крвожедно хватао муве по прозору. Све особине посилних красиле су и њега: није добро чуо, био је прљав и неочешљан, а лено је одговарао. Измеђ осталих особина посилничких показао је да му не изостаје ни та: што није фермао моју капларску звездицу.

Кад га запитам: је ли ту командир, он ме погледа (кад сам ушао, није се ни осврнуо), притиште једну повећу муву уз окно, намигну од задовољства, што му она поче очајно да зуји; и пошто је угњави, окрете ми се, почеша се за ухом, погледа ме још једанпут одозго до доле, и поче изнова разговор:

— А... шта питаш?

— Је л' ту командир?

— Јес!

— Пријави ме!

Он пође па застаде и поче ме поново одмеравати, док ме не издаде стрпљење, те се набрецинух:

— Ама ко ти је командир?

— Па капетан Милић — одговори лено посилини.

Милић, помислих ја, мој добар познаник, наш кућни пријатељ. С ким се све човек не сретне у таквом метежу, као што беше тих дана у Пироту!

Сећам га се врло добро, зар је мало пута долазио нашој кући. Као да сад гледам цело оно друштво. Долазили су скоро свако друго треће вече: господин доктор, господин писар из штедионице, капетан, и још неки господин, који је имао такво некакво име да се не може упамтити, а и такав је некако по изгледу био, да се не може описати.

Господин писар из штедионице, помлађи човек са сухим лицем, обичним цртама, кратком косом и малим мрким очима, ама човек онако узет мало. Који га боље знају, кажу, да је некад писао песме и носио дугачку косу, сад више нити пише песме и носи дугачку косу. Једанпут само, о некој илуминацији, написао је за општински прозор неке стихове, који се сви свршаваху на „хој!” и „хеј!”, па их и сад знају деца напамет.

Женске су га сматрале за досадна, а мушки

за понесеног па упуштеног, али зато нема куће и породице, с којом се он није познавао, и којој није одлазио. Погледад направи какву малу сплетку, али се то брзо сврши тиме што га сви редом изгрде, а он се обично свима редом извини, па и даље код свих редом иде. Једанпут је тако причао начелниковици, како зна насигурно да апотекарица „шурује” с марвеним доктором; начелниковица то каже ђумругџиници, ђумругџиница докторици, а докторица није могла да отрпи, него кресну у очи апотекарици. Направи се галама измеђ жена, те биће, те неће бити, те биће, неће бити, напослетку ко је казао — господин писар из штедионице. Било је и повуци и потегни измеђ њега и апотекара, ал’ опет једног дана дође он њему и вели: да је зато казао, да само „уједе за срце” начелниковицу, јер она нешто „погледује” на марвеног лекара; па се то тако и сврши, и он је и даље ишао и код начелника и код апотекара. Још понајгрђе је с њим, што је за чудо расејан. Ма где отишао, или у госте или у кафану, никад не изађе са својим шеширом или штапом, тако, да је код нас већ постало обично: чим коме нестане шешир, отрчи прво у штедионицу: „Ама, г. Стево, ви сте сигурно однели мој шешир? — „Може бити, не верујем, али може бити, ено на чивилуку!” — „Јес’, шта не верујете, то је мој шешир!”

Е, а капетан већ био други човек. Човек, што кажу, боља срца но памети. Омален, са широким

маљавим лицем, неким меланхоличним ушима, кратким и пуним брковима и обријаним вратом. Кад га погледаш са стране, личи на слово „Ф”, а и ако није био старији од 45 година, имао је некако тип старих казначеја каквог надлежатељства. Имао је још, као особите знаке: широке ноздрве, велики трбух и добру нарав. Кад год је доктор био оран за разговор, окупио га и задиркује шалама, па се и самом њему затресе трбух, а не љути се. Мало је био војник, о војничким стварима нисам га никад чуо да говори. Једанпут нам је само причао, сећам се, да је снивао Наполеона, као да му је сео на трбух и клацкајући се изговорио му ово: „Ја, кад сам у капетанском чину помишљао на генералски, нисам имао толики трбух. Само стрпљење, и мали трбух а велики стомак услови су ти, да дођеш до генералског чина!” То нам је причао, па се слатко смејао, а и ми се сви смејали.

Имао је капетан и ту добру страну, што никад није читао новине. Кад је изишао у „Српским Новинама” његов капетански указ, он је тај број прочитао од краја до на крај. Или по који пут, тако кад седи узалудан, па види какве новине од Бог те пита кад, он седне па их прочита од наслова па до потписа уредникова. Једанпут је, сећам се, рекао: „Измеђ жена и новина нема никакве разлике; и једно и друго и кошта те, и лаже те, и опет волиш да их имаш!” А није ни жењен био, никад није ни покушавао да се ожени. Готово све жене по

вароши накане су да га жене, ама тако, човек чудо плашљив од женидбе. Све га некако туга, све нешто не верује, не може никако да се одважи, па то тако кроз толике године.

Једанпут је то већ била скоро свршена ствар. Остала удовица Анка, покојног Лазаревића, некаквог трговчића, па добра пријатељица са секретарицом, те није избивала из њене куће, па тако, по вечери, био капетан код секретарове куће, па ће она ту Бог зна како да га служи. Елем, сутра се капетан сретне пред поштом са секретарицом, па ће, човек, онако уз разговор, да рекне неку добру реч за удовицу Анку. То секретарица прими за готове паре, те окупи капетана; Бога ми, ту помогну још неке комшике, те скоро готова ствар.

Баш се сећам једном по вечери, а дошли сви, доктор, капетан, писар из штедионице, а и онај што му је тако некакво име да се не може упамтити.

А доктор шаљивчина човек, повисок, сухоњав са великим очима и плавкастим брковима. Био је наш кућни лекар и долазио је увек после вечере. Па тако, кажем, били сви, те се доктор нешто распричао, а повела се реч о женидби, те смо то вече, сећам се, подуже остали.

— Ама није да се не бих женио ја, — поче капетан, — али ко зна на каквог ђавола могу да наиђем, па после, не знам, конзисторија, па судови, па ово, па оно...

— Ех, којешта, — додаће доктор, — ти ако

почнеш вечито с тим, онда се, разуме се, нећеш никада оженити.

— Управо... да... — додаде писар из штедионице и у расејаности стрпа у уста цигару место кришку од јабуке.

Доктор се притворно насмеја и понуди писара да сркне мало вина.

— Што се тиче госпође Анке удовице, то је таман за вас прилика, — додаће онај, што му се име не може упамтити.

— Ја... управо — узе реч опет писар из штедионице, — ја... управо, ето, примам се за девера. А чудо што је писар из штедионице био наметљив човек.

— Море, лако је за девера, — рећи ће капетан устежући.

Али је његово устежање било узалуд. Секретарица је већ све удесила. Као, у недељу после подне, ићи ће удовичиној кући секретарица, капетан и, не знам како се ту умешао и писар из штедионице, па да се сврши званично ствар.

Јест ал' у суботу пре подне, разнесе по вароши глас писар из штедионице, како се судија Радивојевић раздваја са женом и да је ствар већ пред конзисторијом. Пљеснуше се све жене рукама: „Ама зар они, па тако добро живели!” Чу то и капетан, па прекрха човек са собом, одјури брже боље секретару, па га бесомучан спопаде:

— Нема ништа од онога, аја, нећу да се женим!

Доказује секретар ово, те доказује оно, аја, све то ништа не помаже, човек остаде при своме. И од то доба нико му више није смео да помене женидбу.

И нисам га од тога доба видео, чини ми се, има година дана. Како ме то изненади, кад ми посиљни рече, да је он командир чете, којој сам се упутио да распитам за залутали аманет.

Нисам ни хтео више да чекам на пријаву левога посиљног, већ рупих сам у четну канцеларију.

Четна канцеларија у рату то је обично ниска и јадна собица, без патоса и са избушеним таваном, соба, до које се човек једва прогура кроз ходник од сиљног ђубрета, пушака, тестија, порција и кревета посиљнова, где он у „неканцеларијско” време спава и хвата муве. Тако је бар изгледала четна канцеларија капетана Милића. Ту један сточић, који ти на први мах личи на ногаре од корита; на столу неколико парчета хартије, једна ракијска чаша, која служи место дивита, неколико службених акта која јасно сведоче, да служе посиљноме место чаршава кад руча; затим једно парченце црвенога воска, један шраф од пушке, кутијица са палидрвцима и лојана свећа у грлићу неког стаклета од медицине, са ког још није отпала сигнатура са натписом „три пут на дан”.

У ћошку канцеларије повелики бео сандук, у коме је извесно смештена сва четна администрација,

каплар-писаров ранац, и командирова пушка, и седло с коња. На сандукову капку мрљотине од креде; ту су рачуни од „була” при сансу, ту израђени квадратићи, у којима почетним словима стоји забележено: „Дама” „Краљ” и т. д. На сандуку су још набацане неке прљаве чизме, четке од викса, кашике и тесаци. По поду растурена слама, кости од печења, ситне хартијице и друге за овако друштво пристојне ситнице.

А за столом мала трonoжна столица, на којој седи капетан онакав исти, каквог сам га последњи пут видео.

Са мало повише труда, скочио је са столице, чим ме је опазио.

— Дакле, ти си! — рећи ће ми смејући се и стаде ме окретати, да ме са свију страна разгледа, тако сам му необично изгледао као војник.

— Ја, господине капетане!

— Седи, седи, молим те, ево, овде, — и посади ме на онај сандук, у коме стоји четна администрација. — Па јесу ли ти скоро писали од куће, шта раде? Кад пишеш, поздрави их.

За овим су отпочели и обичнији разговори између нас; питао ме: је л’ ми тешко под мундиром; казао ми је, да ће добити команду над батаљоном. Причао сам му ја опет, како сам се баш јуче прекјуче сетио његова сна, како му се Наполеон, клацкао на трбуху, па сам се слатко смејао и т. д.

Тако ме и понудио. Изнео из сандука, где је била смештена администрација, један завијутак у неким старим новинама, са мало слаткиша. Ја узео да једем, а он узео оне старе новине, па по својој старој навици поче да их чита одозго до доле (а новине од Бог те пита кад), па му се поглед заставио на једном огласу, прочита га још једанпут, па се загледа у мене, а прстима стаде добовати по том огласу. Ама први пут сам тада видео на његову лицу пуно некаквог смешног израза, који баш не би могао да одредим.

Прочита још једанпут оглас, па ће ми тек додати новине:

— Прочитај, је ли да је дивно састављено?

Беше то неки посмртни оглас, још у староме „Истоку“, у коме је жена оплакивала свог мужа, некаквог поручника, који је погинуо у Српско-турском рату. Ја нисам увидео, да је то баш Бог зна како лепо, али опет из учтивости рекох да је врло лепо.

Он се почеша по полућелавој глави и некако махну руком.

— Ето, то ме жао, мене неће имати ко да ожали, ако случајно погинем.

— Па... — заустих ја, да му приметим: што се није женио, кад је све било готово, али он у тај пар скочи са столице, повуче чакшире на више, закопча доње дугме на мундиру и некако, као да је отпочео какву команду, рече ми одлучно:

— Седи, пиши доктору, нека сврши ствар, 'оћу да се женим, чим се вратим одавде. Нека је проси... Њу дабо'ме... ону удовицу... што, честита је жена... нека је испроси. Пиши му, а писаћу му и ја!

У том уђе послани, унесе неку хартију. Он је разгледа и остави, а нареди посланом, да скупља ситнице у онај велики сандук, да је сваки час спремно за полазак.

*

* *

Ја сам писао доктору из Цариброда, не знам, да л' је и капетан писао. Шестог новембра видео сам га још једном, али на носилима, — мртва.

Т р у б а ч

Дан или два логоровасмо на левој страни друма књажевачког. Време мочарно, земља натопљена, а кроз ваздух сипи нека маглица и влага, помешана са суснежицом.

Сваки час се тек протегнеш јуначки, па се осврнеш на све стране, не би ли нашао где мало сухоте да се одмориш.

Цео дан тако, а пред вече нанели однекуд моји људи мокро грање, те дувај отуд, дувај одовуд, распири се нешто мало пламена и ми се начичкасмо около.

Наредник набави и мало сена, легао потрбушке, узео мањерку, па лупа по њој прстима као у добош и свира устима нешто налик на неки бугарски марш, који је сад у рату научио.

Каплар Цакић причврљио уз ватру порцију, надружио у њу мало хлеба, стрпао и мало овчјег лоја, па то тако чвари, а он се надуо и душе у оно нешто мало жара.

Један из предње врсте, биће трећи четврти

од левог крила, легао поребарке, окренуо леђа ватри, да га греје, а главу завукао под ћебе, па бајаги добро му, те певуши: „Еј, да сам газда!”

Петорица шесторица њих нашли на друму напуштена нека кола, довели их отуд, па сад хоће да се покрве ко ће под колима да спава. И таман се људи удесили, ал' наредник примети да наша ватрица већ догорева, а нема дрва, па заокупио и тражи један точак од кола за ватру.

Неки резервиста, чини ми се није из мога вода, нашао негде у Пироту женску хаљину, искићену чипкама и машијама, покрио се њоме преко главе, стао крај ватре на једној нози, па кад се умори, он промени, те дигне другу ногу, као оно петао на дрвљанику.

Онај се пламен на нашој ватрици вијуга, као на неком сиромашком огњишту; мрак се спустио густ, те наша лица, осењена пламеном, дошла црвена као жар.

Паоци и наплате од точкова сагоревају, каплар Цакић одмакао већ своју порцију, и почео да куса, дувајући у врелу попару.

Само се трубач нешто замислио, сео насред ледине, неће ни да дође да се огреје, баш, о мај, чудно, а он као бајаги познат као највећа шалљивчина у чети.

Зивка га и наредник, а он се вајка, вели, није му ни зима. Неће то бити да му није зима, него има нешто код њега. Иначе је то весео чо-

век, наплав а омален, има као нешто мало бркова, по две три длачице, што му поникло од краја усана, а испод носа чиста ледина. Наникло нешто стрњике и по образу, те би он хтео, да му је то брада, али му лице пре изгледа као попасена ливада. Умео је чапкунски да намигне, па бивало је, да га који пут у веселу и старешине гоне да намигне. Кад надују усне па засвира „збор” или „сопроштај”, а оно, мислиш, напела се она уста као бубањ, па ништа неће да свира како треба, него увек дода и извије понешто. Кад седимо увече, а он узме трубу, скине јој дулац, знаш, онда тање свира, а Милисав узме ћемане, па кад засвирају „Острољанку”, под ранцем би човек играо.

Не ваља му само што се збуни пред старешином, па се као ђаво запетља. Ама нека је најмањи старешина, па нека му што подвигне, е онда, нит’ зна где гледа, нит’ зна шта говори. Једанпут наиђе пуковар, викну изненадно на њега да свира „узбуну”, он се узврда, те опљуј трубу, те намештај дулац, па цврц одовуд, цврц одонуд, те поче, место узбуне, да свира „Острољанку”. Ето ти на !

Али никад се није тако забринуо као сад, биће то ваљаде повећа брига.

Нуди га Цакић:

— ’Ајде, Миладине, попаре!

— Нека, — вели, па му се то „нека” тако отегло, као да се решава, хоће ли неће ли.

И ватра већ поче да догорева, растури се пухор и од последњег наплата; наредник се умори лупкајући онај марш, подметну мањерку под главу, преврну се на кук те захрка; Цакић облиза порцију, тури је на страну, наслони главу на наредникове ноге, па поче и он да склапа очи. Онај из предње врсте већ престао одавно да певуши, те боље навуче ћебе на главу; онај са сукњом одмакао некуд, а и они се под колима ућутали, не свађају се више, ваљда добио сваки помало места, те све поспало оним полусном, којим се обично зими, на ледини и у опрези, спава.

Ја остао сам и осврћем се, не знам шта ћу под главу да подметнем.

И трубач још није легао, него се тек примаче ватри, седе уз мене, погледа прво у очи нареднику и Цакићу, да л' спавају, па ће онда мени:

— Да ми прочиташ, капларе, једно писмо; има три дана, како сам га добио, а нема ко да ми прочита.

Ја погледам у ватру, она већ сасвим догорела, остао још један мали жарак, па и тај се мучи да догори.

— Да ти прочитам, Миладине! Па што ми, болан, не рече раније, док беше мало пламена?

— Знаш, — узе да увија, — рек'о би' ти, Ја би теби каз'о... него... наредник, није, знаш, био засп'о.

— А од куће ти писмо?

— Оно... од куће... из села, није ми, знаш, нико у кући писмен, нисам ни ја, него из села, дабо'ме!

— Ваљда ћата писао?

— Па оно... ћата, — па се опет надвири над наредником, да се увери, да ли баш спава, — а можда и није ћата, знаш, сека-Јелин Миленко је писмен... — па онда поче поверљивијим гласом, — знаш, није ово баш од куће писмо, то је пис'о сека-Јелин Миленко!

— Па дај да ти прочитам, док се није и ово мало жара погасило.

Он ме погледа у очи, раскопча мундир, завуће руку у недра, те извуче једно прљаво писмо и хтеде да ми пружи, али се у том промешкољи наредник, нажуљила га ваљда мањерка, прогунђа нешто, и Миладин трже писмо, наредник опет захрка, и он ми поново пружи писмо, те га ја пажљиво отворих.

Он и по трећи пут погледа у очи наредника и Цакића, па се наднесе и над оним испод ћебета, те ће ми онда тихо:

— Деде, читај, молим те! —

Али од ватре не беше више ни трага, само она последња жеравица жмиркаше из покислог и поцрнелог пепела. Он је узе у руке и донесе је до писма и стаде свом снагом да дува и при-светли колико толико, те ја почех да читам:

„Љубезни Миладине,

Поздравље ти од мене и од твоје нене и од твога оца, од моје нане, и од Миленка, што ти ово писмо пише, и од Богослава, а пишемо ти, да су сви здрави, хвала Богу, и пишемо ти, да нам ти, на милост Божју, будеш здрав и жив. Твоја нена...”

Жеравица се мало утули и Миладин узе јаче да дува, те опет осветли, да ја могох, колико толико, да назирем слова, те продужих:

„... брине, трају ли још оне чарапе и јеси ли добио 9. гроша, што ти је послала по Живка кметовог, да ти се нађу на трошак.

„Миладине, имам да ти кажем, и да ти јавим да се вратио из војске Коле мејанџијин, па...”

Жеравица се сасвим угаси, и бадава Миладин дуваше свом снагом, она се полагаано утули.

— Не виде ли, шта је даље? — упита журно, а глас му нешто мало задрхта.

— Баш ни беле!

Он узе писмо, сави, тури у недра, не рече ми ни речи, него се ућута.

— Је л’ ти што свој Коле? — запитах, као велим да видим, шта га то мори.

— Свој, хм, откуд свој. Вратио се из војске, дабо’ме, кад код мејанџије пије кмет бадава, пије ћата бадава, ја,...!

Онај испод ћебета крикну уједанпут: јаој! Ја се тргох, рекох, шта му је, али он продужи да

хрче, ваљда нешто ружно уснио. Наредник мрдну, Цакићева глава лупи о земљу, али он продужи и тако да спава причајући нешто.

— А, је л' ти тај Миленко што ти пише род неки?

— Оно... дабо'ме... Знаш, кућа нам до куће, па он има сестру, па се наши лепо живе, моја се нена и њена већ одавно пријакају, па и мој отац по који пут; идемо заједно у коло. Па, ето ви'ш, пише ми, да се Коле вратио, вратио се, ја, и то је правда, да је и мој отац мејанџија, и ја би' се вратио! — Све то изговори поверљивим тоном па јако уздахну, као кад хоће да засвира, те увлачи ваздух у себе, ућута, не проговори позадуго, нити га ја штогод питах.

Мало после, тек ће опет сам почети:

— Ама бар да виде шта даље пише, јербо знаш, да теби кажем, и мејанџија би хтео Стаку за Колу, па некако...

Па опет ућута. Ја прилегдох главом на леђа Цакићу, па се и мени придрема.

Чини ми се, да је Миладин још нешто говорио, али сам ја заспао па нисам чуо.

Кад се у јутру пробудисмо, а Миладина нигде! Нема га, нема га целог дана, а ја се, некако, одмах присетих на оно писмо и на оног Кола, што код његова оца кмет пије бадава, па ме нешто штрецну, да није што Миладин учинио.

Нема Миладина ни другог дана, нема га ни трећег, па и не дође, док бесмо на граници.

*

Сад је трубач на робији: осуђен је три године дана, што је напустио дужност и побегао без дозволе својој кући.

Бела застава

Синоћ уђоше наше трупе у Цариброд, а данас их већ ено на висовима Видена. Ми смо остали у освојеној вароши.

Улице прљаве, врата позатварана, прозори засрти. Пуне улице војника, ал' ипак мртва варош изгледа ти као варош коју је јуче покосио пожар, или још боље, кроз коју је провала облака разлила силну реку, па се сутрадан искупило и звано и незвано у расељену и опустелу варош.

Болница пуна, механа пуна; кроз улицу пролећу коњаници, пролазе коморцијска кола са храном, коњи натоварени муницијом; гегуца крајем по који рањеник, или се одмара група заробљеника, а око ње се искупили наши и разговарају. Виши официри, нижи официри, интенданти, комесари, полицаји, доктори, и механџије, и све што се усељава у освојену варош већ се уселило. Наш механџија, који је са нашим колима и буренцетом ракије ишао за пуком, стигао је међу првима, лу-

пио ногом у врата једне механе и врата му се отворила. Он сneo ту своје буренце, извадио из пећи један угарак, па над вратима исписао крупним правилним словима: „Српска кафана код ослобођења” и додао још један велики знак дивљења и лепо отпочео ту човек радњу. И одмах се прикупило ту све што је прозебло и ожеднело. И њему већ нестало ракије, па послао кола са буренцетом у Пирот да напуни, а он лепо сео, газда, на туђу тезгу, клима ногама и равнодушно пева: „Што је некад било наше, опет мора бити наше!”

Комесар полиције трчи по улици и издаје неке наредбе: вуку се пртљази неки; тамо на крају се вароши већ и неки мост поправља. На једној се клупи, пред механом, успела два три млада официра и преко кровова гледају узвишење Драгомана и објашњавају се. Сеизи стали пред механска врата, раскорачили се и тресу кроз решето јечам, поносити, што су већ нашли кров својим коњима. Комесари вуку однекуд са војницима пет шест овнова; посилни воде три официрска коња пред једном великом кућом; пред болницом стоварају се једна кола сламе, ваљда за постеле; негде се у авлији чује правилно играње чекића, поткивају коња ваљда; једна фуруна већ помирљиво дигла ћепенке и вади хлеб, а густ јој и црн дим се спустио па загушио целу улицу; у оном малом сокаку оправљају једна коморцијска кола, на којима се точак скрхао; а на крају вароши

дуг низ кола, иду или по муницију или носе рањенике?

И све то комешање и сав тај неред изгледа ти као да је управо одвајкада и био у овој вароши, те ваљда си ти једини, који си овде као гост дошао, па ти је то мало необично.

Погде и погде што заостали становници, застрли прозоре густим застором, иза којег са страхом извирују да виде непријатеље. На по којој кући истакнута бела застава, бели пешкир на штапићу уденутом у кров, и то значи, предају се, само да им непријатељ не би кућу разорио.

Тако у једној кривудавај улици, на једном јадном кућерку, без димњака и без честита крова, који се једним својим крајем већ ослонио на земљу. И у тај сламни кров уденут прутић, а о њему парче прљаве крпе — и то је бела застава, знак предаје. Мала врата добро припрта, двориште прљаво, по њему још шета по једном диреку висок и вижљав петао, као да неће да сађе доле да гази у мочар, јер тога дана беше духнуо топао ветар па раскаљужио. Тамо и овамо по дворишту по једно парче блатом умрљане бундеве, и једно разлупано сито, и крај барице оне звездице од пачјих ногу. Један поврнут кош и једно мршаво изгладнело псето, које се до тога увукло у прокислу сламу од крова што се наслонио на земљу, и не миче отуд ни толико колико је по-

ребно било залајати, бар реда ради на непријатеље.

Врата су ми се сама отворила и на први мах, кроз полутаму, која је владала у унутрашњости ове куће, спазио сам само једне узневереле, светле очи, а тек затим једног постаријег човека, који је дршћући прибрао око себе двоје троје деце на једној асурици и одмах скочио и притрчао да нам целива руке и колена.

Колибица сва почађала, те се она чађ чисто сјаки; у ћошку једном мало корито и једно парче поњавице и још неке ситне ствари; у другом ћошку као мала барица и неке трске и једна секира. Тежак задах и смрад и нека влага.

Он бос и подрт; дубоко упалих очију које сузе и покорно моле; неког покајничког лица, које ме опомињаше на једну икону, а руку крупних и жилавих. Једно девојче голо као од мајке, опалене коже а лепих влажних очију; оно друго огрнуто једним ћилимцем дршће од студи и страха.

Упитасмо га, јесу ли му та дечица унучићи; а он нас тупо, престрављено погледа; пригрли чвршће ону дечицу уза се, наиђоше му сузе на очи, а доња вилица поче да игра и промукло одговори:

— Ја се предајем!

Он је истакао и белу заставу као знак предаје. Бедник! Мислио је зар, да сем његове судбине има и већих непријатеља на свету. Бедник!...

Пусто огњиште

Била је трећег новембра врло тамна ноћ. Ниси могао ни на тридесет корачаји да познаш човека ни стазу. Далеко тамо на висовима виде се ватрице, па се и оне чисто чак убројиле у звезде које ретко тек погде и где засјакте.

Заостали смо испред самог уласка у Драгомански Кланац. Уз друм, на орању, налазили смо мале ватрице и ту се око пламена сабрали све један до другог и кравили се од превелике зиме.

Друмом пролети тек коњаник, па га видимо само кад прође кроз уску и слабу светлост што ју је пламен са наше ватре бацио до друма, а затим опет нестане у тмину и чује се тамо само брзи бахат коња. Мало после пролети други, па трећи.

Прође и по који рањеник из данашње борбе, који полако слази са висова и иде ка Цариброду. Сваки од њих наврати се, да загреје мало на пламену руке или да замоли за кап две воде. Они причају о данашњој борби и врте зловољно главом, кад чују од нас да до Цариброда има још дуго да се иде.

Ако и проговори ко од нас што, то се шапће, јер иза наших леђа на простом мекинтошу, тврдо спава наш уморни командир.

Једноме се по једном склопе тек очи те опусти руку, прислони главу на колена своја и заспи тврдим сном; други опет удесио ранац, и подметнуо два камена пода њ; а трећи се ослонио на раме другу до себе. Само будан стражар хода тамо и амо, у ватри помало пуцкара или цијуче сирово дрво, и тамо се далеко у тишини чује опет као неки бахат коњски.

Ја сам заспао био на колену другу до себе, али ме још није ни први сан утврдио, а пробуди ме нека журба око нас. Код ватре је стајао коњаник на уморну коњу и распитивао за нашег командира, вадећи из недара једно парче хартије.

Командир се диже усплахилено, дохвати ону хартију, саже се крај ватре, па брзо прелете очима по хартији. Затим се исправи и нареди, да се један коњ оседла. Ја сам му ваљда био најближи очима, па ми рече:

— Узјаши коња, ићи ћеш да нађеш Ђенерала и да му јавиш, где се налазимо! — Похута мало па опет настави. — У данашњој борби био је као центар седми пук, он се борио овуда десно, Виденом; Ђенерал се мора ту негде налазити, иза седмог пука.

То је било све и он опет мирно леже на свој мокри мекинтош, да продужи прекинути сан.

Нисам знао пута, све објашњење било ми је „овуда десно, Виденом”. Виден преда мном голем, мрк.

Мучно смо ишли. Жалио сам оно марвинче, које се пузало са стене на стену и зџром пропињало.

А као да је почео да душе студен ветрић, те се кроз целу планину диже неки потмуо тајанствени шум отуд са западне стране, а и месец се ваљда појавио, јер гола дрвета бацише тамне и нејасне сенке. Онај шум час као таласићи, кад се приближе обали па се ту разбију, измешају и зајуборе, а час нејасно, тупо шуште кроз густа стабла као бахат коњски, као ход човечји, као лупа крила птичијих, као нека неопредељена тајанствена сила, која гура снажним раменима кроз дрвета и гране и крчи себи пута, а час опет зазвижди звонко и јасно као врисак онога ђавола, о коме сам слушао у детињству да станује у устојалим барама.

У даљини, једва колико око да запази, појави се једна мала и слаба светла тачка и заигра као канддиоце кад трне. Да ли то није можда непријатељски логор или је ватра, крај које спава уморни, седи Бенерал.

Било је некако и под ногу, те и коњ пусти веће кораке и очас се приближисмо тој светлости. Беше то једна кућица и око ње као да има још две три зграде и велики обор.

Викнем најпре споља, затим са прага, али се

нико не одазва. Уђем опрезно, а водим и коња за собом. Ваљало ми је и одморити се и огрејати се, јер на огњишту дрхтао је још слабачак пламен, који је осветљавао унутрашњост кућице неком тајанственом полусветлошћу.

Мало разважарених ствари и једне наћве и котао и врећа са вуном и још неке ситнице овамо и тамо заостало је још у овој пустој кућици, у којој се не појави ни глас ни шум.

На овој се ватри можда последњи пут огрејао отац са својом дечицом, када их је пуцањ наших пушака нагонио, да са сузама у очима оставе своје мило огњиште?

До синоћ прекиноћ играла су се око ове ватре дечица. Старица мајка можда кувала је неку проју у гаравом бакрачу, који се њихао на очађавелим веригама, а „башта” је седео озбиљно на трonoжној столици и радовао се радошћу своје одмене, чаркајући ватраљем разбукталу ватру. Можда је то ова трonoжна столица, на којој се ја сад одмарам са својим дугим прљавим шињелом, а крај огњишта, место оне љупке и миле чељади, мој коњ дремљиво жмирка и клима уморну своју главу.

Или је деда можда донео из поља сувади, а чељад се прикупила око њега, па помажу деди, да крха наситно гранчице, док старица душе у румен жар, из којег ће, кроз гомилу грања, да се извије сад меки, таласави пламен, а деца радосно да ускликну.

Или је можда старица прикупила ноге на малену асуру извлачећи из пуног повесма танак бео кончић, а њена будућа одмена, ослоњена на старичина колена, упрла поглед у хитро вретено. Док се мезимче на дедину крилу смеје слатко лудом пламену на огњишту, како се игра; час се прикрије и утули, а час букне и извије, кад га деда подстакне.

Преслица са повесмом ено је у једном буцаку, конач је на њој прекинут, а мезимче, можда и сад у загрљају дедину, лута далеко, далеко од свога огњишта?

Где ли сте ви сад? Да ли под ведрим небом, под каквим грмом или под стрехом крај туђе куће? Где си ти, старице упалих, брижних очију са твојом дечицом, да их на своме огњишту огрејеш, на огњишту, које је твој домаћин муком и трудом наложио, ревносно га жарачем подстицао, док ево ми ту ватру не угасисмо?

Паде ми на памет, када сам као дете растерао из гнезда ласте, које су под нашим кровом нашле биле себи мирно месташце. Прође ми кроз ухо онај крик ластавичин, када је сила нагони, да остави своје топло лежиште, које је она тако дуго и мучно спремала, да на њему однегује младунце. Ето, сад ми падоше на памет и мајчине речи: „Грехота је, синко, опустети кућу ластавичину!”

Грехота је опустети кућу... И шину ме неко осећање греха кроз душу, греха, којег је

нисам учинилац, али сам га ипак осећао уједно и као свој грех, па сам се обазирао око себе погледом који иште утехе.

Напољу онај меки шум, час тиши а час јачи; на ватрици се све већма тули пламен и пањиће обузима седина белог пухора. На последњем се пању још задржао дрхтави плавкаст пламичак, као душа кад заигра у грлу, час изумре, па опет заруди и пење су дуж догорела пања. Чисто се осећа, како се споља увлачи све гушћи мрак кроз малено окно и кроз пукотине на вратима, све гушћи и гушћи, и још само онај последњи пламичак светли колико малено кандеоце у пространој гробници...

На привијалишту

Најзад ми се, после дугог лутања на коњу, по тамној ноћи, указа грдна ватруштина, распростра у ширину као какав рит кад гори. То је привијалиште данашње борбе.

Војска далеко напред измакла и остала на одморку испод драгоманских ханова, завршивши победно краву борбу, што ју је Ђенерал пратио све догде, храбрећи борце у самим редовима развијеног ланца, па се вратио, да на влажној земљи, крај јаука и писке прозеблех и рањених, одмори своје старачко тело.

Све на пет ил' десет корачаји посласано по четири по пет пањина на гломачу, па их прешао пламен, а ужариле се, те се само диже јара из грдних ватруштина и зарудело, кад се издаље гледа, читава два копља у вис. Уоколо мала трњава шумица, из ње шушти тихи ветрић, те растерује усијан ваздух око пространог привијалишта.

Око сваке ватре полегали рањени и прозебли,

неки јаучу и превијају се, а неки тврдо захркали и паре се под ћебетом пребаченим и преко главе.

Са доње стране привијалишта, на мало прострте сламе застрте ћебетом, спава полусано Ђенерал. На једном војничком ранцу седи крај њега шеф штаба, ослоњен на колена рукама, а у руке сањиво спустио главу, до њега на земљи доктор, седи један пуковник, који живо нешто шапће шефу штаба. Затим још два три старија официра, од којих један стоји на ногама, један прилегао, а онај трећи такође уз њ. Доле мало ниже два три се млађа официра врло тихо нешто објашњавају; а још ниже оседлани коњи штабских официра климају сањиво главом и око њих прљави посилни и сеизи полегали на голу земљу и као преклани спавају.

Ту у крају, укосо убодена у земљу, једна танка мочица и на њој се лагано њише покисла бела застава са црвеним крстом.

Умор савладао све, па се и сама природа уморила. Онај меки ветрић као заморен дах планинскога шума; месец се негде сакрио, а пламенови над ватрама чисто посустали и једва се њишу тамо и амо. Изван ватре густ мрак унаоколо свуда; стазе, које од овог места одводе, видиш пет и десет корачаји, па их после нестане као да у какав лагум одлазе. Ни птица да пролети, ни пас да се издалека чује, и једино што прекине ову мртву

тишину, кад сами рањеник јаукне или коњ рзне, или шушне болничар, обилазећи ватре.

Док сам сачекао одговор, који ћу понети моме командиру, сео сам на један пањић крај прве ватре и почео да градим цигару, не бих ли дограбио два три дима.

Рањеник, који је лежао ту, промешкољи се мало, па отшкрину шињел, којим се беше преко главе покрио; разгледа свуд уоколо изненађено, као да не вероваше јави, па онда мени у очи.

— Да те нисам ја нешто пробудио?

— Јок, — вели.

— Хоћеш један дуван?

— Хоћу, баш ти хвала!

— А где си рањен, пријатељу?

— Ево, овде, — вели, — баш у бутину, ево видиш. Не знам, да л' ми је осакатило кост, ал' истекло је много крви, много. Ех, Боже, Боже, баш ме оштети!

Омалено, младо момче, колико сам могао да га промерим, светлих и живих очију. Вукао је са задовољством димове из цигаре, што му је дадох, и гледао ме још једнако у очи.

— А јес, Бога ми! — учини тек одједаред, па завуче руку у јанцик, извуче отуд једну киту босиљка и поче је мирисати.

— Шта то? — рекох.

Он заћута мало, заћута, па тек додаде...

— Е, баш ћу ти казати, па да причаш ово свакоме.

— Дедер!

— Снивао сам, мало час, као нека велика болница, велика колико начелство, још већа. Па ја као лежим у кревету овако исто рањен, и као тешка ми рана, па све јаучем; а гледају ме доктори, многи доктори, сто, двеста, кој зна, колико их је било. Сви око мога кревета, па се извирују један преко другог и машају се рукама, те ми гледају рану, а руке им студене, студене, Боже, као лед ледени. А сви имају дрвене ноге, нико нема своје рођене: па трупају, трупају око мога кревета са оним ногама, да Бог сачува! Па онда спремили као неке справе, тестере, секире, пиле и још ваздан неке справе. Сваки држи по једну. А мени Боже, о'ладило срце, па се све обзирем овамо те онамо, да видим, да л' нема ту ког мога да ми се нађе... — Ту престаде са причом, те улепи мало цигару, која му се била разлепила, и придиже главу, те разгледа около.

— Да ти се теби нешто не хита, те те ја држим? — запита ме онако узгред.

— Не, брате, не хита ми се, сео сам да се одморим.

— Нисам ти ни казао, — додаде, — као још има рањеника у тој болници, али ови се само око

мене окупили. Питам их ја: „Што ћете, што се не макнете од мене?“ А они сви у један глас: „Е, хоћемо ногу да ти одсечемо!“ Па сви као радосно трупају оним дрвеним ногама. „Ај, Боже, Боже,“ као вајкам се ја, „зар баш нема никога да ме одбрани од ових напасти са дрвеним ногама?“ А у то као замириса из друге собе босиљак, замириса. замириса као у цркви тамњан. „То је моја мајка!“ рекох им ја, а они, кад то чуше, побацаше све оне справе, па побегоше сви, те се искупише око једног другог рањеника, па ми отуд као довикују: „Е, добро, ако ти имаш мајку, овај овде може бити нема!“ А моја мајка као и не дође, осећам само, неко ми топлим рукама превија рану и гладди ме по челу и намешта ми косу. Топла нека, сасвим топла рука, као мајчина рука, али њу не видим, већ само што ми мирише босиљак, и ја као по томе знам, да је то моја мајка крај мене...

Па ту заћута и узе онај струк босиљка, те га поче опет да мирише.

— А је л' ти жива мајка? — рекох.

— Није, — вели, — умрла пре четири месеца.

— Бог да је прости!

— Видиш и овај босиљак откинуо сам са ње-нога гроба, кад пођосмо овамо, те сам га метнуо у јанџик —

За тим ућута, замисли се, замисли, па ће опет сам додати:

— Он можда замирисао, кад сам спавао!

— Ваљда, — рекох, па се ућутах и ја, и учини ми се мирис онога стручка, који и до мене допираше, заиста као мирис материнске душе.

У том ми и послани донесе једно писамце, те га метнух у недра, оставих мало дувана оном рањенику, појахах коња, те хајде опет кроз густе и тешке мрак, низ Виден, оној ватрици, око које су се моји другови већ одморили ваљда.

На разбојишту

Застао сам био у Калотини, селу пред Драгоманским Кланцем, неким службеним послом, па се сад упутих сам кроз кланац ка драгоманским хановима, ниже којих се јуче завршила борба и војска остала на одморку.

Ноћ ме ухватила код оне разваљене ћупријице од прилике на средини самога кланца. Месец красно осветлио, небо ведро као девојачко чело. Високе стене бациле своје сенке, па у кланцу тама, а где је месечева светлост нашла измеђ стена пролаза осветлила на грудима левог зида кланчева по какву стену или оцртала пространо светло поље. Јежевица, која тече друму са десне стране, забеласка овде онде, и пријатно а монотono простира се њено шуштање кроз мирни кланац, као оно кад прислониш шкољку на ухо. Пројури и по која птичурина, па се вине у висину, лупа њених крила јекне кроз празан кланац као звиждање и ударање ветра или као топот копита.

✓
Моја сенка голема, час је нестане у мраку, а час се опет појави преда мнош, час блеђа а час тамнија. Крајеве мога дугачкога шињела подвннја и заденуо за појас, обесио десну руку о погон, а левом носим цигару, која ми је, у овој дивљој тишини, још једини друг.

С деска и с лева од друма по какво гарнште, поцрнео пепео исквашен снегом или кишнцом. Ту се грејали ваљда прозобли пролазници. Горе на стени, погде и где видиш као неку белу тачку, а то се пропела преплашена и одбегла коза, те брсти заостало лишће са сухих и голих трњака.

Све до те ћуприје, где ме ноћ ухвати, кланнац је узак, једва мало нешто простора са десне стране друма, а на четврт сата иза ћуприје простире се лепа пољана испресецаана Јежевицом, што се ту разлила у неколико рукава и прави читаву бару, да се затим међ брдима изгуби.

Ту се јуче, 3 новембра, био жесток бој. Борба се најпре водила по десној и левој греди Драгоманскога кланца, и девети пук, који се борио дуж леве стране, морао је овде да сиђе. Отворила се јака ватра, јер је ту била и нека бугарска посада, која је извесно имала опредељење, да задржи наше трупе, које би се насипом драгоманским упутиле. Девети пук није одмах напустио узвишење, јер и непријатељ заузео противно и осу ватру, коју укршћаваше седми пук, тукући у томе непријатеља. Непријатељ не мога да одоли укрштеној ватри, те

пође да напусти своје своје положаје и растури се насипом и левом страном ка Чепњу, гоњен нашом војском.

А на овом пољу ено и сад још трагова побеђене непријатељске посаде. Преврнут казан, из којег се разлио читав поток војничке чорбе; погашене и поливене ватре; нека парчад од хаљина, овде фишеклија, тамо нож, дрвена војничка кашика или мањерка, крпе, муниција. Све то лежи растушено овамо или онамо, а усред тих остатака, тамо крај потока и једна од многих жртава јучерање борбе, бугарски пешак, на чијим је палетушкама исписан број 9. Тане га је ударило испод леве сисе, у само срце, и живео је ваљда још неко време али у тешким мукама. Левом је руком рашчупао сву рану, мучећи се, ваљда, да извади олово, које му се дубоко у груди зарило; десну руку опружио више главе и стиснуо је у песницу; помодреле очи отворио, а уснице све изгризао. Од ране, па преко груди, пустила се крвава лента до земље, а ту се усирила барица модре крви. Снег и киша, што су јутрос падали, оквасили му ретку косу, а у дупљама упалих му очију задржало се пуно воде од истопљеног снега.

Кад сам му пришао ближе, загракнуше и дигоше се у вис два три гаврана, који су, ваљда већ окрвавили своје кљунове. Месец је јасно осветљавао целу ову пољану и огледао се у оној барици, што је тако сјактала, испуњена сва месе-

чевим ликом, као да је у њој растопљено злато. Пољану уоквирила висока брда, њихове тамне сенке их везале једно за друго, те ти изгледа као једноставан зад, а низ једно се од тих брда спушта други, који тамо далеко изгледа као танак бео кончић, а што ниже овамо, све се јасније црта и вијуга. Далеко, још врло далеко види се на друму једна мрачна пега, која постепено слази, а што више слази, све већа бива. Најзад се виде јасно једна гомилица људи. Сачекаћу их, јер у овој рупи ограђеној планинама, крај тужне оне слике, и боље је, топлије је око срца, кад има још кога.

А били су заробљеници, петоро, и два наша војника, који су их спроводили. Један омален, гологлав, јер у борби изгубио капу, о лево раме обесио ону белу торбу, што бугарским војницима служи као ранац и као торба, о каиш опасач обесио порцију и заденуо, као у силав, две три касике. Она друга четворица, натоварена такође торбама, као издвајају се и забринуте, а само овај иде слободно и ћаска успут са нашим војницима. На палетушкама и у њих број 9.

Одведох их доле, да виде, познају ли свога мртвог друга; а онај гологлави, кад га спази пљесну се рукама, па му грунуше сузе кано у малога детета, клече крај лешине, обриса јој крајем свога шињела крваво и влажно лице и целиваше га жарко.

— Знаш га, је ли?

— Како да га не знам, из истога смо села

— одговори заробљеник својим језиком. Заћута затим, па ћути и тужно гледа у мртва друга. — Нема никога — вели, — сиромашак је, убог, служио је у другога.

Поседасмо ту, да се одморимо, а сваки се од нас удубио нешто и далеко размишља. Седе и онај заробљеник, обриса рукавом сузе са својих очију, па узе и он да савија цигару. Кад припали, а он узе да нам прича о своме мртвом другу и наприча нам много, много. Нисам све ни упамтио, али јесам оно што је главно.

Име му је (ономе мртвом) Мане Зотов, сиромашак је, убоги сиромашак, а добар, све га је село вољело. Добар на послу, добар у друштву. Служио је најпре у некога (заборавио сам му име), па онда у воденичара. А загледао се у кћер Горче Сидова, коцабаше сеоског и најбогатијег сељака. А она је лепа девојка, најлепша у селу. Горче неће ни да чује. Једанпут је тукао кћер своју, те су је једва комшије одбраниле. Хтео је да је убије, све је ногама газио само зато, што му је у очи казала, да она неће другог осим Мана. Па шта ти се још није говорило по селу, као да је хтела Зака (Зака јој је име) да избегне од оца у град, па онда као да је хтео и отац једанпут да је отера и свашта још. Једанпут Мане хтео и да је отме, сакупио друштво, а договорио се са Заком. Горче то напред чуо, па ухапсио Мана, послао га у град у суд, те тамо одлежао неколико

месеци хапса. Три године су се тако носили Горче и Мане. Горче је чак писао и суду, да се протера Мане из села као неваљалац. И од суда било дошло, али скочило све село, па јемчи да Мане није неваљалац. А цело село волело је Мана и држало му страну; нешто што је имало инат са Горчом као са коџабашом, а нешто, богме, и што су сви дражли, да је право да Мане узме Заку, кад већ девојка неће другог. Многи су и говорили Горчи и саветовали га, да не буде какво веће зло, да да Ману девојче, па да га узме у кућу. Мане је добро дете, добар радин, а Горчина је кућа голема, сваки који уме да ради добро је дошао толикој кући. Али Горча не трпи ни да му се говори; ко му помене, посвади се с њим, а са једним се и потукао. Још, то му био много добар пријатељ, па сад већ година дана, како се гледају као душмани. Кад би сад да се пође на границу у рат са Србијом, а Зака да пресвисне. Заклела се, да учини нешто, па макар и образ метнула под ноге. Цело је село већ знало, шта је Зака наумила. Сутра ће се искупити сви који ће на војску, искупиће се и цело село, род рођени и нерођени, а туда ће да прођу још два села, па ће се сви искупити и одавде поћи. Па онда пред толиким грдним светом наумила била Зака, да искочи, па да обисне рукама око врата Ману, па онда Горча, хоће неће, мора му је од срамоте дати, јер је нико после неће у селу. Кажу, тако су је

научиле жене да учини, па макар метнула образ под ноге. И Горча је, дабогме, то чуо. Ујутру рано почеше да се збирају, дођоше већ и друга села, набраше се људи и жене, деца, читав па-нађур. Они који полазе на војску искитили се цвећем и лишћем, а натоварили их њихови погачама, сиром и другим јестивом и пићем. Ту је и Мане, али сео на праг црквени као убивен. Нема ни ко да га испрати ни ко да га понуди чим, али га то не пече толико, ваљда, колико што није видео Заку, да јој каже збогом, а поручио јој по једној жени, па нема одговора. У један мах се међу сакупљену светину растури глас, да је Горче затворио Заку у подрум, да ју је целу ноћ тако држао затворену и неће је пустити, док не оде војска. Неко махнит рече: „Хајд’ да разбијемо подрум! Како сме да хапси мирна роба!” Па то прихватише сви и очас се искупи грдна гомила са батинама и пушкама око Горчине куће. Ама само мало је још требало, па би било чудо. Него Мане изађе на среду пред сав тај наред, па вели: „Што ћете? Немојте да чинимо зло. Ја сам се и Зака верили пред Богом, а ево то и вама сад кажем, нека буде и пред људима. Може јој Горча, ако хоће, метнути и девет катанаца на подрум!” Сви се обеселише и повикаше: „Тако је, ево смо сви сведоци. Три села ће да сведоче, да си се ти верио са Заком!” Па се вратише сви ка цркви. А кад би да се пође, запеваше сви веселе песме, припуцаше и пушке, опрости

се сваки од својега, па хајд друмом. А ваља опет да се прође поред Горчине куће, туда је пут, а он, Горча, стао на капију, па маше руком: „Станите, браћо, станите, једанпут!” Истина стадоше сви. „Изнеси, Зака, ракију,” рече Горча и окрете се главом у двориште, „а ти, Мане, оди, оди овамо; љуби руку!” Шта му би, сви се скаменише. Ваљда му прупуче срце од стида и од муке, или ко зна, што се то тако деси. Зака сама изнесе ракију, а Мане пољуби руку Горчи, те припуцаше пушке, сви почеше да се љубе са Маном и са Горчом, сви, сви. Увукоше жене Мана у кућу, те се он и тамо позабави, али замало па се морало на пут. Зака заплака и запишта, и Ману наишле сузе, али је весео, није корачао него све поскакивао идући. Ето тако се то сврши.

Кад је приповедач све то испричао, ми се сви заћутасмо, заћутасмо подуже.

— И сад у рату — додаде мало после заробљеник, — био је једнако весео. Понеки пут би нам казао онако у шали: „Ви ћете сви погинути, много ће да изгине, ал’ ја ћу да се вратим, срце ми нешто тако каже, да ће да се вратим!”

И нехотице нам се свима искраде поглед на лешину, којој се прокисла коса светлела као свила под месечевом светлошћу, а очи, или боље оне две јамице, пусто гледале у светло небо.

— Па сад... ето! — додаде мало после заробљеник и показа главом на Мана и диже се опет,

те га целива у чело, а рукавом убриса себи нову сузу.

— Јест... ето му, Бога ми! — учини и један од наших војника што спроведе заробљенике.

Мене беше јако тронула цела прича, можда не би инако, али ту крај нас лешина онога, који је толико срећан пошао у рат и толико нестрпељиво изгледао свршетак рата, и не мислећи, да ће на овој пустој пољаници једно олово раздробити му оно срце, које је он поклатио. Па онда устадох и ножићем разрезах прамен косе са мрчева чела.

— На, — рекох заробљенику, — на, чувај ово. Ти ћеш се вратити, ако Бог да, скоро твојој кући и твоје селу. На, носи ово Заки!

Заробљеник ме благодарно погледа, извади из недара једну прљаву мараму и завеза у њен крајичак прамен косе, па је опет тури у недра.

Дигосмо се затим, те заробљеници одоше доле кланцу, а ја се упутих сам својим путем. Месец се баш сакрио иза једног облачка, неки студен ветар духну отуд од Чепња као весник сутрашњег магловитог дана, и ја изиђох на друм, који се извијаше према мном као дугачка змијурина.

Свети Арханђел Михаило

Били смо у резерви. Борба још не беше отпочела; шћућурили се иза једног узвишења, не познајемо ни где смо, не знамо ни куда ћемо. Забрањено нам да говоримо, па или се очима питамо или тихо шапћемо. А сви једно исто питамо: где је непријатељ, с које ће нас стране напасти?

Час по час збирају се командири и нешто шапћу међ собом и показују руком овамо или онамо. По неки од официра успиње се на брдо и разгледа нешто, па онда слази и дуго обавештава и показује прстом на длану, шири и скупља руке, и објашњава положај данашње борбе.

А леп зимски дан. Сунце расуло хладне зраке преко беле зимске коре; тамо и амо се прелива кроз снег дуга; зрак се ломи у сићушна снежна огледалца и боји се час зелено, час плаво, час златно, Небо прозрано. Кроз зрак пролети и весело зацвркуће по која тица, преварена да је то пролетњи дан.

У даљини се диже маглица, а где се отопило,

овамо и онамо, пожутела и угажена травица и пољски цвет, као да се отима да дигне главу; земља се пуши и, ослобођена покрова, тражи ваздуха и дише.

Кроз процепе, видиш, промиче поточић који се под кором топи, а суха, ниска сламчица, што је под косом заостала на ливади, сише воду.

Нешто свеже, нешто свечано, нешто празнички у природи — као да је овај дан наменило покоју.

У даљини се, кроз чист и светао ваздух, брда јасно цртају, пољане покривене малим слојем магле што се дигао над загрејаним снегом, а из те се магле, хеј, тамо докле једва око допире, уздиже једна мала звонара. Село је под маглом, а сељани се извесно иселили, јер ће преко њихових кровова заиграти кроз који час смртоносно коло неколиких хиљада, што су покрили брда и шанчеве.

Гледам непрестано у ону звонару, која ми изгледа да се све више ближи мени, и светао дах постаде ми светлији, свечанији; а зрак ми сунчев топлије заигра пред очима и ваздух, неки пролетњи лаки ваздух, опколи ме, у том ваздуху замириса ми босиљак и тамјан, и ја га почех снажно и лако да дишем... учини ми се, да на звонари ударају тихо звона и оглашаваху службу божју.

Осетих неку лакоћу у души, и ноге лакше, и пушка и ранац и све на мени лакше, и поглед ми одморан и више снаге у мени, и ја бесвесно скидох капу и погледах весело око себе, а све

око мене беше ведро. Нисам ни запазио пушке, већ само весела усхићена и побожна лица у мојих другова, а небо благо и милостиво. Први пут ми је изгледало, као да сам се мало час умио и очешљао, и сви моји другови изгледаху, као да су се тек умили и очешљали, и чисто ми дође, да приђем командиру и да га пољубим у руку.

До мене Петар Томић. Окренух се, да га весело ословим, али, видим, и он скиде капу и крсти се. Ја га погледах, а он се као мало застиде, па вели, и ако га не питам:

— Гледам, гледам већ поодавно у ону звонару, тамо доле у селу, па ми се у један мах учини, као да зазвони службу, а данас је Св. Аранђел Михаило, па се, знаш, прекрстих.

— Св. Арханђел Михаило?! — те замолих Петра, да ми придржи пушку, да се и ја прекрстим, али се у том часу зачу команда, мирна и студена:

— Мирно, у фронт!

— А затим дође „Напред!“ — и за брдом чу смо тешку рику плотуна и топова...

Ко је то?

Прекинула се паљба, непријатељ се повукао, а скоро ће већ и вече. О, кад ли ће већ вече, за којим толико чезну сви, и они што су храбри били, и они што нису били храбри, јер једни су изморили снагу, а други — душу.

Командиру довели коња. У борби је био на ногама, ишао је по редовима, храбрио је војнике, узимао је и сам пушку у руке. Узјаха коња и стаде на једну узвишицу преко друма, маше сабљом и даје знак, да се онде збере чета.

Ветар силно хуче; коњу се повија грива, мекинтош се у командира издиже, па га чак преко лица покрива, а он га муком скида, подмеће под ногу, закачи за седло и опет маше сабљом.

Прибирају се. Сад већ и поднаредник маше пушком и дозива, а већ их има дваестак око њега. Придолазе један по један лено, тромо, попустили; фишеклија откопчана, овом се опанак одврзао, онај се мучи с пушком, нешто му се искварила; онај завукао прст у опанак, вади неки трн; један се

крсти; други распитује нешто; трећи изручио из чутуре оно мало воде, па се попљуснуо по лицу и као умио се мало; четврти се потпасује; пети чисти од блата, како је лежао у ланцу. Сабраше се сви и погледају се задовољно, као да би хтели рећи: „Е, сви смо ту, изнели смо и данас главе, хвала Богу!”

Поднаредници стављају у ред, а војници се довикују поједини и поздрављају се, а командир погнуо само главу, брани се од ветра и притискује шаком капу на глави и нешто ћути и не обазире се на фронт. Кад диже главу, сиђе с оног узвишења, приђе ближе чети и рече, без команде, без оштрине, да се преброје.

Поче с десног крила: „Први, други, трећи, четврти...” Па оде на лево крило.

— Је ли последњи беспаран? — пита командир.

— Јесте, господин поручник! — одговори левокрилни каплар.

— Сто шесет и три, то једног нема?...

Сви ћуте.

— Водници, вама кажем, — осече се мало поручник, — једног нема.

Водници се згледају, војници се промешкоље, прегледају се, прошапуташе нешто, али — нико ништа не одговара. Ветар све бешњи, хоће да понесе поручника са коња, он нестрпљиво и љутито осече:

— Водници напред!

Изиђоше четир поднаредника. Он се окрете првом, оном са десног крила, који уједно заступа и четног наредника.

— Поднаредниче, колико је јутрос људи било?

— Сто шесет и четири, господин поручник!

— Е, где је један сад?

— Један је погинуо, господин поручник — писну један глас из задње врсте.

— Погинуо? Ко је то?

Сви ћуте, нико не одговара. Командирово стрпљење дође до краја.

— Водници, одвојте водове и пребројте сваки свој вод.

Одвојише се водови и отпоче опет: „Први, други, трећи...”

Приђе поднаредник другог вода:

— Господин поручник, у моме воду нема једног.

— Ко је то?

Поднаредник ћути. Командир натуче мало јаче капу на чело и подиже десном руком браду до уста, па поче да је гриска. Мора да је био као ватра љут. Не рече поднареднику ниште, али га тако љутито одмери од главе до пете, да поднареднику задрхта горња усна. Командир приђе сам другом воду.

— Војници, ко је тај што је погинуо из вашег вода?

Војници се згледаше; мере један другог; питају се очима, па почеше и гласно да се питају:

„Ко је то?” Знали су добро, да је један погинуо, али се нико није могао да сети, ко то беше.

Командир љутито ободе коња, па пође напред и довикну за леђима чети: „Вољним кораком, напред!” А поднареднике и не погледа, нити им рече, да оду на своја места. Они отрчаше на своја места, чета се крену у неред, и сад се просу општи шапат, пропитивање, жагор, свађа, а кроз све то чујеш само овамо и онамо питање: „Ама, ко је то?”

Водник другог реда покуњен, зна, шта га чека, па све и да се сад сети, кога му од људи нема. Он је, дабогме, сву кривицу просуо на капларе, каплари на редове и тако, иде се понајлак са свађом, са лармом, са препирком, али се нико не може да сети, ко беше то што је погинуо.

Целу ноћ није водник проспавео, био је као убиен.

*

Сутрадан ме плесну поднаредник по рамену.

— Па знаш ли, болан, ко је то што је погинуо?

— Ко?

— Па Срећко, болан, онај из друге врсте, онај мали.

— Ааа... јес, Бога ми! — учиних ја.

Петар Дабих

Било их је четири заробљеника, а нас тројица што смо их терали. Ја и два редова.

Један од њих, заробљеника, мали, гојазан човек, ниска чела и ситних очију, разговоран, али неповерљив и плашљив. Прича о својој кући, како има једну сестру неудату и два пара волова и велику њиву и једанаест коза; како му је отац био коџабаша у селу и скоро, пре годину дана, умро. Па се брине за сестру, како ће сад сама код куће.

И други омален човек, дугачких руку близу до колена, и некако млитав и опуштен. Трупа у ходу и једнако климата главом, и равнодушан је, нити се брине, што га водимо, ни да л' ће што зло или добро бити с њим. Кад га запитам што, одговара брзо и весело, као да се с војне враћа кући својој.

А трећи је повисок човек са несразмерном главом на раменима, високим сухим вратом и јаком јабучицом на врату. Све ми се чини, кад је јео хлеб успут, да сам му видео сваки залогај кад је прошао кроз грло. Он је имао највише ду-

вана уза се, и то добра дувана, и сваки је час нудио и нама и својима. Окрене живо оном главицом на рамену, а полако неспретно завлачи ручекање у џеп од мундира, извади кесу отуд, па нуди све редом. Другови му никад не даду реч да проговори, ама чим зине, повичу као из једног грла: „Молчи, Тонче, молчи, не се каз'вај!” онако, као да ће он нешто лудо да каже. А он их, сирома, слуша покорно и не вређа га њихово задиркивање.

Четврти осредан човек, плав и мало као разрок. Рањен сиромаш у бутину, па не може да ходи, а његови другови, добри другови, подмећу му своја леђа, па га носе по двадесет минута, по пола сата, па кад хоће да га пусте, да се смене, а они сви повичу: „Носи, носи; можеш, ти још, Тонче!” И он се не противи сиромаш, продужи и даље.

Идемо тако један, идемо два — и три — и четири сата. Час, час па станемо, да се мало одморимо и разговоримо коју и припалимо по једну цигару, па хајд лагано.

Месеца већ избио. Сунце, колико га је било, истопило снег, па се спустиле баре и цакле се и овде и онде поља према месецу, а ваздух сух и студен, као да ће бити мразна ноћ. По блату се хватају звездице и оне светле стаклене цртице, што тако лепо играју пред очима. Брда у лево, у дну, тамна и модра, а по врху где жута и црвена где је окопнео снег, а где бела. Дан још

није ишчезао, а већ се осећа и дах ноћи и она тишина и чује онај лавез паса из даљине. До мало час и прошао би ко мимо нас, а сад већ никог, Цариброд далеко пред нама, треба нам још два сата, а, како полако идемо, три, и четири.

Од мојих војника Данил, који иде, пред заробљеницима, већ мрзовољан, што ће да нас ухвати ноћ, а Петар, који иде са мнош позади, безбрижан, као што је и целог дана био. Данил је, готово да се каже, бољи војник од Петра, али тако, увек мрзовољан. Врши своју дужност и ништа преко ње. Он, на пример, мисли, ако је спроводник заробљеника, да не сме са њима ни речи проговорити, па чак да треба и попреко да их гледа. Кад му они понуде дукан, а он неће, изгледа му то као да би био подмићен и поткупљен. А нема дукана и пуши му се. Честит војник.

Петар, међутим, мали окрупан човечић, плавих, великих и племенитих очију, разговара једнако са заробљеницима, па их чак и теши. Ономе што прича како је оставио неудару сестру и велику њиву и два пара волова и дванаест коза, Петар вели: „Е, нек ти Бог сачува мал, док се ти опростиш ове беде што те је снашла, па, ако је што и оронulo, подићи ћеш ти то, док се својој кући вратиш!” Оном Тончи, кад га је већ и по пети пут понудио дуканом, Петар вели: „Ама чувај ти то, брате. Ко зна, хоћеш ли сутра имати дукана. Ја моје знам, а ти твоје не знаш: ја ћу

наћ' и сутра дувана, имам у кога да се и замолим и запросим, а у кога ћеш ти!" Па кад год тако штогод каже, окрене се мени и дода: „Је л' тако, капларе?"

Ишли смо тако још један сат, али су нам кораци бивали све заморенији, а ноћ се све брже спуштала. Стали смо најзад, да учинимо један подужи одмор, јер је ваљало још добра два сата ићи. Сироти заробљеници нису могли ни корака даље; њих је заморио силан терет, њихов рањени друг, кога су најпре носили сваки по по сата, па после се мењали сваки петнаест, десет и најзад пет минута. Кад је требало сад опет да пођемо, не мога више нико да га понесе. Натераше Тончу, да опет он подметне леђа, и он, сиромах, учини, како су казали, али није макао ни двадесет корачаји, па стаде и изјави да не може ни он више. Стали смо опет да се одмарамо. Данил се мрштио, што ћемо сад још лакше ићи, и готов је био, да војнички, као спроводник заробљеника, заповеди, да се мора ићи, па ма ком и душа на нос излегла. Данил ме је два три пут погледао испод очију, да ја то кажем. А Петар ми се два три пут приближавао и као хтео ми нешто да каже, а није смео.

Пошли смо још педесет корачаји, па опет одмор. Данил сави цигару, запали је, па је часком, пун неког нестрпљења, испуши, све подигравајући с ноге на ногу, а Петар ми приђе и поче неодважним гласом:

— Ја к'о велим, капларе, нису ни ови људи криви, ни пред Богом ни пред људима, — па ту погледа испод очију Данила. — Оно јест, то су наши непријатељи и, може се рећи, наши душмани, ама и њима је то наредба. Је л' тако, капларе?

— Јесте, тако је баш, Петре!

— Па видиш, могли смо и ми тако да будемо робље, па они нас да терају. Могли смо, зар не? Па онда ето, један је рањен. А кој га ранио? Ми, ми смо га ранили. Тако му је ваљда било и писано, али тек ми смо га ранили, ми смо му дужни крв. А зар није тако, капларе?

— Тако је!

— Дабо'ме! (И ту већ значајно и поуздано погледа у Данила.) Па зар они нису људи, а, капларе? Ето погледај, како, као браћа рођена, не остављају овог рањеног, већ га сви носе. Баш су прави људи, је ли, капларе?

— Тако је, Петре. Ама шта ти хоћеш да кажеш, па си толико развезао?

— Ја велим, није стид, да им ја помогнем, па ви кажите, како хоћете, ето ти!

Кад то рече сасвим одрешито, без устезања и одлучно, скиде пушку с рамена и додаде је Данилу.

— Узми ово, — рече, па онда приђе гомили заробљеника.

— Дајте мени тог брата на леђа!

Зачудио ме је, али он узе рањеног заробље-

ника, попе га себи на леђа и пође напред снажно и мушки.

И ми за њим.

Скоро један сат није скидао заробљеника са својих леђа, а није реч успут проговорио. Дотле су се и другови његови одморили и са Петрових леђа пренеше рањеника на Тончева леђа.

Петар приђе најпре Данилу и узе пушку, а затим мени и чисто поносито узвикну ми, и ако пре тога читав сат није проговорио ни речице:

— Је ли тако, капларе, Бога ти?

— Тако је, Петре! — рекох му.

За мало и стигосмо у Цариброд.

*

Тај честити човек звао се Петар Дабих.

Д у њ а

Сутра ће бити крвава Пиротска борба. Моја се трупа још данас повукла од Сукога Места, а предвече, лево од Софијског друма, на неко орање спрам Бериловца.

Пролете баш друмом из Пирота један мој познаник на коњу, те се окрену брзо, махну руком и довикну ми, да ми на пиротској пошти лежи аманет.

Сад ми господин потпуковник дозволи, да узјашем једног сакатог резервног коња из коморе, те да идем пред вече у Пирот, а зором да се вратим, ако би се трупа задржала на истом месту.

Узјахао сам кљусе онако голо, без седла и без ћебета, па тромо каскаше поред свих мојих буботака, за које ми се грозно осветило својом сухом грбином, што ме натера да покушам све могуће начине јахања, па чак и онај, како се магарци јаше.

Како тако, стигосмо ја и кљусе позно увече у Пирот, и ја га привезах за ступце од скеле једне куће, која се тек градила; с тим уверењем, да неће нико присвојити овако кљусе, да храни.

Првог сам, на уласку Робенове кафане, срео мога пријатеља Лазу, човека увек весела, који је имао неко „опредељење” у Пироту. Он ми хладнокрвно причаше, како се на Сарлаку, више Пирота, дижу утврђења за скору борбу преко кровова пиротских становника, од којих су многи већ измакли пут Паланке.

Свратисмо унутра на једну кафу, где не беше више тако живо, као пре рата, кад се сва војска беше слегла око Пирота.

Чудан беше мој пријатељ. Он беше кадар да у часу створи предлог, како да се потроши време, а још пре, ако је то ноћ. Задоцнео сам да извадим аманет, а вратићу се тек пред зору, те је сад његово било да мисли, шта ћемо са овом ноћи, која ми беше на располагање.

Брзо је нашао и он једно кљусе, са свим оним врлинама које имађаше моје, па се тако обојица упутисмо преко Тије Баре поред маленог неограђеног гробља, Књажевачким друмом.

Ближе нешто нег на половину пута измеђ Пирота и Темске, с десне је стране једна осамљена и запуштена механица. Ја је се сећам, свртао сам често тамо, јер за прљавом и умрљаном механском

тезгицом стајаше увек лепо, здраво и једро девојче — Дуња.

Знате је ви сви, који сте се тамо када навратили. Она се на сваког од нас по који пут осмехнула, да јој се при том на руменим образима појаве две примамљиве јамице.

Месец се сакрио за облаке, који су тих дана носили кишу, са влажнога се друма није дизала прашина, при касу наше лене кљусади. Пријатно нас је разговорило успут јесење шуштање високих јабланова, и украј друма мали сметови од жутог попалог лишћа, које је снео ветар.

Издаље још опазисмо слабу светлост, која продираше кроз мали прљави прозорчић ниске механице, те изгледаше као кандеоце, које већ пршти и гаси се.

Коњи ће зловољно гристи ступ, за који их привезасмо, кад до механице стигосмо, као што ћемо ми задовољно пити красно вино ове оклине.

Уђосмо кроз ниска вратаоца. У механици дршће чкиљава светлост прљаве и малене лампе, што виси на средњој греди ниске таванице.

Не беше никог. На једном столу само, око маленог тањира, из кога је можда какав уморени путник вечерао, зврји лена јесенска мушица, па ти изгледа, као да чујеш прељу и тупи зврк њена вретена. Ослоњена челом на прљаву механску тезгу, тврдо спава Дуња, а спустила руке са плетивом у крило.

— Дуњо, о, Дуњо!

Девојче се прену и чисто застиде, што је тако спавало.

— Ти си уморна?

— Несам, несам... 'Оћете л' бела јал' црна вина?

— Дај црна и испеци нам по једну кафу!

Видим, није више онако весела, као што беше пре рата. На сваку је шалу отшалила, на свако је питање весело одговарала тада. Ми дођемо тамо по који пут. Баба Јагда метнула тигање за кајгану и прегрће црепуљу жаром, а ми чекамо у механи с Дуњом, па јој причамо, како смо ми добри људи; питамо је, би л' пошла за кога од нас, а она неће, за Бога, да нам верује да смо момци. А верена је, па кад је дирнемо за драгана, а она одмах беж'.

Пили смо то вече врло дуго, а Дуња је само ћутала, није нас ништа ни упитала, а мало је одговарала.

Погрешили смо. Да је то она Дуња, лепо би провели, а овако ћутимо ми, а ћути она.

Мени се већ и задремало. Мој пријатељ као да је овог вечера заборавио да се шали, све ми нешто озбиљно, све нешто важно приповеда, а мени се тек заклопе очи, па спустим главу на груди, те и он ућути. Сви ућутимо. Напољу тишина, чисто чујеш, како се ударају иглице на плетиву Ду-

њину, или како наша кљусад грискају ступ, за који смо их везали.

— Хајд, да идемо, хоћеш ли?

— Па готово!

Он изиђе да одреши кљусад, а ја остадох да платим. Приђе ми Дуња, па сад тек примети у мени старог познаника, с киме се толико пута нашалила. Насмеши се онако лепо, онако како сам ја увек плануо, кад се насмешила, и на њеним се руменим образима указаше оне две дражесне јамице.

Кад јој спустих паре у руке, она ми задржа руку и погледа ме поверљиво.

— Јеси ли био тамо? — запита брзо, гледајући ми право у очи.

— Где тамо?

— Гди се бију?

— Јесам!

— Је л' много изгинуло из петнаести пук?*

— Изгинуло... изгинуло доста...

Она ми испусти руку, преко лица јој прелете таман облачак, измеђ веђа јој се исцрта једна танка борица, обори неспретно поглед доле, а на грудима кошуљица поче да се растеже и бори од силног дисања. Оде затим на своје место, узне плетиво и поче као да ради.

Отвори баш мој пријатељ врата, држећи ула-

* У 15 пуку су људи из тих крајева.

ре наше кљусади, и ја не могах ништа више но да пожелим „лаку ноћ” Дуњи, па изиђох напоље и попесмо се на наше ленивце, који опет пођоше својим тромим касом.

Месец се негде изгубио, али небо ведро, као листина чисте хартије. Ја дремљиво јашем свог ђогата, а мој пријатељ певука нешто, ни сад се не могу да се сетим шта.

Ш и њ е л

На плочи, више Моралије, таман нас стегао мраз, који хтеде да нам досади више него пушка непријатељска. Онда сам разумео, зашто наши кажу, да хоће који пут и душа да замрзне од студи. Грудн се тешко дижу; капци на очима отежали; зглавци по телу скочањени; руку или ногу једва крећеш, а прст, изгледа, пребиће се, ако га савијеш. Онај ваздух, што га дишеш, као да гутах кришке леда.

А Плоча пуста и гола. Што било трња и сунварка, почупали смо и побрали за један дан. Мука голема док се дође до мало дрва.

Свако јутро кола сnose у Ниш, у болницу, по неколико промрзлих. Нема дана да стока не липше.

Толико дана нисмо видели сунца ни светла дана, као да нам је Бог одрекао милост.

А мој друг Алекса није имао ни шињела. Кад дође вече, а он се, јадник, нуди час једном час другом под ћебе, али рекох, где и душа почне да мрзне, ту нема ни милости ни пријатељства. Ко би онда на Плочи и своме рођеном уступио

пола ћебета? Нико. Једне је ноћи нудио и паре једном, да га пусти, а онај није хтео ни да отшкрине ћебе, у које се завио, већ онако стресе једном ногом и довикну му: „Макни!”

Комесар, који је сваки дан силазио у Ниш за храну, донесе једног дана један искварен, стари шињел. Умро у болници неки рањеник, а болничар му продао шињел за двадесет гроша, онако испод руке. Комесар се сетио једног Алексе, купио за њега и, Бога ми, Алекса му се као дете зарадовао. Добро му дошло да се загреје и он једанпут, ако се на Плочи може под шињелом да загреје когод.

Шињел још добро здрав, по крајевима мало искрзан, а под пазухом, близу кука, опрљено место и рупа, кроз коју је, ваљда, прошло тане, од којега је умро у болници онај што га је пре Алексе носио.

Обукао га Алекса, па се и радује и поноси као дете о Велик-дану. Намешта га, удешава, чисти, пипа се по џеповима, па тек, у оном џепу изнутра, на грудима нађе и једно писмо.

— Дај га, — рекох, — из њега бар можемо видети, чији је шињел био.

Прочитали смо на глас.

„Драги сине!

Месећ дана већ немамо од тебе никаква гласа. Распитивао сам се, па чујем, да сте на Пироту. Јави нам се, болан, где сте и, нарочито, како си

са здрављем. Овде је велика зима, а тамо мора да је још горе. Чујемо, да неће више бити рата, да је већ примирје. Благодарим Господу Богу, само кад си изнео читаву главу! Да знаш, како твоја мајка једнако мисли на тебе; сваку ноћ те сања и свако јутро ми прича свој сан, те не знам ово, те не знам оно, а, хвала Богу, све на добро сања. Јоште и сада мајка ради, као што сам ти оно пре писао: дели с тобом сваки залогај; намешта крај стола и треће место, за тебе; вади јело и теби у тањир; све, као да си и ти овде за столом. Кад јој заигра око или забриди образ или ма шта тако, она каже: то ти мислиш на њу. Знаш је, ваљда, женска посла! Моли се сваки дан за тебе и сваки дан пали кандило, и ја се, синко, молим сваки дан Богу.

Знаш шта је радила мајка пре неки дан. Готово ти запросила девојку. Били код нас после вечере гости, господин учитељ и госпа учитељка, Стева бакалин са женом и Јова туфегџија са женом и са свастиком, Сви ме баш молили, кад пишем, да те поздравим. Па тако то вече, како сам ти казао, били они сви код нас по вечери. Па твоја мајка узе одмах разговор о теби, како смо оно јесенас били на берби код Исајла, па тек рече свастиси Јовиној: „Кажи ми право, Анђо, је ли да си ти онда, о берби, много облетала око мога сина?” Анђа сирота побеже из собе, а твоја се мајка окрете Јови: „Нека да Бог, само да ми се

жив и здрав врати, па, Бога ми, комшија, 'оћу да ти дођем једног дана, и кад ме не чекаш!" А Јова каже: „Па нека да Бог само живот и здравље свима нама и нашим и овима на дому и онима на путу, па све ће бити!" И тако ти пописмо и једну чашу у твоје здравље.

Тежак сам мало на перу, а имам још много, много да ти пишем. Кад седнем да ти пишем, а мајка седи крај мене, па ми све не да да свршим, него би хтела све и сва у једно писмо. Каже твоја мајка, да знаш, да те овде чекамо са девојком, и кад нам пишеш, а ти у писму да поздравиш Анђу.

Мајка те твоја љуби у оба образа и у чело и у уста и грли те и сви те поздрављају, а твој отац највише и моли те, да му одмах на ово писмо одговориш.

С поздравом

твој отац

Ђорђе

Кад сам прочитао писмо, погледасмо се ја и Алекса испод очију. Нисмо ни речи проговорили, само Алекса узе оно писмо, сави га лепо и понова метну у џеп.

— Шта ћеш с њим?

— Хоћу да га чувам, — рече.

Б р о ј 23

Док сам лежао у болници у Нишу, ја сам, од дуга времена, записивао погдешто, и то онако преко реда. Нисам имао ни књижице, већ на ситне хартијице, ил' докторски рецепт, на полеђини једног очева писма. Нисам те хартијице ни ја сам читао од тога доба, јер сам их тек доцније нашао у џепу од мога мундира, који сам бацио у један ћошак, очекујући каквог сиромаша, да му га поклоним. Хајде сад заједно да прочитамо то:

*

27 новембра

Није ми болест толико несносна, колико ова болничка тишина и мртвило. И кад који болесник говори, говори тихо, меко, шапће и после прве реченице закашље се, па онај сухи кашаљ звони кроз високу и пространу болничку одају. Или неко нешто каже или врата зашкрипе или кола протрче

крај прозора или болесник јекне, то је сав немир. Иначе пролазе сати лагано, врло лагано. Док велика казашка на сату једанпут обиђе онај круг, ух — колико је то!... Вечност, један замашан део вечности!..

Па онда онај болнички задах и она многа лица, што се виде испод покривача и тек поглед која жута као восак, коштуњава рука, која се извукла испод покривача и маша се за чашу воде или стакло са леком са сточића, што стоји крај сваке постеље. Па сва та лица бледа, сва једнака; очи у свих усахнуле; поглед суморан, усне сухе... И зрак, што продире кроз велики болнички прозор, блед... Само доктор, који свако јутро долази, да нас прегледа, црвен, задригао, дебела врата и снажних руку. Изгледа међ нама као свеж летњи кукурек међу јесењим лишћем.

Над мојом постељом стоји број 23, исписан кредом на једној црној таблици. Другим речима, ја и не постојим, постоји просто број 23, који је болестан од те и те болести. Болничар ми и не зна име. „Тај лек је за број 23!“ виче он момцима. Помоћник ми пипа руку, па вели: „Овоме је данас боље!“ — „Коме?“ пита доктор. „Овоме, броју 23!“ Ја се буним и хтео бих да им кажем, да нисам ни овај ни 23, хтео бих да им кажем своје име; али ко те слуша и шта их се тиче моје име?

28 новембра

Буни ме, баш ме буни то и чини ме нервозним, што ја не постојим, већ постоји просто број 23. У први мах нисам ни приметио, али сад сасвим лепо примећујем то.

Но шта има ту да ме буни, зар нисам већ и навикао на то, да ја не постојим?!

Најпре, док је твоја десетина одвојена тебе, још знају, знају ти име, знају те, ко си, одакле си, кога имаш. Кад десетине образују вод, не виде те толико, али те знају; а кад се водови приберу у чету, а ти се опет осећаш изгубљен, преплављен, твоје је ја само једна честица нечег већег, општијег. И кад се већ и чете приберу у батаљон, онда се сасвим јасно осећаш, да више не постојиш; постајеш само једна бројка, довикују ти: „Ти, ти четврти у задњој врсти друге чете с левог крила, усправи се!” То си ти, и ти се усправљаш. О, па кад се слију и зберу сви батаљони, те образују пукове, дивизије, масе, грдне велике масе; кад се поставе силни они фронтови један за другим; кад се саставе груди једне до других па се начини зид велики, непрегледни зид... где си ти онда? Те масе носе једно једино име, крећу се једним јединим кораком на једну једину реч... па где си ти онда? Она капка, што је пала са зелена дубова листа у гор-

ски поточић, па њиме отпловила у речицу, са овом у реку, а са реком у море, зар се у мору може да запази?!

Погинем, на пример, у рату, и то нисам погинуо ја, то је погинуо онај трећи с десна из прве десетине другог вода, треће чете, другог батаљона, четвртог и т. д. *Ја*, моје *ја*, сасвим је споредна ствар.

Само мојима, онима што ће плакати за мном, погинуо сам *ја*, само *ја* и нико други...

*

30 новембра

Познао сам се и с онима што леже око мене, без представљања. То је лако: онај с лева, то је број 22; а овај с десна, то је број 24. Број 22 рањен је у десни кук, па не сме да лежи 'на ту страну, те ми је окренуо леђа и разговара тамо са бројем 21. Број 24 напротив окренуо ми се и врло је разговоран човек. Олово му је разбило једно ребро и зарило се негде у груди. Ово дана ваљда ће почети доктори да му чепркају по грудима, да траже олово; сад још не смеју, јер је врло слаб: много је крви отишло од њега, па док се мало опорави. Причао ми је цео свој живот, неки врло обичан и досадан живот. Био је прво шегрт, па после калфа, па је најзад отворио сам бакалску радњу и том се приликом задужио; после се оженио и том се приликом одужио. Па је

онда изродио много деце, има их четворо, те није могао много да економише. Како је сад отишао у рат, опет се задужио — и све такве ствари. Кажем сасвим обичан неки живот, који ми је било врло досадно слушати. Мало му је било, што ми је причао цео досадањи живот, већ је наставио и о својој будућности.

— Чим одем кући, казаћу жени: „Анка, сад да се мало попритегнемо.” Морамо, богме! Продаћу и коња; имам једнога коња и треба ми, али протераћу и без њега. Имам седамнаес и... пет л.и... имам свега тридесет и три дуката дуга: али имам и да примим око три четири дуката. Тако, тридесет дуката чистог дуга да кажемо. Морам још ове године да се одужим, јер ми већ до године стиже једно дете за гимназију. ’Оћу да га пошљем у Београд, скинићу и кошуљу, продаћу и хаљину и кревет, али, пријатељу мој, ’оћу ја да моја деца изађу људи, да ме благосиљају, а не да ме куну. А имам четворо, све мушки, па свакоме треба изабрати свој пут. Треба, треба, богме, све друго, све, али за ту децу, пријатељу мој, ја би’ све учинио, све би’ дао.” Итд.

Написао сам „и тако даље”, јер сам ја увелико спавао, а број 24 и даље је говорио.

*

Кад сам се јутрос пробудио и кад су се отворила врата од ходника, осетио сам, да је отуд замирисао тамњан. Питам болничара, да није ко

умро. Вели: „Јесте, умро је ноћас број 24.” Погледам, истина, нема никог у оном кревету до мене, а јастук и покривач и душек све новим, чистим преобукама превучени, као да нико није ни лежао у њему.

*

4 децембра

Јутрос ми рече болничар, да је умро и број 47. Ко ли је то опет?

Боже мој, и ја да сам нешто умро, то ни за доктора, ни за управника болнице, ни за болничара не бих умро ја, но просто број 23. Али мени је, хвала Богу, данас сасвим добро и доктор ми је казао, да ће ме већ сутра пустити из болнице.

Мој ђак

Прошла је ратна хука, а дошло време да се мало одморимо у сувоти, под кровом.

По наредби, којом је размештена војска на станове, требало је да се моја трупа настани у селу Малчи, на Књажевачкоме друму.

Стигосмо тамо увече, уморени дугим пешачењем, а прозебли; хаљине на нама влажне од снега, који нам ваздан није дао ока отворити. Зауоставили смо се пред сеоском школом; школу су конаџије унапред одредили за штаб. Ту су нас дочекали са запаљеним лучем. Ту је кмет објашњавао нешто нашем капетану, а нас су пребројали на десетине, па све десетину по десетину упућивали с домаћином ка његовој кући.

У том приђе нашој десетини неки повисок старчић, мутна погледа, поздрави нас све као своје госте, па како је већ научио да се свакој десетини одређује старешина, што ће бити и старешина од собе, запита:

— А који ће од вас да буде главешина на моју собу?

Уморни гости, што се већ кретоше за њим, показаше руком на мене. Он ми приђе, загледа ме чисто зачуђено, — јер сам био најмлађи у мојој десетини, па рече:

— Имам на таван и мало сламе, ће да вам дам, и све ће да вам дам; ма само имам деца по кући, — да пазиш, молим те, главешино!..

Умирио сам чичу, и ако ми тад није било ни мало до разговора.. Газио сам уморан најлак за њим по дубоком снегу, што беше покрио и брда и равнине, по којима се раширило то велико село, с ниским кућама, покривеним трском.

У том се беше изведрило. Месец се, мислиш, спустио до самога брда; снег се према месечини пресјајује неким чаробним блистањем, а за нама се вуку наше дугачке сенке — продужене још и нашим пушкама на рамену.

И тако стигнемо до старчеве кућице.

Ту нас дочека голем, матор рундов са својим промуклим лајањем. Наш домаћин лупну својим замашним штапом у ниска кутња врата, и зовну:

— Анчо море, искочи са гасарче! Аде!...

Врата се брзо отворише и помоли се на прагу нека старица; у својој уздрхталој старачкој руци држаше лимену купицу, из које се повијаше смрдљиви гасни пламен.

Уђосмо у кућу. Старица нас гледаше чисто плашљиво и одговараше некако кроза зубе на наше поздраве. Насред куће светлуца још помало пепелом загрнута ватрица испод широка оџака, а око огњишта две три сеоске столочице и понеки пањић. Одмах отпртисмо своје ранчеве, па их сложисмо заједно с пушкама у један кутак, затим заседосмо око огњишта и стадосмо разгртати ватру. Старица спусти гасарче на пањић, па оде напоље, да донесе мало сувади. И домаћин изиђе некуда с једним зеленим бокалом.

Почесмо се открављивати у тој сувоти и поред ватре. Настаде разговор, који смо обично за подевали, кад смо год уграбили макар мало времена, да заборавимо своје војничке тегобе... Један се сећа куће; други се жали, да је гладан; трећем опет криво, што је нашој трупи одређено село за становање; четерти се јада, како је назебао, — и тако даље, и тако даље...

У том се собња врата полако отшкринуше и радознала чељад поче извиривати — једно по једно. Свако је чудно мерило ове многе туђине, што им заузеше њихово огњиште.

Старица се врати са сухим грањем, па га наслага на ватру и пропири мало. Домаћин донесе бокал пун вина и спусти преда ме, рекавши:

— Нека ви је на здравје!

Затим се окрете собњим вратима и зовну:

— Пејча! Пејча!

На вратима се помоли босоногo дете, од својих шест седам година, теглећи се и трљајући савијене очи.

— Аде, сине, море на таван, скини ораси!

Малиша прогунђа нешто, па се, као мало зазирући, попе на таван, и брзо нам скиде пун саван ораха, што је у њих најлепше мезе уз вино.

Разгrevали смо се тако до поноћи, крцкајући меке орахе и пијуцкајући вина.

Домаћин, као стар човек, оде раније да спава. Старица стала до врата, прекрстила скромно руке, па, не говорећи ни речи, — дворила нас тако до поноћи. Мали се Пејча припитомио и приђе мени; поче ме запиткивати којешта и диркати прстом час у моју избледелу капларску звездицу, час у жуту дугмад на мундиру. Кад малиша виде, да су ови туђини питоми људи, посади се између нас, па радознало гледаше у сваког редом.

Кад нас већ савлада умор, а и у бокалу нестаде вина, захркасмо сваки на свом ранцу, око већ догореле ватре.

Тек смо се сутрадан познали с добрим укућанима. Беше то читава задруга у оној ниској, тамној, са два уска прозорчића собици, где смо се и ми сутрадан сместили. Ту су неке снахе, чији су мужеви такође у рату, па младе и девојке, па дечице толико колико и нас војника у кући.

Пејча је сад већ био сасвим „мој човек”.. Дете

необичне бистрине. Сваку ми реч пажљиво прати; за сваку ме ситницу запиткује врло разборито и паметно.

Свако смо се готово вече окупљали у кући око оне ватрице. Ја бих седео на највишој столици. Према мном стоји бокал доброг малчанског вина, и мени се додаје жарач да чаркам ватру, јер се у њих то задовољство уступа најстаријему, а ја бејах „главешина”. Уз мене обично седи Пејча, до мене деда Минча, наш домаћин. Он нам прича приче из турског времена. Из полутаме вире дечје и женске главе, што непомично стоје иза нас, а старица доноси бокал по бокал, што смо ми плаћали на „ревену”.

— А знаш ли, капларе, књигу? — запита ме тако деда Минча.

— Знам, — одговорих му. — Учио сам многе школе!

— Ех... — заусти старац да рекне нешто, па ме тек погледа и ућута; чарну ватру, опет ме погледа, па рече: — Не знам, а ево 'тедо' да дајем и мога Пејчу да учи, ама отиде учитељ у војску, тако млад као ти!

— А хоћеш ли ти, Пејча, да учиш књигу?
— упитах ја малишу..

Дете ме погледа радосно, као да ми хтеде одговорити: „Што ме питаш? Како не бих?”

— Ја ћу да те учим, Пејча; хоћеш ли?

А дете тек скочи, па старици, па редом осталој чељади, све радосно:

— 'Оће каплар да ме учи књигу! 'Оће каплар да ме учи књигу!

*

Сутрадан сам баш рано отишао у Ниш, својим службеним послом. Кад сам свршио посао, свратим се у књижару, те узнем један буквар.

Био је несретан мраз. Ниси могао ни три минута подржати узду, а да ти се рука не скочањи. Токорсе огрануло и неко сунце, па се према њему беласка и светлуцка снегом покривена равница, а танке телеграфске жице бацале сенку преко тог мора од снега, па ти све играју пред очима. Друм мислиш да се усијао, тако се углачао; а тврда се парчад угажена снега одваљују од коњских копита и прелећу ти преко главе.

Кад стигох у Малчу, Пејча ми беше већ узварио медљану ракију. Утувио зар, како сам пре неко вече казао, да волим попиту чашу варене ракије, кад год дођем с пута озебао.

Кад сам му дао буквар и показао слике у њему, малиша је све поскакивао од радости. Одмах се спремисмо да почнемо.

Пејча ми донесе столицу, метну је крај малог прљавог прозора. — Ја седох, метнух буквар на колено, а мој малени ђак скиде лепо капу и пољуби ме у руку, па стаде уз моје колено.

Напољу почео опет да веје снег, а оштра устока диже с кровова читаве сметове. У прљави прозорчић куцкају ситне снежане иглице, а кроз пукотине свира ветар. У авлији тужно шкрипи стари отрухлели ћерам, а онај се матори рундов сакрио од зла времена под неке ниске саонице.

Све се живо збило у собу. Све се начетило око мене с необичном радозналошћу. Старица ме гледа у очи, и баш ми се чини, — мисли, да сам неки мађичар. Деда-Минчи играју очи, час погледа у мене а час у књигу, као да пита: „Ама зар си ти кадар све то прочитати?”

Његов помућени старачки поглед прича ти читаву прошлост и свако је може лако прочитати из његових очију. Видиш у томе погледу неку тајност, нешто што те може чудно ганути.

Али ваља почети учење.

— Хајде, Пејча! Видиш, ово је око. Је ли то око?

— Јесте!

— Е, ово је *о*. Видиш *о*, *о*, око! Де, сад ти то кажи!

— О, *о*, око!

— Упамти, како је *о*!...

И преврнем му други лист:

— Е, нађи ми сад овде *о*!

Бистрина детиња није много тражила; нађе *о* одмах у једној речи.

Деда-Минчи се скупише борице око очију, а

заигра му брада. Старица ме погледа некако изненађено, збрчка јој се лице, наводнише јој се очи и кану јој једна суза.

— Да ли си имаш мајку?

То беху прве речи, што сам чуо од те ћутљиве старице.

— Имам, бако!

Па и мени се нешто наводнише очи.

— Да те пољубим, синко, као мајка!...

И старица ме пољуби с пуно осећаја, а ја сакрих сузе, које ми измами тај матерински пољубац.

*

Трајало је то тако три недеље. Пејча је добро напредовао. Већ је знао толико, да је могао сричући прочитати сав буквар. Научио је, да напише своје име.

Једне ноћи дође наредба, да се сутра зором кренемо, и још је доста било до зоре, кад нас је зборна труба пробудила.

Деда Минча је устао први, припалио гасарче и турио цезву уз ватру, да нам узвари мало ракије.

Снег је опет вејао и његове крупне кокице наслагале читав слој и по земљи и по крововима.

Кад сам упртио ранац на леђа, приђе ми Пејча и пружи лепу, велику јабуку. Малиша се тешко растаде са мном.

Добио сам јабуку у награду... Али мени беше највећа, најмилија и најдрагоценија награда — онај матерински пољубац.

Кад смо се кренули, стајали су сви кућани пред кућом и дуго... дуго гледали за нама, док већ нисмо далеко одмакли...

Снег је све жешће вејао. Ми натукли шајкаче преко ушију, обесили пушке о раме, руке стрпали у џепове, па марширамо полако преко дубокога снега...

Спровод

Почетком примирја преместише мене однекуд у XV пук, где ми беше у почетку тешко међу незнанцима. Али куд се не бих брзо привикао на ту најмању тешкоћу у војсци. Први, који легне с тобом под једно ћебе; први, који ти позајми пола свога тајина и свој чанак, да заједно из њега кусате оно мало чорбе, што је ручком зову; или први, који ти помогне да упртиш ранац, постане ти нераздвојни друг и пријатељ; он ти се јада и ти њему, он тужи заједно с тобом и ти брзо осетиш, да не можеш без њега.

XV-ом пуку беше тада одређено, да кантонује у Јагодини, где и остасмо за све време примирја. Како је кога допало, неко се сместио у високе и простране господске домове, а неко у оне крајње сиротињске избице, али — не дај, Боже, горе! — крова свакоме над главом.

Сећам се тих дана: беху мочарни и влажни. Оно утрнуло зимње сунце просијава силом, а преко магличастог, сигавог неба прелећу ситни, сиви обла-

ци као расуто перје. Са широких и ниских кровова цуре поточићи од устајалог, прљавог снега и пућкају у кривудава олучиће, где се разлиле читаве баре, текући неким пријатним, голичавим шумом.

Каљужа већ догрдила, влага нас све редом испила и мало који дан да пред болничким вратима не чекају читаве гомилице прозоблих и изнурених.

Јуче су двојица умрла, а и данас су двојица умрла.

Једног дана промиче баш досадна кишица, а спустио се неки тежак загушљиви ваздух, као онај у позних јесенских дана. Груди ти се са теретом надимљу и подилази те нека грозничава језа.

Требало је да идемо на учење, а не можеш ни да понесеш пушку, тако те изломила ова мочар и влага.

Седим тако у својој мрачној собици и припалио нечисту лојаницу, а оборио тешку главу на руке.

Дође мој један војник, чини ми се, није из моје десетине, али је из истог вода. Дао сам му био покислу пушку да ми избрише.

— Капларе, — рече, — опет умро неко.

— Је л' из нашег батаљона?

— Не знам, кажу Београђанин.

Ко ли је то опет, премишљах у себи, а у том баш допро и туп, танак глас маленог звон-

цета, који оглашаваше ову смрт. Ја махнух руком, као оно кад хоће човек да растера дим око себе, изведох своју десетину и одосмо на широко и блатњаво Јошко поље, да прокиснемо и да се ведбамо.

Мислите ли, да смо говорили са сажаљењем о смрти нашега друга? Не, за време вољног зби-смо се, као обично, у гомилице и већ отпоче она-кав разговор, какав се води међу људима, који су већ навикли, да смрт, мало гору смрт, и очима виде.

Приђе нам један из четврте чете, мало разрок и плавкаст момчић, и зацени се од смеха. Вели:

— Људи, замислите, од онога, што је јутрос умро, ја сам обично куповао тајин, кад ја данас да му однесем дваес пара, а он умро.

— Хахаха... платићеш му на оном свету! — додаде други са уфитиљеним брковима и подераним опанцима.

— А замислите, — узеће реч каплар Срејић, — био је механџија. Тоба би требало у бурету са'ранити а не у сандуку!...

Договорисмо се нас неколико, и да се користи-мо смрћу тога непознаника; изађох ја пред ко-мандира и замолих, да нас петорицу пусти са уче-ња, ради смо да идемо на пратњу, јер нам је „друг” и „добар пријатељ”. Командир нам дозволи и ми упртисмо пушке, весели, да одемо где у механу.

Киша баш почела јаче да ромиња и један по-

већи танак облачак пожури ниско, близу земље. Допираше као промукли глас звонцета, које је огласило спровод.

Па опет се ја реших, да одем у болницу.

Пред вратима су већ стајали десет прокислих војника са капларом, који су имали да сачињавају целокупну параду при спроводу. Окренули уста цеви к земљи, натукли шајкаче преко очију и поигравају с ноге на ногу, псујући све што им падне на памет, што су баш они одређени да граде параду.

По дугачком и мрачном болничком ходнику шета зловољно неки млад поп, са прљавом побледелом читом на глави, која је већ добила облик презреле воћке, и са огромним ратним чизмама, са каквим су ваљда Скобељевљеви војници прелазили Балкан. Бахат његових огромних чизама се разлеже испод мрачног свода дугачке и ниске историје. И он псује све што му падне на памет, што су баш њега одредили да сахрани јадника.

Дођоше и нека прљава кола, налик на таљиге, са разликом само што се звала „општинска”. На њима старчић неки држи дизгине, биће исслужени војник, са блузом старога кроја и чизмама, које нису ни имале кроја. Па и он псује све што му падне на памет, што је баш он одређен да однесе овога незнанца.

Изнеше из собе неки јадан зелен сандук, а преко њега превучене две беле пруге, као да крст

означавају, па изгледају као две кривудава реке, које се пресецају у току своме.

Поп промрмља нешто и спровод се крете. Киша се као јаче осу и поче да туче право у очи, а спусти се и тежак, мутан ваздух. Упутисмо се гробљу.

Онај напред војник упртио крстаче, као ашов, под мишке и гегуца преко каљуге; поп задигао мантију и пребацио је преко главе, а свећу турио у џеп; а за њим прљаве „општинске” таљиге тандру и спотичу се сад о један сад о други камен; мршаво и изнурено кљусе оборило своју тешку главу, а клопаве му уши као оборена крила, оно једва гега застајкујући сваког часа, да га кочијашева псовка и бич поново крену. Старчић се зловољно затурио у кола, огрнуо се преко главе неком старом поњавицом и кад би му било кљусе послушно, хтео би да се што пре отараси терета, па да сврне у механицу, по овом злом времену.

Киша чисто запљушта и са недобојеног мрчева сандука разливају се зелени и бели потоци оне танке боје, коју је скоро већ испрала киша. За колима се, као бајаги у реду, упутила она десетина војника. Каплар упртио пушку о раме, а војници заденули шињеле за појас и окренули наопачке шајкаче, а спустили ону ивицу преко очију, да их брани од кише.

Ја сам завршавао спровод. Можда под небом није било тужнијега спровода.

Ишли смо сви тако ћутећи, нико ни речи, тек

*

по који пут поп промрмља што, или старчић узвикне и оспе псовку на своје лено кљусе.

И још једанпут јекну онај промукли глас маленог звонцета, које нас дочека на гробљу својом тужном добродошлицом, а нека повелика залутала птичурина гракну и прелете преко наших глава, залупивши крилима, да стресе ваљда кишу, која је поквасила.

Застасмо код једне неправилне и дубоке раке, а из ње се појави коштуњав гробар, мргодећи се, што смо се тако дуго задржали.

* * *

Нисмо ни један знали, а не верујем да је и поп знао, ко је то био, што га сахранисмо.

На одсуство

Јеси л' се враћао који пут из даљине, из претрпљених неприлика, твом родном месту, кући својих родитеља, који су те сузама испратили, а сузама ће те и дочекати?

Опомињеш се, како ти заигра срце, кад ти се иза каквог брежуљка укаже прва кућица, кула црквена или пут, који води тамо; како ти онда брзо прелете мисли: ено онде, онде од прилике је твоја кућа, чисто је гледаш, оне прозоре, онај стари кров, она вратаоца?

Па како ја тек журим, пушку узео „непрописано”, а ранац већ отпртио са једнога рамена. Имам ову улицу да прођем, па онда још једну малу, па одмах у лево, трећа четврта кућа. —

Ала су ми дугачке ове улице, а некад сам их, без бриге, тако брзо прелетао!

Стигао сам већ са мислима, видим све; видим мој кућерак, како се прибио уз ону велику зграду; видим она четири прозорчића и на оном левом уз капију разбивено горње окно; видим у прозору ону саксију са жутим шебојем, у којој је отврднула земља, откако се сестра удала; па онај чађави кров, на коме леже, већ четири пет го-

дина, оне две укрштене тршчице, од неког старог змаја, који се ту деци закачио; па вратоца и на њима оно бледо парче хартије, на коме је некад писо оглас за издавање, а киша га и снег испрсли. Све, све ми је то пред очима.

Па журно пролазим познате куће, мимоиђем и по ког познаника, само што пре да стигнем, да пољубим руку мајци, оцу, да се ижљубим са браћом... Они сви сад мисле на мене, а и не знају, да сам им тако близу.

Мајка седи крај огњишта, на маленој се жеравици подгрева већ вечерица, она замишљена споро плате, а онај бели мачак, што га нађосмо онде у кући, кад се доселисмо, чвари се испод огњишта, час по час опружајући се. Сећам се оне треножне столице; па оних старих подртих чизама, што висе више огњишта уз оцак, и оне одрте и шантаве вране, коју је мој мали брат хтео да научи говорити, па јој секао испод језика; видим је чисто како кљуцка заостало зеље и мрвице по кухињи.

Пред очима ми је и оно старо наше огледало у соби на орману, што га је мајка, као млада још, добила од девера; па онда она „дедина столица“, што стоји иза ормана, на којој је покојни деда и умро; па ми чисто изгледа, као да сам већ тамо и слушам наш округли сат и његову дугачку шеталицу, како чини „тик так“...

Па онда и икона св. Ђорђа, тамо у ћошку, у старом златном оквиру, испод ње малено црве-

но кандиоце. Ту се моја мајка топло молила Богу за мој живот и за моје здравље, и ево јој се враћам и жив и здрав, враћам се „на осуство”.

Још ми остаје она уличица, па, одмах у лево, трећа, четврта кућа. Ено, онде седи мој кум. Већ су припалили свеће; да л' да им куцнем на прозор? Ал' би ми се његова деца зарадовала! Хајд' нећу, доћи ћу му сутра. А ова кућа одмах до кума, ту седи Благојева мајка.

Сирота Благојева мајка! Ни кучета ни мачета није имала у кући сем њега; па како га је пазила, а како опет он њу!

Сећам се, кад смо полазили из Београда, он је стајао до мене у фронту. Дошла сиротица, још пре зоре на Бањицу, нама баш деле пексимит и сланину. Грунуше јој, старици, сузе, кад дадоше њену јединцу оно парче тврда хлеба. А кад се заори пуковарова команда и груну музика, старица, мислиш, посрте, хоће чисто да шчепа јединца из редова. На станици се сакупио свет; то се прашта брат с братом, отац са сином, мати, сестре, познаник, пријатељ; а старица пригрлила Благоја, не пушта га од себе, љуби га, облива га сузама, загледа га, као да је знала, да јој се више — неће вратити.

Сахранили смо јој јединца, али далеко; његов гроб неће овлажити мајчина суза; нити ће на њему замирисати мајчина душица или ружа мајчином руком засађена.

Да ли да се навратим ка њој? Не, не смем!

Ено, видим је кроз прозор, у црини, очи јој усахнуле, дубоке јој бразде ишарале старачко лице. Пред њоме над вијугавим плавим пламеном ври у цезвици вода, ваљда за кафу, а она ослонила главу на руке, а руке налактила на сто. — Да ли мисли? Не! Сирота, усамљена, уморена, склопила очи и спава, а вода већ преврила и прска у пламен, како се прелива.

Ено испод сата, у маленом оквиру, Благојева слика; гле, стоји онако исто мало најерена, као кад сам оно дошао био да кажем старици збогом. Ено му више кревета виси његов стари капут и сламни шешир. То је одело скинуо, кад му дадоше мундир.

Сирота старице, колико си ти ноћи бесано провела, гледајући у то одело, што виси над креветом твога сина, и гледајући у ту слику, на којој је исликано оно ведро чело, оне густе веће и онај топли осмејак на уснама твога јединца!

Сутра ћу ти причати, како је погинуо, како је умирући споменуо тебе, тебе само.

Хајд' да журим! Ено је, она велика зграда, ено је и моја кућица; ено га, оно разбијено окно, и ено, у прозору, увенуо стручак некадањег мирисавог шебоја. И код мене већ гори свећа, а завесе застрле прозоре.

Куц, куц, куц!

— Отварај, мајко!...

РАМАЗАНСКЕ ВЕЧЕРИ

Ову књигу посвећује писац старини пјеснику,
господину

ЈОВУ ИЛИЈЋУ

уз ово писмо:

Бабо.

Пространо је небо, под којим праведни Алаху
клањају; големо је царство, што га је Алах Па-
дишаху подијелио. Седам мора дршћу под његовим
ногама; седамдесет и седам милнета робују му, а
седам стотина седамдесет и седам градова окитили
су му царство и, преко тога још, Стамбол легао
на два мора и на два свијета. Па у тако пространоме
царству, има ти и горостаснијих планина и чаробни-
јех језера; мудријех дервиша и лијепијех жена; бли-
ставијех шедрвана и хладовитијех теферича; мирис-
нијех бахча и тијеснијех сокака; високијех минаре-
та и нискијех тороња; тајанствених харема и то-

плијех хамама; шаренијех наргила и срамали алти-
патлака; ћетене халве и руменијех портокала; ми-
снијех пилава и модријех маслина. И већ што ти
нема, и зенђина и фукаре и бијесна и покорна и
рзлија и р'суза и инсана од сваке руке и од свако-
јака адета и дина.

Е, па под тако широкијем кровом, као што је
Падишин, гдје са сав тај инсан комеша; гдје се
све те слике виђају и привиђају, што ти се није
десило и што ти се неће десити, и оно што је
писано и оно, Алаха ми, што нигдје писано није
било.

Ако сам што и забиљежио, нијесам све још,
а и оволико што сам могао и умно, у тебе сам,
бабо, књигу изучио, па за то теби нека је ова
књига и намијењена.

Халали, бабо!

У Серу, 1898 године.

Нушић.

Први јашмак

Испод широког крова Бејтула-аге касапа искипи се увијек много дјеце, сав коншилук. Широки кров хвата готово половину сокака, па кад има сунца ладовина је, а кад је киша, сувота је. Тек не можеш никад ту рахат проћи од дјеце. Ту Бејтула-агина Зинише, ту Јонуз Исмајил-ефендије ђатиба у нуфуз-идаре, па троје дјеце телеграфџијине, па онда још нека дјечурлија, те не знаш које је од којег горе. То стане дрека, вика, цева; море, пењу се на плот, крше ћерамиде, туку се, и шта већ не чине. Ако прође ко те протјера краву, навале те јој чупају длаку да граде топке; ако прође који сељак с колима, натоваре му се сви на стрченик, а већ псу или магарету што ће учинити или пјану што ће се насмејати, то да Бог сачува.

И не знаш које је несташније: дјечаци ја ли дјевојчићи. Бејтула-агина Зинише понајнесташнија

Јашмак — покривач за лице у Туркиња; *рахат* — мирно; *ђатиб* — писар; *нуфуз-идаре* — статистичко одјељење; *топке* — лоште.

и најђаволастија. Има јој тако једанаест или, биће, и дванаест година, живих очица а лаквих ногу, па као кошута час је овамо а час тамо. Један пут се и потукла са Јонузом Исмаил-ефендијиним те га свег изгребала а још је и коншија и заједно одрасли. Исмаил-ефендија већ петнаест година сједи у тој кући до Бејтула-агине, ту се Јонуз и родио, једва је годину дана старији од Зинише, те су заједно и расла дјеца. Али чудо, никад се нијесу трпјела. Тако Зинише сједи који пут у бахчи са другим дјевојчицама, прстрле сиџаде, подавиле ножице, узеле капак од какве кутије те пјевају и ударају у капак, као бајаги то им деф, а Јонуз преко плота па тек пуну шаку пијеска те међу њих; или, Бајрам, па Зинише обуче нове димије што јој теза скротила од црвеног лаураћа и тек што изађе на капију а Јонуз шибљиком пљесне по бари, па је блатом сву испрска; или, који пут, она остави нал'не пред врата, те потрчи низ сокак са двејвојчицама а он јој нал'не баца на кров. А једанпут чак, кад је ђувеч носила на фуруну, те метла таву на главу, а он је гурно те јој се тава преврнула и цио ђувеч сручио у олуку.

А већ ни Зинише њему није остала дужна. Колико пута Јонуз сиромас награди учуртму, окити је амајлијама од зелене и црвене хартије, па изне-

Теза — тетка: *лаураћ* — памучна шарена материја; *нал'не* — нануле; *тава* — суд у којем се спрема и пече ђувеч; *учуртма* — змај или хала, коју дјеца пуштају.

се пред кућу да је пушта, а она му га прстом или пјесницом пробуши; па онда му метне иглу на праг од куће те он сједне; или тако пред петак који пут он дао металик те му се фес метнуо на калуп, а она му га шчепа с главе те удари о земљу и још га шорне ногом. Те готово свака игра под кровом Бејтула-агиним свршава се тим, што ће се Јонуз и Зинише потући. Он ће њу дочепати за косу а она њега грепсти, или, ако је побјегао, бацити се на њега за њим док га не погоди или док не замакне у капиџик.

Колико су пута због те њихове омразе и старији имали белаја. Ето баш онда, кад Јонуз подметну ногу Зиниши те јој се сручи ђувеч, диже се Рефике-ханума, Зинишина мајка, у Ифет-хануме Исмајил-ефендијине, те ријеч по ријеч, па дође до кавге. Бога ми та кавга послјије дође дотле, те Бејтула-ага узне кесер и закова капиџик, кроз који се из куће у кућу пролазило. Читав белај, ама не потраја дуго. Срамота бјеше од свијета да се прве коншије заваде, а зашто, за дјечије работе и за један ђувеч. Измирише се послјије лијепо, отковаше капиџик те не прође и без зијафета, јер Бејтула-ага вели Исмаил-ефендији:

— Измириле нам се куће, ама ти да даш курбан.

— Ја велим: ти! — вели Исмаил-ефендија, до-

Кавга — свађа; *кесер* — чекић са сјечивом; *зијафет* — част, весеље; *курбан* — жртва.

мишљајући се како већ четири мјесеца није примио ајлук.

— Ама, ти си борчлија; ти си мени ђувеч преврнуо, те ја оста без ручка. Хак је...

— Е, хак је!...

Једанпут затим, прешла Рефике-ханума, тако ујутру, код Исмајил-ефендије. Сједе обе хануме у соби крај пенцера и енгленишу ја ово, ја оно. Рефике-ханума, као гошћа, сјела у ћошак на шилте, а Ифет-хануме на ћебе, на земљи, привукла ближе себи мангалу, те турила у пепео цезву и кува каву, а обје припалиле цигаре те се ниска соба испунила димом.

— Тирјаћија ти овај тутун, хануме — вели Рефике-хануме.

— Качак је. Добио га мој ефендија од једног забита.

Кафа проври, те Ифет-хануме нали два филчана и настави разговор.

— Фитнет-хануме миралајевој умрло дјевојче, јеси ли чула?

— Нијесам. А што му би, здраво дијевојче бјеше?

— Писани дан, хануме. Ништа му није било, ама стиже га његов дан.

Ајлук — мјесечна плата; *борч* — дуг; *хак* — право; *Тирјаћија* — дуван, који се добро пуши; *качак* — је онај, који избјегне од закона, дакле и дуван, који се кришом уноси у монополске области; *забит* — официр; *миралај* — пуковник;

— Евет, хануме. Алах рахмет ејлс'н!

Ифет-хануме сави још једну цигару коншики, јер се овој баш свидио тутун, те је цигару за цигаром пила.

— Баш, хануме — додаје више као уз ријеч Рефике-хануме — реци оном твоме да се смири мало. Синоћ се бацаи каменом за Зинишом те мал ми не полупа пенцере.

— А ко ће их смирити, хануме. Ни твоја Зиниша боља ни мој Јонуз гори. Колико га је пута ефендија и тукао, па већ сад, ето, мрзи ме и да говорим ефендији, само се љути бадјава. Не знам, Алаха ми, што је тој дјеци.

— Право кажеш, хануме. А и ја што ћу, кад је оно шејтан а није дјевојче.

— Ти му и можеш наћи чаре — вели Ифет-хануме.

— Камо да могу, камо да могу!

— Можеш. Покриј је, задјевојчи је. Јашмак ти њој, па не ће моћи више јурити по сокацима и махалама, те ће и овај мој смирити се, а овако зор, дина ми. Мрзе се дјеца као да су крв једно другом дужна.

— Мислила сам ја на то, хануме, да је покријем, па жао ми је. Дијете је још, младо је, нека се нагледа још мало свијета.

Евет — да, јесте: *Алах рахмет ејлс'н* — Бог да га прости; *дин* — вјера.

— Истина је, ама друго чаре нема.

Рефике-хануме се замисли, повуче дим два, па и сама додаде:

— Валах, нема друго чаре.

После већ удариле у други мухабет; о стамболијској басми што је о рамазану стигла Керимефендији; о удовици Хурмиз-хануми, како је продала кућу; о харему Мехмед-беговом, како се иселио на чифлик; о баклави, што ју је направила Рашид-агина ханума за мутесарифа, те мутесариф-паша казао да би та баклава могла и пред цара. И тако, води се мухабет те о овоме те о ономе, као што мухабету и нема никад краја.

То вече Рефике-хануме не рече ником у кући што ће сјутра чинити, а сјутра дан позва тезу, те јој вели:

— Знаш што, да скројиш Зиниши фереце.

Теза се плесну рукама, па вели:

— Што, море?!

— То, што ти кажем.

— Аман, Рефике, не чини гријеха. Младо је још, имаће и за то кад, кад се нагледа свијета.

— Младо је, ама видиш какво је! Ајлаз; хоће да направи какав р'сузл'к; хоће да се научи на

Мухабет — разговор; *басма* — чојица; *баклава* — турско слатко тијесто; *мутесариф* — окружни начелник; *фереца* — хаљина у Туркиња, коју облаче, кад већ хоће јашмаком да се скрију; *ајлаз* — лењивац; *р'сузл'к* — неваљалство.

махале и сокаке, па ће послје бити потеже и за њу и за мене.

А Зинише ту, па чује лаф, па куд веће радости за дјевојче већ да добије фереце и јашмак; да носи чад'р и да ходи барабар са ханумама. О колико је пута тај сан снивала Зинише и колико пута дјевојчице њених година то снивају! Само, никад није смјела мајци поменути, бојала се изгрдиће је и исмијаће јој жељу. Али, кад сад мајка почиње разговор, Зинише јој обисну око врата те моли, моли и амани. а тезу љуби у руку, у образе, у чело.

— Хоћу, хоћу фереце; хоћу јашмак!

— Кад хоћеш, нека ти буде — вели јој теза — ама ћеш зажалити.

А послје већ не прође ни два дана а теза срезала ферецу, а изабрала најлепшу басму у Керим-ефендије, те Зинише, кад је видје, сва срећна и пресрећна. Часом загледа у ферецу, тури је на се, погледа се у огледало; скиде је опет те отрча, скакућући с ноге на ногу, преко авлије, те на сокак, па у коншије Сајит-бегове хануме. Похвали се тамо дјеци како ће она одсад бити права дјевојка, па онда хајде у друге коншије Ашир-чаушеве хануме и тамо се похвали дјеци, те преко сокака кући, а уз пут сретe још једанпут Јонуза и, као пошљедњи

Лаф — ријеч; *чад'р* — сунцобран; *барабар* — заједно; *аманити* — од аман.

пут да учини ћеиф, дохвати камен те ђус њега у леђа. Јонуз јаукну, потрча за њом, сугстиже је на капију и ту се јуначки покрвише. Он њу дочепао за косу па јој главу лупа о капију, а она скинула нал'ну па њега све у леђа грува. Прође некако сокаком Мухарем-ефендија евзација те их развади, а онако, ко зна докле би су носили. Јонуз оде низ сокак пипајући се по леђима и кунући се, да ће јој разбити главу кад је још једанпут сретне, а Зинише улеће у капиџик, сва усплахирена, изгребена и замршене косе.

— Вај бана! — узвикну сирота Рефике-хануме. — Ти се опет намјерила са оним чапк'ном. Аман, зар си зато изашла пошљедни пут на сокак. Е, бити, кз'м, бити! Нај ти ферецу, па од сад нема више капиџик и махала.

Кад се једанпут стави фереца и јашмак, више се не може скидати, али Зинише док је у кући нема је зашто стављати, за то Рефике-хануме смисли да изађе по подне у тезе, па послје било и битисало дјетињство.

И тако, послје подне, намјести се Рефике-хануме; обуче се и Зинише, те хајде у тезе.

Ох, Боже, кад се отвори капиџик па напријед изашла Рефике-ханума а за њом Зинише на сокак, па покривена, ех, ех, ех! Осврће се десно и

Ћеиф — воља; *евзација* — апотекар; *вај бана* — тешко мени, јао мени; *чапк'н* — дола; *бити сврши се*.

лијево, па у први мах не умије ни да ходи, смета јој, а хоће да високо носи главу, понијела се, па се спотиче о сваки камен.

Па јој теза сједи далеко у Мухаџерској махали, има да се прође преко Уч-бунара, па кроз чаршију, те поред Мамуд-бегове џамије, на Таш-ћуприју, па у Мухаџерску махалу. Таман доста вакта Зиниши да се поноси.

Па колико их уз пут срели. Прошао баш онај Мухарем-ефендија евзација мимо њих, па прошао Исмаил-ефендија, па прошао и Ислам-чауш и Ремзи-ефендија хоџа. Оно, истина, нико их није познао, а Зинише је баш вољела да су је познали, да су је видели, како је она већ девојка.

Па онда, као за пакост, ни кад оде, ни кад се врати од тезе, не срете под кровом ни једно дијете са којим се до јуче играла. А како је то имала ћеиф.

А сјутра-дан, под широким кровом Бјетулагиним, искупио се опет сав коншилук. Ту Бејтулагина дјеца, па телеграфџијина, па Сајит-бегова, па Ашир-чаушева и ко ти ту није. Само Зинише није ту, нити смије извирити на сокак. Она стоји ту код капиџика из авлије, па слуша и гледа кроз рупицу како весело дјеца играју и чисто јој дође да груне

Мухаџери — исељеници (у свакој турској вароши има по једна махала исељеника из Србије или Босне); *таш-ћуприја* — ка-мени мост; *вакат* — вријеме.

у капицик, да излети и она, али — сад већ више не смије, она се сад већ мора крити.

А дјеца весело играју и Јонуз међу њима. Праве топове од блата те их груну о калдрму и пуцају тако; па онда ухватили некакву птицу, чавку, везали јој узицом ногу па је пуштају, те чавка таман да полети откуд је и дошла, а оно се затегне узица, те се она врати дјечи, а ова у смијех. Ох, како би Зинише вољела напоље, макар мало, макар сасвим мало!...

Покајала се, сирота, што је онолико жељела ферецу, али сад је то доцкан.

Тако данас, тако сјутра. Кад год се дјеца на пољу играју, а она као заробљена птичица стоји код капицика па гледа и слуша. Дођу јој, истина, по који пут дјевојчице, те се у бахчи забављају, али њу сад као и срамота да се игра оне дјетиње игре а она би баш те игре хтјела.

Једанпут баш дјеца се играла, а она навалила на Рефике-хануму да иду у тезе. Није јој толико до тезе већ само да прође поред дјеце, да их види и они њу да виде. Није, дабогме, казала мајци да је напунила шаку пепелом, па кад прође поред дјеце, а она да поспе Јонуза по глави, само тако од шејтанлука. Обуче се Рефике-хануме, обуче се и Зинише, па кад отвориле капицик и изашле на сокак, а Зинише уједанпут осјети како то није лијепо; како је она дјевојка већ и, најзад, како јој Јонуз није ништа, ама баш ништа крив. Па отвори

шаку и пусти полако, кришом, да нико не види, пепео на земљу, а прође озбиљно, сасвим озбиљно мимо дјецу.

Али кад је пролазила, а њој се напуниле очи сузицама; баш би радо остала; бацила би с главе јашмак, сјела би на калдрму, дочекала би оно блато, или би щечепала из Јонузових руку узицу са чавком, па онда... онда би се и потукла са Јонузом.

Кад је стигла у тезе, те скинула јашмак, а на њеним трепавицама блиста се роса од оне сузе што јој се откиде кад се покаја за дјетињством.

— А што ти је та сузица, кз'м? — пита је теза и милује по коси. А Зинише јој прича како јој жао било.

— Брак, брак, брак! Остави, бога ти, што има дјеце да ти је жао? Зар не видиш, како су едеп'з? Па онда нека ти дођу, зови абабије.

— Јест — зели Зинише — ама жао ми Јонуза!

— Бре, бре, бре! — чуди се теза, а Рефике-хануме отворила очи, па не умије да се поврати од чуда.

— Аман, аман, Зинише! Што збориш, море? Кажи још једанпут, остарила сам, па не чујем ваљада. Је л' ти га жао што не можеш да се кавжиш с њиме?

Брак — остави; абабије — другарице.

— Јок! — отеже Зинише. — Сад, кад сам га видјела, жао ми га је, не бих се више тукла. Од како имам фереџе и јашмак, друкчи ми се види Јонуз.

Теза и Рефике-хануме поваљаше се по сицадету од силна смијеха, па једва теза могаше и оволико казати:

— Јест, јест, ћериме, јест, друкчије се то гледа кроз јашмак. Стара сам, али памтим, кад сам први пут метнула јашмак на очи и онај кога сам највише мрзила друкчији ми се видио, баш као ово теби, Зинише.

— А мора бити — додаде Рефике-хануме — да ти Јонуз сад изгледа и већи.

— Јест, порастао је за ову хатву што га није сам видјела! — додаје Зинише, а чуди се што јој се то смију кад она ништа лудо не збори.

Кад дође у акшам Рефике-хануме кући, а она само што прислони чад'р за врата, те брже кроз капиџик у Ифет-хануме. Нађе је таман у бахчи, чучнула под ораком, напунила крило пиринчом па тријеби за пилав вечерас.

— Ех, хануме, хануме! Једва сам дочекала да дођем, да ти кажем што нијеси ни у сну чула. Ето, така и така и така ствар... и исприча јој све што је било у тезе и што је Зинише казала.

Ћериме — ћерко моја; *хатва* — недјеља, седмица; *кавжити* се — свађати се.

И Ифет-хануме да се искида од смијеха.

Прошло послје од то доба и читав мјесец дана, а једно јутро Рефике-хануме изиђе на чардак, те види, Зинише у бахчи шушка нешто око капицика Исмаил-ефендијиног.

— Што ти то, море, тамо? 'Ајд, овамо у кућу.

— Ништа! — вели Зинише. — Хтјела сам да видим Јонуза.

— Ама каквог Јонуза, вај бана?

— Па нашег Јонуза! Нисам га видјела већ мјесец дана...

— Овамо, у кућу! Гле ти ње! Сакривена дјевојка не смије кога гледати, ни кој њу видјети.

Зинише се посрами, те уђе у кућу.

А кад је и то Рефике-хануме причала Ифет-хануми, ова вели:

— Море, и онај мој жали њу. Чек баш да се прошалимо мало — па диже кавез са авлијског пенџера те викну Јонуза, који је био на врх једног дуда, те горе резао гране и правио нешто.

— Јонуз! Гел Јонуз!

Сиђе он, а под пазухом му пуно насјечених гранчица.

— Што? — вели.

— Отур!

— Тх, јок! — вели Јонуз и маше главом.

— Сједи, море, кад ти кажем.

Гел — оди; отур — сједи.

— Да ми даш једну цигару — вели — па да сједнем.

— 'Ајде де, угурсуз!

Даду му ханума цигару и он је припали као какав маторко, те клече на крај, тамо код врата, а грање што је имао под пазухом, не испушта.

— Знаш, што лафимо са коншиком? — пита.

Јонуз климну главом и напрћи усницу, тврдећи, да не зна.

— Лафимо, да те женимо. Хоћеш?

— Јок! — вели Јонуз.

— Ама, зар никако нећеш?

— Јок! — тврди Јонуз.

— Ама, ето хоће и ефендија (отац).

— Нећу! — вели Јонуз. — Јеси ли ме за то звала?

— Па, јес, за то.

— Е, ето! — вели Јонуз, па се диже и пође, а кад изађе он остави руку на кзаки, па с поља провуче понова главу те додаде:

— Нека ми коншика да њену Зинишу, па хоћу! — па онда брзо затвори врата и појури низ басамаке те сва кућа затутња под њим.

А хануме прстрле се по сиџадету, једна на једну а друга на другу страну; ухватиле се за срце па се тресу и не могу да се поврате. Једва Ифет-

Угурсуз — невајалац; лафимо — говоримо.

хануме устаде те испи чашу воде и поврати се жена мало, па бришући очи од суза додаде:

— Иди, дијете, цаба те било!

А не прође ни једна хавта још, кад ето ти једног дана Ифет-хануме. Обукла се лијепо, као да је Бајрам, па не пролази кроз капиџик, куда јој је пут, него кроз сокак, па лупа на капију у Рефике-хануме.

— Аман, шта је то? — пита Рефике-ханума зачуђено.

— Алаха ми, чућеш, па ћеш се зачудити. 'Ајде у кућу, па спреми кахве.

Тек што сједоше и тек што узавре џезвица, а Ифет-хануме, пошто припали цигару, поче:

— Ето ти, да чујеш што је. Кад направи онај маскарлук мој Јонуз, а, ја онај акшам причај моме ефендији све редом што је и како је било. Ефендија се слатко насмија то вече, кад сјутра вече, он белки нешто мислио и есапио ту ноћ, вели он мени: „Знаш што је, хануме. Ја немам друго дијете, него Јонуза; има тринаест година. Ако, доста је. Људи смо, ко зна шта дан носи а шта ноћ. Могу омркнути, а сјутра да сване писани дан, па зашто да не видим радост својим очима? Истина, дјеца су, и Јонуз и Зинише, па нека, нека заједно расту, нека у харему играју као што су прије на сокаку. Него,

Цаба — бадава; *маскарлук* — безобразлук; *белки* — ва-
љада; *есапити* — рачунати.

ти се обуци сјутра, па, Алах'н емр'иле, у Рефике-хануме, наредите *сел*!..."

Послије већ што је било и како је било, што ћу вам причати. Била је радост голема и зијафет још већи. Седам софри је промијенио Бејтула-ага о свадби. На прву је позвао забитларе и мејмуре све од ућумата; на другу све што му је род, по њему ја по жени; на трећу бегове и аге; на четврту позвао је туђаре из чаршије; на пету Хришћане, са којима је конуштисао, нека се и они овеселе; на шесту је позвао бегове и креме са села, а на седму сиротињу. Преко тога још послао је двјеста ока хљеба апсеницима и једног печеног вола у астахану.

Једну њиву, једну ливаду и хиљаду шиника жита продао је, те од тог новца учинио је свадбу, али бар и данас се прича кад је Бејтула-ага давао Зинишу а Исмаил-ефендија женио Јонуза.

Алах'н емриле — с Божјим допуштењем; *туђар* — трговац; *конуштисати* — имати пријатељске односе; *креме* — старјешине у Арнаута; *астахана* — болница; *шиник* — мјера, којом се продаје жито.

С е в д а х

Акшам је прошао; по сокацима већ никог више нема, капици се притворили а капци се спустили на пенџере. Беледијски фењер чкиљи на ћош наше махале. Кроз таму, што је покрила касабу, издижу се висока минарета као сјенке; модри кућни кровови као тамна, испресијецана поља, а стара, опала сахат-кула уздиже се над њима, као сањива стража. Из чаршије се чује кад о калдрму удари пазвант својом великом буџом, па то јекне из покривеног безистена, као из каквог дубоког лагума. Час и час опет допре жубор прљавог потока, који кваси со-каке у доњој махали или какав необичан глас из Циган-махале, или арлук пса који је остао, па се моли господару да му отвори капиџик.

Тихи и мек поветарац ћарлија; нихају се круне на дрвима, а лишће трепери и распростире се благи мирис из бахча.

Севдах — љубав; *акшам* — вече; *беледија* — општина; *касаба* — варош; *пазвант* — ноћни чувар, који и сате означаје лу-пајући батином о калдрму; *безистен* — покривена чаршија,

А кроз сву ту тишину, меко као глас гугуткин, слатко као пјесма билбилова и сјетно као ноћ и ведро као дан, простире се готово свако вече глас гарнетин из једне дубоке бахче, тамо на крају махале, где је онај ред ниских кућа и пространих бахча. Разлијева се тај глас, час као да вода жубори, час као да лишће шумори; као да цвијеће мирише и као да душа уздише... Извија се, извија се и заноси те, па се утиша, утиша, утиша и успављује те. Па опет те понесе и носи те високо, звијезде ти се чине близу; до неба ти још један корак треба... па те онда спусти, спусти те у зелену траву, у шарено цвеће, на меке душеке, на дјевочачке груди... час ти кида душу а час је залаже мехлемима; час ти суши усне, суши грло, а час их кваси благим шербетом...

Ох, тако само севдах умије да збори!

*

У Сали-аге Ђаковалије израсло дивно момче, Даут-ефендија. Сад му шеснаест година, а момак, делија је већ. На њему чохане чакшире а широк тараколос четрнаест пута обмотан му око паса; минтан му од жуте свиле а јелек златом окићен; за појасом му алтипатлак, сав срмом окићен; има сто и осамдесет драма срме на њему и још преко

Гугутке — кумрије; *билбил* — славуј; *гарнета* — кларинета; *тараболос* — појас; *минтан* — копаран (јелек с рукавима); *алтипатлак* — револвер (шестопук).

тога седам мерџана. На глави му бијело ћече те га оборио на лијеву већу; под већом му очи љуте као у ешкије. Чисто му лице као у дјевојке, још му ни над усном није нагарило. Кад о свадби каквој пројаше Сали-агина зеленка: пребаци му везено седло, црвене гајтан-дизгине притегне, а зеленко поносно маше главом, а китке на дизгинима играју му, а пјена га час пребаци преко главе, а час му кваси груди. Дућанџије остављају у крај чибукe; терџије забадају иглу у кољено; мутавџије прекидају жицу, све се то окрене да гледа Даута. Коњ му не иде већ игра; не можеш да погодиш којом ногом стаје на земљу и пропиње се од једног ћепенка до другог, од једног олука до другог, а калдрма пршти и дроби се камен под копитом.

Кад нешто Сали-ага сједи у кафеу у Али-Бабе, па ту и други, те Даут прође чаршијом, а он поносито погледа у наоколо по миндеру: да ли и сви други виде какав је соко у њега.

— Машала! — вели му Фејзула кујунџија. — Не има га ни у цара!

А Сали-ага глади се по брку и чека, хоће ли и други што додати на то.

*

У Латиф-аге има много пара. Зенџин је колико других четворица у чаршији. Има седам чи-

Ћече — арнаутска бијела капа: ешкија — одметник, разбојник; зенџин — богат.

флика а у сваком кулу туглом и каменом зидану; у чаршији три магазе, те му ћирија носи таман к'о и један чифлик, а кућу, бахче и други милк и не питај. Има коње, има говеди, амбари му пуни; кошеви набијени и свега и свачега има, к'о што зенђин може имати.

Али од свега блага највише му вриједи јединица Зилфије. Тек је израсла, тек се покрила. А вријеме је било да се покрије; да је још мало ачик одила, њене би очи бациле јангију у чаршију па краја не би било севдаху и јаду. Бијело јој лице и румено, као лист бијела замбака окићен мерџаном; усне јој мале и румене као ђулова гонџа кад тек прсне; па онда очи, као да је проклети шејтан у те очи уднуо ватру Сакар, ватру паклену, која све сажиге, све начине, све дохита и која пали месо човјеково. А коса јој дивна, мека свила, из које би Еблис најтврђу мрежу могао исплести, те да улови све правовјерне. Па онда чело, поносито и високо, као лист књиге, на који би зацијело пророк исписао ону своју суру, коју нам толико пут понавља, увијек питајући нас: „Смијемо ли које од добротина Алахових порећи?”

А расла је Зилфије, као што расте и његује се племенито цвијеће у саксији. Склања се да га

Чифлик — спахилук: *тугла* — цигла; *милк* — добро; *ачик* — отворено; *јанија* — пожар; *замбак* — крин; *ђулова гонџа* — ружин пупољак; *шејтан* — ђаво; *Сакар* — нека ватра паклена, која се и у корану помиње; *Еблис* — зао дух; *сура* — стих у корану.

велика жега не сасуши, да га многа киша не окваси; заљева се и чува се у пенџеру; грије се крај пећи и покрива стаклетом. Не знаш ко ју је више и пазео и мазео: Латиф-ага или ханума. Јединица па не треба ни да ти казујем више.

Ту, до Латиф-аге, кућа од куће, сједи Салим-ефендија мејмур. Између кућа им капиџик те су увијек жене једна код друге. Комшика Сад'к-хануме кад год дође милује Зилфију, грли је, љуби је и заклиње се Алахом, да нигда неће прежалити што није мушко, само ње ради, Зилфије ради.

Једно вече по вечери тако сједе на доксату у Латиф-аге, Зилфијина мајка, Сад'к-хануме и Зилфије. Изгријао пун мјесец, лагано шеће и готово сишао до минарета и кровова. Сад'к-хануме узела за руку Зилфију па јој вели:

— Е, задјевојчила си се, сакрила си се; а зар ти срце ништа не иште, да му се каже?

— Шта да му се каже? — претјече Зилфијина мајка.

— Зар не видиш да је пун мјесец? — вели Сад'к-хануме.

— Остави, Бога ти, то дијете, не пуни му главу.

— Хоћу — вели Сад'к-хануме — па ја сам за то вечерас максуз и дошла; што да не видимо к'смет. Зар га ти нијеси гледала, док си била дје-

Мејмур — чиновник: *доксат* — покривена тераса уз кућу; *максуз* — парочито; *к'смет* — судбина.

војка? Кажи ти мени, к'зн, хоћеш ли ти само? — окрете се она Зилфији.

— Хоћу!... — одговара Зилфије, а гледа мајци у очи.

Дотле већ Сад'к-хануме отрчала у одају и до-нијела дебело билјур-огледало; одвела Зилфију на сред бахче, гдје је чистина, гдје дрва не заклањају мјесец, дала јој огледало у руке и поставила га тако да се у зрцалу огледа пун мјесец, па јој вели:

— Зилфије, душо, гледај сад у то огледало; мисли на свога суђеника; ишти да га видиш; тражи га очима у зрцалу; немој ништа друго мислити, немој се обазирати што ћу ти ја за леђима говорити; не обазирати се ни кад лист шушне, већ гледај тако половину сата, један, два сата све док у огледалу не спазиш мушки лик, лик твога суђеника, па да бар знаш кој ти је суђен.

Зилфија све тако учини, а мајка, као било јој неправо, а овамо и она би вољела да сазна суђеника.

Зилфија се загледа у огледало, у коме се огледао пун мјесец, а Сад'к-ханума стоји јој зе леђима и збори јој непрестано ријечи из корана. Том се приликом обично чита или збори глава „Иа Син“, а Сад'к-хануме је знала на памет свих осамдесет и три њених сура. Неколико је пута већ поновила „Иа Син“ и увијек гласом јасно ударала на суру, која гласи: „Слава ономе који је створио све павове, како међу растињем које земља производи,

тако и међу вама људима, и међу стварима, које људи не познају!”

Зилфији је мек глас Сад’к-ханумин већ почео звонити као једноставна успављива молитва; очи, које је већ читав сат нетремице упрла у огледало, већ су почеле сузити, а слика мјесечева у огледалу, која је најпре изгледала као растопљено злато, поче сад да се комеша и да је пребојавају боје, час црвена, час зелена и модра.

А кад и пети пут Сад’к-хануме заврши „Иа Син” ријечима о Алаху: „Кад он хоће, да нека ствар буде, он рекне: Буди! и она буде....” Зилфије задрхта тихо, а затим врисну и баци огледало у лију пуну цвијећа и шакама покри очи.

— Сад’к-хануме је одмах загрли и брзоплето стаде питати:

— Видје ли га, ко је?

Али Зилфије отрча на доклат мајци и зари јој главу у крило.

— Ето, ето, комшике! Кажем ја, хоћеш да ми поманиташ цуру.

А Сад’к-ханума навалила и даље питањима, па и мајка јој намигује да не престане питати. Но узалуд, Зилфије не диже главе, само ћути и одмахује руком Сад’к-хануми да је више не пита.

Кад Сад’к-хануме пође да оде кроз капиџик у своју бахчу, јер је већ доцкан било, испрати је Зилфија до капиџика а Сад’к-хануме опет:

— Јеси ли видјела?

— Видјела сам! — шапће Зилфије и дршће.

— Кажи ми?

Зилфије задрхта, обгрли рукама Сад'к-хануму, наслони јој главу на раме па јој прошапута:

— Даут-ефендија Сали-агин! — па је онда остави и побјеже преко бахче у кућу, као срна, а турила прсте у уши да не чује само што ће Сад'к-хануме за њом рећи.

*

Гријех на душу Сад'к-хануми ако није сачувала тајну. Тек од оног вечера, како се Зилфији појави лице суђениково у огледалу, не прође неколико дана а тамо доле, из дубоке бахче у оном реду кућа, где је и Сали-агина, изви се једно вече нежни глас гарнетин. Даут-ефендија није дотле волео гарнету, али нађе једног доста и замоли га да му свако вече доводи. Свако вече, свако вече та је гарнета отуд слала своје меке гласе, али свако вече ти су гласови били све тужнији, све плачнији. Они су пролијетали кроз ноћ и из срца ишли срцу. Ах, Зилфије је већ разумела те гласе!

Од то доба на здравом и цијелом цјелцатом капицику Латиф-агином, направи се и једна мала, малена рупица, као да је миш прогризао и кавези се на пенцеру нешто раздрмали и око се у Зилфије нешто замутило.

А Даут, ако је прије једанпут на недељу прошао или није прошао Локач-махалом, сад је један

пут на дан. Једног дана иде туда па узне пјешчано зрно и баца га у кавезе Латиф-агине. У харему биле још двије три хануме, дошле на виђење; кад зрно удари у кавез, а све се хануме згледаше. Мајка Зилфијина погледа кроз кавез, па вели:

— Ах, шејтан, ах, шејтан! Онај Сали-агин аџамија.

А Зилфије погледа испод ока Сад'к-хануму па порумене и обори очи земљи.

Једнога дана Зилфије, тако пред акшам, гвири на ону рупицу на капиџику, а једно мало дијете стоји пред капиџиком и чука. Она отшкрину врата а дијете јој даде нешто замотано у једну хартију.

— Шта је то? — пита га Зилфије.

— Не знам! — вели дијете.

— Кој ти даде?

— Даут Сали-агин и даде ми металик бакшиш, да ти донесем ово.

Зилфија брзо притвори капиџик; осврну се овамо и онамо, да види није ли ко спазио од њених; стрпа онај савијутак у њедра па је онда обузе неко дрхтање и прође грозница кроз све кости, те отрча у одају и загнури главу у јастуке.

Кад је мало као прође страх, она разви ону хартију, а унутра нађе један свилен кончић, једно зрно црног каранфила и једну цигару до пола испушену. Зилфија грозничаво зави то понова у хартију, па

Кавези — решетке на прозорима харемским: *аџамија* — младо лудо.

кроз капицик те код Сад'к-хануме. Загрли је нај-прије, па је онда са аман преклиње, да не каже ништа мајци. Послао јој, вели, нешто Даут-ефендија, али она не разумије шта то значи.

Сад'к-хануме разви ону хартију, прегледа оне ствари, промисли се, промисли, па јој онда објашњава.

— Каранфил, к'зн, каже: „Знај, да си у мом срцу!"; овај кончић свиле хоће да каже: „Моја те душа хоће много!" а ова цигара, пола испивена, значи: „Горим за тобом!" — ето тај ти абер шаље Даут.

— Па откуд ме зна, те ме воли? — запита наивно Зилфије.

— Е, море, чуо је он колико си лијепа, а зна он и да си га у огледалу видјела.

Зилфије се брижно замисли; очи јој опали неки топли вјетар и она зажмури; пуне, округле груди, као двије наранџе, нарастоше, а кошуља, која је на њима била убрана, растеже се; она покри рукама очи, па јој ударише и двије три сузе и оквасише јој прсте.

— Што плачеш, лудо једна? — пита је и грли Сад'к-хануме.

— Не знам!... — вели кроз сузе Зилфије.

— Остави гајле... треба да мислимо шта ћеш ти њему послати. Он ће чекати одговор.

Гајле — брва.

Зилфија скиде руке са очију па јој се развуче на уснама сладан, дјевојачки осмијех.

— Па шта да му пратимо?

— Ако ћеш — вели Сад'к-хануме, пошто је мало промишљала — један ивер и парче хартије, један мали камен и мало ћерамиде.

— Па шта је то; шта значи камен?

— Камен каже: „нека ти не теку сузе за мном!”

— А артија?

— Артија значи: „нека ти се макне туга!”

— А ивер и ћерамида?

— Ивер хоће да каже: „моје те очи изгледају”, а ћерамида: „прођи сваки пут крај капије!”

— Па зар тако да му кажем? — пита Зилфије.

— Тако, к'зн! — тјеши је Сад'к-хануме.

И Сад'к-хануме зађе по бахчи, те сама сабра ивер, један мали каменчић и парченце ћерамиде; последице нађе неко старо писмо Салим-ефендијино, те оцијепи једно мало парче хартије и натјера Зилфију да отрчи кући и донесе једно лијепо чевре, па у то зави све оно и онда Сад'к-хануме побрину се да прво дијете са сокака пошаље са чевретом Даут-ефендији.

Зилфије остаде још на доксату у Сад'к-хануме, те да испуши ону половину цигаре што ју је Даут

Чевре — марама везена.

до пола испушио. Тако јој казала Сад'к-хануме да се ваља.

*

А потода, кад акшам падне, кад све поспи, кад музејин сиђе са минарета, кад мјесец ишета да преброји своје златно стадо, а прозрачна ноћ, као јашмак, завије касабу, тада... из оних бахча оздо, из Махмуд-бегове махале, чује се гарнета, али сад не усамљена... одовуд из Локач-махале одговара јој деф. Гарнета сад више не свира онако тужно, али још увијек казује чежњу. Извија се кроз ноћ глас њен, час тихо а час силно, час ниско, да се из дна груди уздах креће а час високо, као да душа узлијеће високо под облаке да се тамо грли са звијездама; да се окити ноћним црнилом, да се загрије Алаховом милошћу.

А кад гарнета престане тамо доље у Мамутовој махали, почне деф овамо у Локач-махали. Најприје лагано, а затим бурно; бурно, као срце у петнаестогодишње дјевојке; живо, као топла крв дјевојчице која се први пут јашмаком покрије. Прстићи, бијели прстићи са црвеним к'на-ноктима бију ситно, нежно, а чангараци звоне и једномјерни удар проноси се кроз мирну, тиху ноћ, под којом касаба спи.

Мујезин — хоџа; *деф* — дахире; *к'на* — боја, којом Туркиње боје нокте на рукама и ногама; *чангараци* — прапорци.

А једанпут сунет у Али-аге у Горњој махали. Велики џимбиш под ноћ, и пјесма и мухабет. Једни на чардаку, други у одаји, а трећи у бахчи. Софра богата и пребогата а чалгије и тамо и овамо; једни свирају једнима а други другима. У одаји чочек игра, тресе трбухом, превија се у струку, а звекећу јој чампарета на прстима. На чардаку један севдалија удара у саз и пјева јуначке пјесме о Али-паши Тепеленлији, а овамо у бахчи три Цигана севдишу, ударају и пјевају, а у около њих све аџамије, младе и пусте, час слушају пјесму, а час се прихвате алтипатлака, те суне ватра кроз мрак, а куршум прохуји ваздухом као брза птица и јекне ноћ.

Нека аџамија скреса шест пута ваздух, па онда извади из кесе алтилук и прилијепи га Циганину на чело.

— Нову пјесму да ми певаш — додаде му.

Циганин се осврну овамо и онамо, као да се нећка, али зар смије да не пјева гдје алтипатлаци разговарају. Он затеже жицу, превуче гудалом, а деф удари тихо за њим, и писну гарнета и разлијеже се пјесма:

Сунет — обрезавање, када бивају велика весеља; *џимбиш* — весеље; *мухабет* — разговор; *чампарета* — справе на прстија којима се удара; *саз* — друга тамбура — *алтилук* — шест гроша,

Л'јеп је замбак, л'јеп је ђул,
Каранфил и феслијен,
Најлепша је Зилфије,
Сен с'н бен'м ескиден!

Сали-агин брз је хат,
А Дауту још је л'јен,
Доцкан стиже у Локач,
Сен с'н бен'м ескиден!

Она кућа, беш пенџер,
Један кавез покварен.
На тај кавез ока два,
Сен с'н бен'м ескиден!

Л'јеп је замбак, л'јеп је ђул,
Каранфил и феслијен,
Најлепша је Зилфије,
Сен с'н бен'м ескиден!

Дум, дум, дум, дум... пуче шест пута један па
други алтипатлак, па онда груну и једна мартина,
те се тресе мрачна ноћ и многи, који су ваљада
мироно спавали код својих кућа, подигоше брижно
главе са јастука да ослухну, није ли гдје год јан-
гија, јали који други белај у касаби.

*

А већ кад се за кога извади нова пјесма, онда
бадава крије своју тајну, пјесма ће је проказати.
Пјесма се носи из махале у махалу, иде из куће у
кућу, из харема у харем, од уста до уста, од једног

Феслијен — босиљак; *сен с'н бен'м ескиден* — ти си моја
од вајкада.

дефа до другога, од једнога весеља до другога. Гдје год се пјева, ту ће и пјесма стићи.

Зилфији није требао већи душман, доста је да јој је пјесма извађена, пјесма ће већ одати и проказати све цијелом свијету, па и оцу и мајци.

— Аман, хануме, што ћу? — пита сирота Сад'к-хануму. — Извадили ми пјесму, пјевају је, пјевају је свуд, свуд, свуд...

— Што ћеш?! Морамо Дауту послати абер — вели Сад'к-хануме, — ја ли нек те проси, ја л' нек те се окане, друго чаре нема.

— Како да му пошљемо? — пита преплашена Зилфије.

— Наћи мало парче креча и исијеци мало твоје косе, па му пошљи. Креч каже: „ил' ме љуби, ил' ме се окани“, а коса значи: „узми ме на твоје груди, па ме носи“.

Однесе дијете такво писмо Дауту, а од њега донесе једног малог паука, што значи: „не могу те узети, док те не видим“.

— Што ћу? — пита опет Зилфије Сад'к-хануму — што ћу, хануме?

— Мораш га пустит' у бахчу ноћас!

— Аман — дрхће Зилфије, — аман, хануме, не смијем!

— Мораш! Он се ломи што те не зна, а чуо је само, а ако уху не вјерује нека те види само

једанпут, па неће ни ноћ и дан проћи а зачукаће халка на твојој капији.

И тако сирота Зилфије посла одговор, један струк нане и једно зрно пасуља. Струк нане каже: „дођи к мени”, а зрно пасуља вели: „дођи ноћас!”....

*

Ноћ лијепа и ведра. По кривим сокацима и махалама куће бациле сјенке, а оцаи и минарета испружиле своје далеко преко осветљених кровова. По мртвим улицама лијено шета кол, а на ћошковима и раскрсницама спавају гомиле уморних сокачких паса. Са сахат-куле удара звоно и означава сат у који већ сви правовјерни спију... Мјесец се све више пење те сјенке сваког часа постају све мање и уже.

Неки благи дах пропирује; лист на грани једва што дршће, а звијезда на небу дршће и игра као срце у Зилфији. Она је већ половин сахата у бахчи. ..У кући су сви легли, а она се искрала и два пут од страха хтјела да се врати, али, кажу, севдах је јачи и од страха. Наслонила је мердевине на зид, па једним ухом слуша, неће ли се ко у кући пробудити, а другим ухом слуша. неће ли чути отуд сокаком какав шум. И не зна од чега би више претрнула.

Већ читав сат чека у бахчи, а нема ништа да

Кол — патрола.

се чује. Да ли је већ сат или се њојзи чини? Она ваљада сахате броји по куцању свога срца, а срце њено вечерас куца врло, врло брзо и силно...

У један мах паде један камичак у бахчу, па затим други, па онда трећи. То је знак, који јој је Даут заказао... И ни сама не зна како се брзо као вјеверица успужа уз мердевине на зид, а кад је већ тамо била, затекла је на зиду Даута, па се обоје на један мах препадоше, кад се тако близу видјеше. Зилфије се препаде што је учинила, а он, Даут, препаде се пред толиком великом љепотом.

Зилфије је чекала да он што каже, а он је чекао, неће ли она што рећи, а и једно и друго остадоше ниједи. Што ћеш, аџамије!... Па опет нађоше једну једину ријеч... а шептали су је дуго, наслонив усијане усне на усне...

Мјесец малко зађе за један облак и сјенка од облака обгрли их, да сакрије ово прво, ово слатко ашиковање...

Не свира више доље у Махмут-беговој махали гарнета; не одговара јој из Локач-махале деф... Што ће два разговора за једно срце? —

Пред Сали-агином кућом ударају помамно четири гоча, а пиште двије зурле, међу се пушке и коњи окићени... збирају се сватови.

И мој им тербик: Алах мубарек етс'н!

Тербик — честитка; *Алах мубарек етс'н!* — Бог им дао много година.

Хатиџин гријех

Ваљада петнаест до дваест декика од града прекрасна је шума у Беј-бахчама. Те су бахче вакуфске, те су и отворене свакоме. Дебела хладовина а бистра вода, која тече из два студенца, а иза шуме отворено поље те отуд вјетар попухује. Е, не мо'ш љети тражити ни наћи лепшег теферича.

Кад се љети усија град под сунцем; кад умори врућина — ходе ту многи те се мало расхладе и напију студене воде.

А петком ходају хануме тамо. Мислиш ни једна не остане у граду. И сирота и богата, све то ходи. Видиш само, од сабаиле проходе гомиле сокаком; за њима натоварене измећарке носе сицаде, један, два ли јастука; једну крошњу и у њој мало јемека, џезву за каву и каве у малој кутији од тенећке; ту нож, филџан, хљеб, по мало воћа и већ шта је која

Декик — минут; *вакуф* — манастирско (задужбинско) добро; *теферич* — лијепо место за уживање, излете; *сабаиле* — раном зором; *исмећарка* — служавка; *крошња* — сепет, корпа; *јемек* — јело; *џезва* — бакрени суд, у коме се кава кува; *филџан* — порцулански судић, из кога се кава пије.

спремила, јер хануме кад оду изјутра враћају се тек у акшам.

Тај дан теферич у Беј-бахчама изгледа као какво село или град. На половин' сахата далеко, па чујеш *ћа-ћу* и *цеву* и кикот.

Тамо под храстом, крај горњег студенца, велики аџемски *ћилим*; на њему, по крајевима неколико јастука. На јастуке се наслониле, те пију тутун, мутесариф-пашиница, *џеза-реизова* ханума и још двије-три. По трави, ван *ћилима*, двије-три изме-*ћарке*, једна се игра с дјецом, друга на мали мангал кува каву, а трећа само служи локумом и прави цигаре.

Тамо доље чак, на једном сиџадету, сједи бим-башница и још двије хануме па се нешто озбиљно разговарају, а на трави, до њих гори мала ватрица од суварка и *џеза* једнако ври у пепелу.

Близу до њих, на једној асури, сједи амамџи-јина ханума и повелико друштво. Ту се исјекле двије лубенице па насред асуре гомила парчади. Амамџинка откида парчад од коре и баца се њима на Литвије хануму тарират-мудирову, која се миф-тијиним харемом сједи ту близу на једном сиџадету.

Акшам — вече; *ћа-ћу* — надговарање; *џеза* — ларма, вика; *аџемски* — перзијски; *тутун* — духан; *мутесариф* — окружни начелник; *џезареиз* — председник кривичног суда; *мангал* — покретно огњиште, на коме се ватра ложи; *локум* — слатки колач; *бимбаша* — мајор; *амамџија* — власник купатила; *асура* — простирка оплетена од шаше; *тарират-мудир* — главни секретар; *миф-тија* — вјерски достојанственик, поглавица.

Доље, гдје сједи Шукри-бегов харем, удара Мана Циганка у деф и пјева храпавим гласом пјесму, како су севдисали неки Садик и Ајша, па кад понови ријечи: „Ја сев, ја ваз’геџ” а хануме цикну и плескају шакама, те и саме понављају.

Иза доњег студенца, на једном пропланку, просто је широко црвено сицаде, баш под једним грдно дебелим храстом. Ту сједе Мејрем-хануме Алај-бегова, Ђулизар-хануме колазова и Есма-хануме табор-џатибова и још двије-три. Све младе женице, бијеле и румене као јабуке, па веселе као што је младост весела, те мухабетишу све несташне мухабете, као што већ пуста младост и не може друкчије.

На доњем студенцу опет пуно дјеце; које узело тестијцу да напуни свјеже воде; које донијело цезву да пропере, а неко опет лубеницу, да је спусти у студенац те да се ханумама исхлади.

И измеђ’ сицадета, гдје је остало мјеста и траве, трче, мувају се и играју дјеца; дјевојчићи се ухватили у коло те поје; поточић жубори; Манин деф равномјерно чука; хануме ђаскају, шале се, смију се и једна другој, једна с једног а друга с другог краја, добацују шале, те нема краја цев и кикоту и хуци.

Харем — породично женскиње; *деф* — дахире: „Ја сев, ја ваз’геџ!” — „Или љуби, ил’ ме се окани”; *алај-бег* — шеф жандармерије; *колаз* — капетан; *табор-џатиб* — писар батаљона; *мухабетишу* — разговарају; *тестија* — земљани суд за воду.

И све тако иде и ићи ће до пред акшам... Само, на оној узвишици, на оном модром сиџадету, што сједи сама самцата Хатице-ханума и око ње се наводи теза јој. Она је бона и нема јој иљача, близу јој је писани дан, па се зажељела да је још једанпут изнесу на теферич, да још једанпут види свијет, своје пријатељице и оно весеље и онај живот, који је она тако вољела.

А зажељела је и да на овом мјесту сједи; на овом мјесту и ни на ком другом; под овим храстом и ни под којим другим. Кад ју је довела теза овдје, бјеше заузео мјесто Алај-бегове харем, а Хатице неће на друго мјесто, те сирота теза оде у Алај-беговице и змоли јој се, севапа ради, да се пресели кад је болесница толико мерак на то мјесто.

Седи тако сама на сиџадету и двори је теза. Не воли да јој ко дође; не мухабетише, не смије се. Млада је, па јој је жао умријети ваљада!

А сунце већ превалило и хладовина слађа и мек повјетарац пуше, те лишће шумори и шапуће. Брдо се ивицом злати и небо по дну румени, зрака трне... скоро ће акшам!

Хатици треба прије него свакоме пожурити да не духне студен вечерњи вјетрић. Њој чисто жао овога мјеста; можда неће више доћи, а и сад што је дошла, и ако бона и пребона, хтјела је да се поздрави са свијетом, или је може бити и друго што хтјела?... Кад хтједоше поћи, а она заvara

Теза тетка; иљач — лек.

тезу; замоли јој се да оде до Алај-бегове и да јој рече још једанпут хвала, што јој је дала ово мјесто на коме је Хатице и од прије, док је била здрава, увијек сједила. Оде теза и кад измаче, а Хатице оста сама, осврте се да је ко не гледа, па онда у руну, под коријеном дебелог хрasta, тури нагло једно чевре, у које је завила мали камичак*...

Шта ли је то и коме ли је то?!

Дође теза па је диже, те полако, полако кроз хареме ходи, ослањајући се на тезу. Поздравља и лијево и десно; смијешу се на све, али јој на трепавицама дршће суза...

Млада је, па јој жао умријети ваљада!

*

Хатице, аман Хатице!

Ко ће ти казивати Хатидину љепоту која се ето угаси!... Угасило се и оно лијепо филџан-око; угасила се и она татли душа Хатиџина!...

Хај, а да си је видио када Хатице ишета кроз чаршију само, а свако је позна; позна је по ходу, по танану струку, по поносу, по салтанату. Оди као гугутка, ситно, смјерно а опет поносито. Камо тог дућанџије што неће оставити посао из руку те да

* Камичак каже се таш, те по слику „Таш-ак'т ма ђозенден јаш!“ значи: „Нека ти не теку сузе за мнош!“

Севап — доброчинство; мерак — воља; чевре — марама кићена срмом; татли — сзатка; салтанат — раскош; гугутка — кумрија.

се осврне за Хатице-ханумом? Селвије-хануме, тако је зову у чаршији, са њена поносна боја и хода.

А под оном ферецом и под густим печетом, крије се, кажу, благо какво у цара нема; какво на земљи нећеш наћ', а ко зна и тамо горе у ценетским бахчама хоће ли је бит', мањ ако је земља небу не позајми.

Казују шаркије њену љепоту и њен дилберлук, ама шта знају шаркије! Бар да половину кажу па би доста било речено. Шаркије ће ти направити ђеиф уху; отатлисаће ти душу, ама око, око... остаће пусто и празно, а кад би могао Хатицу сагледат' једном само, нек би и слијепо остало, не жали!

Па није у Хатице лијепа само коса и оно чело под косом и оне очи под челом. Ни образи, ни уста само, ни врат, ни грло, ни груди, ни пас само... све, све и све друго је лијепо и прелијепо, и кад ходи и кад збори, и кад пјева... Ах, кад пјева!... Треба да заборавиш све; да заборавиш и оца и мајку; да заборавиш кућу; да заборавиш свијет. Кућу, кућу над главом ваља ти запалити, мањи шенлук не мо'ш учинити, кад Хатице пјева!

Има мали малечак деф, тек колико да јој је нешто у руци. Па како је мераклија, обојадисала

селвија — кипарис, танко високо; *пече* — што и јашмак, само црн, прозрачан вео, како Цариграђанке носе; *ценет* — рај шаркија — пјесма; *дилбер* — почит, виђен; *ђеиф* — воља; *отатли-сати* — засладити; *шенлук* — весеље; *мераклија* — страствена; *амајлија* — запис.

та, излијепила му око обруча неке амајлије; подвезала му џангараце пантљичицама, па кад удари у њега, а оно не знаш у што прије да погледаш: у онај весели деф; у њене ли бијеле прстиће и румене нокте, како по њему играју; у њу ли, како час затвори очи, час занесе унатраг главу, час јој се дигну груди, као мали талас који пријети буром, а кошуља јој се извлачи из паса, колико је груди затежу.

Час се хвата руком под срцем, да му помогне ...јер Хатиџе што пјева — од срца пјева!

Али и немаш кад гледати је, мораш је слушати. Кад су тако хануме у ње, о рамазану увече, па је слушају, заћуте све, испусте руке са цигаром на кољено, цигаре се полако, полако гасе; оне затвориле очи, завалиле главе, те мислиш неће се будити. Али кад Хатиџе узвикне и плесне се шаком под срцем, а оне све као да су поманитале, те за њом и не знаш која ће коју више надвикати. Па кад Хатиџе објеси деф, а тек видиш машица са жаром иде од руке до руке, те хануме припаљују цигаре које им се погасиле биле.

Није тако веселе хануме, као што је Хатиџе. Она мухабетише, она утјеша, она насмије. Колико пута само њен ефендија дође суморан и брижан, па она шалом и слатким мухабетом растјера му гајле.

Хоће друге хануме и да је оговоре. Кад су међ'

Амајлија — запис; џангараџи — прапорџи.

собом, кажу и ружне ријечи за њу, али је опет воле, не могу без ње. А и што кажу зато је само, што јој не вјерују да воли свога ефендију, јер јој муж није на око човјек. Колико пут, па и људи у чаршији рекоше, како је штета што такав човјек доби онаку љепоту.

Па колико год да се говорило и колико год да су хануме и њу питале и онако разбирале, никад се ништа ружно не чу и не разабра за Хатице-хануму.

Све што се за њу чуло то је, да је лијепа, да је прелијепа, да вриједи да се њеном љепотом човјек куне. Па ето, та љепота сад је бона и пребона и иљача јој нема!

Хатице, аман Хатице!

*

Пространа харемска одаја, па чиста и свијетла. Под прозорима, затвореним решетком, простире се дуж цијелог зида миндер, покривен модром басмом; на другом зиду оцаклија, а у једном ћошку три душека једно на друго, и у њима лежи бона Хатице.

Има већ три дана бори се с душом, и биједна теза служи је и говори јој, али јој не може угодити. Кад јој дође тешко и нешто је запти у грлу, а она шчепа тезу за руку, те држи је чврсто, а сузе јој

Миндер — канабе сламом патрпано; *запти* — стеже, задржава; *басми* — чојица.

се потоком лију из очију. Као да би хтела да се ухвати за овај свијет и да се не да ономе. По цио дан својим лијепим, великим очима гледа у пенцере, да се нагледа лијепа божја дана и да, ваљада испије очима свјетлост, која се до мало дана и из лепих очију тако жарко разлијевала. Не говори ништа или мало, по гдекоју ријеч само...

— Тезо! — рећи ће једнога дана, кад јој би мало лакше. — Умире ли се лакше кад се каже гријех?

— К'зм, зар имаш гријеха? — пита је теза.

— Имам, тезо!

Теза јој узе главу на десну руку, па јој лијевом глади косу и љуби јој чело и очи.

— Кажи, елмас'м, младост је младост, није без гријеха, а Алах је велики па прашта.

Хатиџе отвори јаче очи и стаде узбуђеније дисати.

— Шта да ти кажем, знаш и сама... жао ми га је, сад ми га је жао. Био ми је добар, гледао ме је и пазио ме је, али... нијесам га вољела. Од онога дана, кад ме је узео нијесам га вољела... вољела сам другога... другоме сам поклонила моју душу...

— Другога? — учини теза, па се замисли и ућута, ућута се и Хатиџе, те се јасно чујаше како муха зуче уз џам и како Хатиџе тешко дише, те јој се дах једва пење уз грло.

Џам — стакло на прозору.

— То гајле нека те не мучи! — проговори најзад теза. — Нијеси имала мужа према себи, па шта ћеш, а младост је младост, хоће своје...

— Гријех је поголем, него што га ти мислиш, тезо ... Ја сам љубила другу вјеру... Ђаура....

— Ђаура?! — учини теза и све јој тијело прође нека студен и језа, па занијеми, а упрла очи у Хатицу, те не умије да проговори. Теза је од старијих жена, за њу је дин дин; за њу је гријех, гријех. Њу је ова исповијест ужаснула, јер то бјеше гријех, који Алах већ не може опростити, али је болесницу ваљало тјешити, па ма и лажним утјехама.

— Гријех је, Хатице, преголем. Ја га нећу ни ком рећи, али га Алах зна... опет, опростиће ти ваљада... Ето, ти се кајеш, ти си га заборавила ... оног... па се кајеш... тебе је стид од твога гријеха...

Теза је то све брзо и потресеним гласом говорила.

— Не! — додаде Хатице, која је тезу мирно слушала. — Не, неће мени Алах опростити!...

— Хоће, кз'м, хоће!...

— Неће, тезо, јер ја се не кајем, ја га нијесам заборавила, мене није стид... ја га и сад волим; ја га не могу извадити из срца... Ја знам, колики

Гајле брига: Ђаур — Хришћанин значи у ствари пога
нац: дин — вјера.

гријех носим, ама ми је сладак тај гријех, ја хоћу да умрем са тим гријехом... ја га и сад волим!...

— Хатице! — цикну теза и плесну се шакама, а поглед управи горе небу и осјети како је прође грозница и изломи јој све кости.

— Ја га и сад волим! — додаде Хатице тихо, мирно, али одлучно, па завали главу и склопи очи, као да заспа а ваљада да будна сања.

*

Тог истог дана замоли она тезу, севапа ради, да оде у „Беј-бахче”, под онај храст, и да потражи има ли чега у оној рупи, гдје је она чевре оставила. Теза не хтје, али кад видје да Хатице броји пошљедње сахате, учини јој и оде тамо, па нађе под растом друго чевре а не оно што је Хатице оставила.

Кад јој га донесе, па видје Хатице да то није њено чевре већ друго, обли је румен по блиједом лицу и слатко се и задовољно насмијеша. Разви чевре и унутра нађе мали комадић ћумура. А ћумур значи: „Бог ти живота дао!”

Хатице грчевито стиште у шаку тај малени знак и — кад су је мртву намјештали и расклопили јој грчевито стиснуту десну шаку, сав јој је длан био црн, те су се чудили сви, осим тезе, која је жалосно климала главом жалећи Хатицу више ради гријеха но ради смрти.

Алах рахмет ејлес н — Бог да је прости.

Хаџи-Абдуш има кућу ниже Ибрахим-пашине цамије. На врло великој капији испружила се стреха, те би се под њом читава кола могла склонити од кише. На десном крилу изрезан је један мањи капиџик, јер куд би сваки пролазник отварао онолику капију. Унутра је, иза капије, једна мала ониска кућица са двије одаје. Ту је Хаџи-Абдушев селамлик. Једна одаја застрта ћилимима, а дуж источног и западног зида дугачак миндер, застрт шареном басмом, и двије-три сандалије; а у другој соби је измећарска одаја и оџак.

Одмах иза ове кућице диже се висок плот уз који се пружа зелен пасуљ, заврћући своју вријезу уз затегнуте редове канапа, и на том плоту мали капиџик; мало виши човјек па би се морао сагнути да прође. Иза тога плота је харемлук, стара

Р'з — образ, у преносном смислу, част; *капија* — врата; *одаја* — соба; *селамлик* — одјелење кућно, у којем се гости мушки дочекују; *сандалије* — столице; *оџак* — озидао огњиште, гдје се ватра ложи; *харемлук* — кућно одјелење за женскиње,

али лијепа и удобна кућа, са пространим доксатом и врло много пенцера. На доксату има једно узвишеније мјесто, као неки мали а узвишенији доксатић и ту је прострто једно танко шиљте, покривено чупавим сицадетом које је већ изблиједило од сунца; а уз зид прислоњен тврд, сламом набијен јастук. Овај доксатић је најмилије мјесто Хаџи-Абдушево. Ту, на ономе сицадету, проводи он јутра и вечери. Ујутру, тек што се умιο и узео авдес, спусти се на то сицаде па прави цигару за цигаром; доносе му локум и бистре воде, па онда каву, једну, двије, три... Тако пред вече а тако и по вечери. Колико је пута о рамазану одсједио на овоме сицадету по цијеле ноћи, пушећи и забављајући се густим димом, размишљајући и удишући меки мирис који пушта липа, што се у бахчи разгранала.

Сједне ту на сицаде, код његових ногу, и ханума му Атије по који пут, па развезу мухабет о свијету, о години, о ћесатлуку... Док они тако на доксату а у бахчи назли-Ћулсимае, мјезимица Хаџи-Абдушева, обилази цвијеће што га је својом руком засадила; те с онога откине жут лист а с овога увео цвијет; ни један камичак не остави у лији, ни један листак на стази. Мала бахча, једва дваест аршина уздуж и попрјеко, ама чиста, лијепа и наређена...

Доксат — предсобље на горњем кату куће; *пенцер* — прозор; *шиљте* — јастук, на коме се сједи; *авдес* — умивање пред молитву; *ћесатлук* — оскудица; *назли* — дична, поносита

Хаџи-Абдуш је већ остарио. Има му, валах, и шесет. Проживио је лијепо свој вијек са Атије-ханумом; има им преко четерес година како су заједно. Алах им дао и порода; имали су красног сина, рахметли Назифа; изучио и мејтебе и руждије свршио, па хтио га Хаџи-Абдуш да метне за ђатиба у конак, али Назиф, како бијаше аџамија, јахао један пут коња на неком сунету и тркао се са другима, те се озноји и он и коњ. Ето оданде доби треску, те треску, треску. И шта није јео и пио, али не мога да се излијечи; изгоре га она силна ватра и умрије. (Алах рахмет ејлес'н!) Остадоше Хаџи-Абдушу још двије шћери, Имише и Ђулсима. Имише је била старија од Назифе, а Ђулсима је мјезимица. Имише се даде у добра човјека само оде у другу касабу; то мало би тешко Хаџији и Атије-хануми, али им остаде Ђулсима, најљепши и најмириснији цвијетак, да им слади старе дане.

Хаџи-Абдуша зна и поштује цијела касаба. Није зенџил, ама има колико треба, а он и не тражи више. Прав је и здрав је на ријечи, те и паша и кадија хоће да му чују лаф. А учинио је и за душу што је могао. Ето пред његовом кућом, на сокаку, он је саградио ћуприју преко потока, јер ту многа сиротиња проходи. Лањске је године о

Рахметли — покојин; *мејтебе* — школа; *руждије* — виша школа, гимназија; *ђатиб* — писар; *конак* — суд; *аџамија* — лудо, младо; *сунет* — обрезавање, када бивају велика весеља; *треска* — грозница; *Алах рахмет ејлес'н* — Бог му дао покоја; *касаба* — варош; *зенџил* — богат; *кадија* — верски судија; *лаф* — говор.

своме трошку оправио и окречио једно теће; зимус, кад је стегла највећа зима, купио је дванаест товара дрва и раздијелио по Мухаџер-махали сиротињи. А не чини Хаџи-Абдуш то што му се прелева него одвоји, прође и без онога што се не мора бити, па састави пару двије, три, те полако, полако сабере колико му треба да севап души стече.

И прије је био такав, али од како му умрије Назиф, још је повише и ако му је Алах удијелио такву красну утјеху као што је Ђулсима, коју Хаџија и не зове другчије већ: „Гугутко моја!“ а Атије-ханума још је мази и милује онако исто, како ју је мазила кад је била млада. А Ђулсима и одрасла и постасала, те не има у касаби дјевојке као што је она, и ако је има, не има ни у које тако грло, грло билбилово, какво је у Ђулсима. Колико пута Хаџи-Абдуш сједи на оном сицадету суморан, неки секлет притискао му душу, набрало му се чело а оборио главу на груди, па звекеће му бројаница колико је брзо пребраја и одваја зрно по зрно прстима, који дршћу. Ђулсима доље у бахчи, под гранатом липом, полако, тихо, слатко пјевуши ону стару, ону пјесму од земани вакта, ону пјесму што ју је у младости Атије-ханума пјевала Хаџији и што ју је Ђулсима од мајке научила. А старац, најприје једним ухом и чује и не чује

Теће, текија — џамија без минарета, обично гроб каквог свеца, капела: *билбил* — славуј; *секлет* — јед, чајотиња; *земани ваџт* — старо вријеме.

пјесму, па затим је слуша све више и више; са чела му се растурају боре, са душе му се миче секлет; диже главу и диже очи, па се слатко смијеши и довикује јој са доксата: „Гугутко моја!”

II

Ћулсима је тако и одрасла, у рахатлуку, у љубави, ту крај оца и мајке, на доксату, у бахчи. Она други свијет и не зна, Доходе у Атије-хануме многе хануме, оди и Атије-ханума у њих, али Ћулсиму не води. Ћулсима највише што оди у двије-три коншике, а од ових најрадије у удовице Елифе-хануме што ту, четврта-пета кућа од њих, сједи.

Елифе-хануме је најслађе разговара; она јој прича све, све што чује; ко је умр’о, ко се жени, ко ашикује. Поред Елифе-хануме и Ћулсима зна мало нешто о свијету.

— Па како се то ашикује? — пита једанпут Ћулсима, па јој Елифе-хануме и то казује и на широко и на дугачко. Ама то Елифе-хануме и умије некако тако лијепо да каже и да исприча да се Ћулсими све зажаре образи те мислиш цио је дан крај оцака сједила.

Послије, Елифе-хануме има брата Шерифа. Није га Ћулсима никад видјела, али јој Елифе-

Рохатлук — задовољство; *коншика* — сусјетка; *ашиковати* — љубав проводити.

ханума и о њему збори, много јој прича; како је дилбер, како је јунак. Зна Ђулсима и како фес носи Шериф и какав алтипатлак има и како ала франка носи панталоне и кондуре, све, све већ зна Ђулсима, па опет сјутрадан дође у Елифе-хануме, те је пита, као да је заборавила:

— Је ли, хануме, у Шерифа је фес ал?

Па ваљада са тих мухабета и воли највише да иде у Елифе-хануме.

Једанпут тако рећи ће јој:

— Ох, како би вољела да видим Шерифа?

— Па добро, кз'н, послаћу му абер да сјутра прође.

— Аман, ама-а-ан, ханумо! Ама да не зна, да сам ја то хтјела.

— Како да зна?

Кад сјутра, истина, сједи Ђулсима на пенџеру у Елифе-хануме, па гвири кроз решетке а Шериф, ето га сокаком. Носи поносито главу, на њему ала франка хаљине, тијесне пантоле а кондуре плитке, исјечене, те гвири шарена чарапа; па фес навалио на очи. Прави ефендија. Ђулсиму узео неки стид и пламен ударио у образе, па тамам Шериф да прође поред куће, а она бјеж' са пенџера.

— Видје ли га? — пита је Елифе-хануме.

Алтипатлак — револвер, који шест пута пуца; *ала франка* — европски; *пантоле* — панталоне, чакшире; *кондуре* — обућа, ципеле; *Фес ал* — црвене, алеве боје; *абер* — вијест, порука, *ефендија* — господин.

— Јок, хануме!

— Ама, па не прође ли?

— Док бјеше оздо, што сам га нешто мало видјела, а кад да дође ближе а мени се нешто напуниле очи сузама, и нешто ме ухвати страх, те га и не видјех.

Елифе-хануме да се искида од смијеха.

Прође опет неки дан а Ђулсима ће рећи Елифе-хануми:

— Нема Шерифа опет да прође!

Елифе-хануме слатко се насмије, па милује Ђулсиму по образу и вели јој:

— Да те питам нешто али право да ми кажеш! (

— Шта?

— Ако ћеш право да ми кажеш, тако ти младости?

— Хоћу!

— Је л', волиш ли Шерифа?

Ђулсима се најприје уплаши од таквог питања, па онда заћута, замисли се и забрину се...

— Кажи, зашто од мене да кријеш?

— Не кријем, хануме! — одговори брзо Ђулсима. — Не кријем, него ево да ти кажем. Ја не знам... не волим га... а волим тако да га видим...да ми је сасвим из близа да га видим...:

— Пеки, пеки! Нећу те више питати. Кад га заволиш а ти ми сама кажи.

Пеки — добро.

— Казаћу ти, хануме, нећу крити од тебе.

— Него... знаш шта, Ђулсима, ево дођи сјутра. Ја ћу звати Шерифа, па ћемо ја и он сједети на доксату и пити каву а ти сједи у соби мојој, па га види лијепо и гледај га колико ти драго.

— Али да му не кажеш?...

— А гдје би му то казала?

Па тако сјутрадан и направише. А од тада Ђулсима је све радије ишла у Елифе-хануме, а и Шериф је много чешће пролазио тим сокаком и много се чешће увраћао у своје сестре на каву.

Прошло је тако и подоста мјесеца, а једанпут ето ти Елифе-хануме у Атије-хануме, те прво овај и онај мухабет док на пошљетку не рече е је дошла да јој иште Ђулсиму за Шерифа. Тражили су и досад Ђулсиму колики честити и ваљани бећари, па и Хаџи-Абдуш и Атије-хануме, све некако завијају, обрћу, не даду. И не што би имали што-год замјерити момку, ја ли кући, ја ли досту, већ тако, боје се, боје се за себе; отиће им сва радост из куће и остаће сами под старост. Па и сад, кад Елифе-хануме рече зашто је дошла, а Атије-хануме се збунила, плаче, а не умије ништа казати. Вели, казаће Хаџи-Абдушу; разговараће са Хаџи-Абдушем.

Бећар — младић, момак.

А кад је, истина, увече поменула Хацији, он све бјесни и лупа по кући:

— Зар ја своје дијете да дам Шерифу, томе пошљедном р'сузу што се вуче по цијелу ноћ по јеђупској махали; томе сарошу, томе комарџији. Он, ако хоће да се жени, нека чочеке узима за жене, оне су таман за њега, са њима је он обикао!

А сирота Атија само ћути, јер, Алаха ми, има Хација хак. Такав је на длаку Шериф, како га он казује. Цијела касаба зна да Шериф иде ноћу у јеђупску махалу, те тамо са чочецима. Па и комарџија је, а што је најгоре сарош је, пије и вино и ракију, као пошљедни човјек. И кад сокаком оди, не иде како му доликује, већ нагне фес на обрве, а китку пусти напријед, те му се више очију ниха; носи бастун, а цигарлук му дебео, колико рука у човјека. Па завирује у капицике и у харемске пенџере, а већ ришћанска жена тешко може рахат проћи крај њега.

Има хак Хација, такви је Шериф како га он казује.

III

Не знам баш колико, ама канда већ прошло и пет мјесеца од оног дана, кад оно Елифе-хануме бјеше у Хацијиних да проси Ђулсиму. То било, па

Р'суз — неваљалац, *Јеђуп* — циганин; *сарош* — пијаница; *комарџија* — карташ; *чочек* — играчица; *хак* — право; *бастун* — штап; *цигарлук* — мушкетла, облица.

се заборавило, а Ђулсима и даље остала као што је и била, назлија и оцу и мајци.

Али Ђулсима није више онако весела, не пјева више кад шета између лија, те да Хаџи-Абдуш са доксата слуша своју гугутку. Лице јој није више онако румено, него жуто и увело; око јој није више онако весело, већ боно и сузно, упало у дупље а око очију јој се оцртао модар прстен.

— Што јој је? — пита брижно Хаџија хануму.
— Што је том дјетету?

— Не казује! — одговара ханума, а очи јој пуне бола и суза и лице јој без боје и ријечи јој дршћу и гледа у земљу. Грјешница, она је већ знала шта је Ђулсими, али, зар је смјела казати?!

— Јеси ли јој давала иљаче? — пита опет Хаџија.

На све, на све, што ју је питао, — а питао ју је и свако јутро и сваке вечери — на све му је Атије-хануме одговарала и овако и онако, али на једно му није умјела или није могла да одговори, на оно: што је Ђулсими?

Једном је и он сам питао. Било пред вече, а он сједио на своме мјесту, на доксатићу. Прође Ђулсима великим доксатом да оде у амамџик неким послом, а Хаџија је зовну.

— Сједи, сједи, кз'н, овдје код мене! — веле јој благо и топло.

Она узме папуче крај сицадета, подави димије,

Амамџик — соба у којој је кугатило.

те сједи на сами врх сиџадета, а све у земљу гледа и дршће као кошута и мијења боју у лицу.

— Што ти је, елмас'м, кажи мени? Боли ли те нешто; имаш ли неки дерт? — па је помилова очински дршћућом старачком руком по црној, мекој коси.

А Ђуслима бризну у плач, па скочи те побјеже у своју собу, а тамо паде на дешеке и стаде јецати као мало дијете.

— Има неки дерт, те неће да каже! — вели Хација Атије-хануми.

— Тако ће бити! — додаје ханума и дршће и она и гризе доњу усну.

Послије већ Ђуслима није ни излазила много из своје одаје. По гдје-кад, по гдје-кад, док и то не престаде. И кад пита Хација за њу, вели му ханума да је не дира, бона је али, иншалах, биће добро.

— Иншалах! — додаје Хација, али нешто врти главом и све му то чудно изгледа.

Атије-ханума сад већ, кад сједне на сиџаде да пије са Хацијом кахву, избјегава да говори о Ђуслими; навија на свашта друго разговор, само да не да Хацији ни времена да се запита о Ђуслими.

Кад јој дођу хануме у походе, а она их води у другу одају, а кад оне траже да обиђу бону

Елмас — драги камен; *дерт* — брига; *иншалах* — ако Бог да.

Ћуслиму а она им вели: „Спије!“ или: „Не може, не трпи мухабет, не воли да јој ко уђе у одају; ето и ја јој не одим до кад ме виче!“

Ето, тако навија сирота ханума; а кад је сама, кад је нико не види, а она се грува у груди, чупа и вије се по патосу, као сиња кукавица.

— Вај бана! Што ћу и како ћу?! — нариче сирота и јадује.

Тако данас, тако сјутра, а једнога дана, ваља да се прекрха нешто у ње те, кад бјеше Хаци-Абдуш на сиџадету, а она приђе слободно и гледа му у очи, али јој цијело тијело дршће и ноге клецају.

— Иштеш нешто да ми кажеш, хануме? — пита је Хација.

— Аман, ефенд'м! Алах је велики и праведан, а ми смо гријешни... Мора да смо гријешни, кад нас казни срамотом.

Хација подиже обрве, а цигарлук остави крај сиџадета и погледа мрко у хануму, но она не изгуби храброст.

— Ја сам, ефенд'м, трпила, ама не могу више. Ево да чујеш и ти за нашу срамоту и р'сузл'к. Наша Ћуслиме... — и ту прекиде ријеч, ухвати је као неки ропец у грлу и стискоше јој се усне.

Хацији најпре осташе очи укочене; два-три де-кика гледао је у хануму, као да је није разумио, а затим му заигра доња усница; удари му неки

Вај бана — тешко мени, јао мени; р'сузл'к — неваљалство бешчашће.

пламен у образе и ноздрве му се почеше ширити, а вратна жила му набрекну и помодри... Али се мирно диже са сиџадета, прође поред хануме а и не погледа је, и оде у своју одају одмјереним, крупним корацима.

Црна Атије-ханума разумјела је што је, па одлети вратима оне собе у којој је Ђулсима лежала, забрави их и сама остаде пред вратима.

Хаџи-Абдуш изађе из своје одаје са алтипатлаком у руци, али сад већ не више мирно већ мишлиш прелеће доклат, а снажно руком гурну у страну биједну хануму.

— Не, Аџо! — писну Атије-хануме. — Не, прво мене, па онда њу!... Јеси ли јој ти дао живот па да јој га узмеш?!

— Алах јој је дао живот, али р'з, р'з сам јој ја дао!...

— Не, Аџо, аман!... Не гријеши душу! Ко је још убијао гибеклију?! Зар два гријеха да носиш; зар са двије крви да се задужиш? Имаш кад р'з откупити и опрати... Аман!... — и она му се објеси о ону руку у којој му је био алтипатлак и та рука паде, малакса. Он ухвати снажно за руку своју хануму па је повуче од врата и одвуче у своју одају. Остави тамо алтипатлак на миндер, извади чевре те побриса зној са чела, а затим

Гибе, шбекли — тешка жена (под бременом).

узе алтипатлак и пажљиво га стави у појас. Поћута мало, поћута, па ће онда дубоким, храпавим и промуклим гласом рећи:

— Ко ми узе р'з?

— Не знам — одговори тихо ханума.

— Знам!

— Не знам! — понови она одлучно.

— Није ти казала?

— Није, неће да каже!...

— Казаће!... Казаће!... — грмну Хаџија. Затим изађе из врата, па их тресну за собом, а великим крупним корацима пређе преко доксата, па преко баште и оде негдје кроз капицик.

IV

А чим се он измаче, Атије-хануме ни часа не почаси већ посла измећара да доведе један стрем добар, покривен. Измећар оде, а Атије-хануме разастрије једну бошчу, те поче у њу слагати шеове, што је гдје нашла, а сузе јој липте низ очи, а она се загрцну, за загрли ону бошчу те поче плакати и јецати.

— Спремо моја, чеизу мој, хаиру мој,.. Вај, вај бана!... — па се груну песницама у груди и дохвати чупати солуфе.

Диже се затим полако, те уђе у одају Бул-

Стрем — кода, којег коњи вуку; *шеови* — ствари; *чеиз* — мираз; *хаир* — срећа.

сими́ну. Ђулсима није лежала, сједила је у душеку па плакала и јецала.

Атије-хануме не смије да је погледа у очи, него једва, једва поче:

— Ђулсима, ћериме, ено ти је готова бошча... сад ће ти доћи стрем, па... иди... иди!... — па ту јој удари поток суза и она покри очи чевретом.

Ђулсима цикну као рањена, скочи са душека те ухвати матер за руке:

— Гдје ћу, гдје ћу; зашто? Вај, вај!... Зар да ме отјерате, као пошљедну?... Аман, дајко!... Ја ћу молити Аџу да ме остави под овај кров...

— Он ће те убити!

— Па нека ме убије. Овдје, овдје нека ме убије!...

— Не тјерам те ја, синко, али бјежи, немој ни дочекати Аџу, бјежи... Иди у сестре, у Имише, у другу касабу, далеко...

— У Имише?

— Примиће те, иди, па ваљада ће дати кад-год Алах да те мајка опет види...

У том и кола затандркаше и уставише се пред кућом.

— Ах!... — цикну Ђулсима. — Убиј ме, мајко, не тјерај ме!...

Али Атије-хануме не проговори ништа, изађе мирно те узе ону бошчу, па је додаде измећару да је однесе у кола, па се онда опет врати Ђулсими.

И Ђулсима се више не опираше; пође мирно. Само кад изађе на доклат, цикну уједанпут, па полеће оном мјесту гдје је обично сједио Хаџија, паде на кољена и ижљуби оно мјесто гдје његове ноге обично стоје. Нађе и папуче му, па их стаде љубити покајнички, боно... А затим се диже и паде мајци у загрљај.

— Хвала, хвала на хљебу и соли и... алали, алали, мајко, алали!...

— Алал нека ти је!

Она се диже и одважно сиђе низ басамаке, пребаци фереџу, а покри лице печетом, отвори капију и уђе у кола.

— Алали! — викну кроз арњеве још један пут, а сузе је загушише.

— Алал нека ти је! — одговори Атије — ханума па пође брзо у капиџик и једва стиже до доклат, те паде ничке на патос наричући. Диже још једанпут главу те ослухну... чу далеко тандрк кола, све даље... даље. А кад се више не чу, рикну ханума као рањена звијер, али ваљада јој препуче срце, усануше јој сузе, те ни једна више не кану.

Пред вече дође Хаџија мирно, као да се ништа није десило. Сједи на своје сицаде као и отприје; нити што запита хануму нити јој што рече.

Знао је он да ће његова ханума учинити што је учинила и склонити грјешницу испред очију, те заштедити једну крв и један гријех повише.

Прошло је од тога доба много, много времена. Пролазили су дани, мјесеци, године. У Хаџи-Абдуша све је како је и било, само кућа није више весела, а башта се и затрла. Мало још држи се она лежица крај куће, што по њој расте феслијен и нана и што је стара ханума надгледа, јер Хаџија воли феслијен и нану, па кад увече сједи на доксату, а оздо му доходи тај питоми мирис и слади му душу.

Десет година је прошло тако и нико у кући за то вријеме не смједе поменути име Ђулсимино. Једанпут само, сам Хаџи-Абдуш рече хануми, кад је радила око своје лије:

— Не мучи се, море, бабо! Друге су руке биле за то а не твоје! — па дубоко уздану и обрну брже разговор на другу страну, као да забашури оно што је несмотрено изрекао.

Десет година у кући није било веселе ријечи; десет година сједе они као апсови у кући; нигдје не иду, а не воле ни да им ко дође. Једва по гдје-кад по гдје-кад да изађе Хаџи-Абдуш, и то никад у чаршију, већ у каквог доста, па и то врло мало што посједи.

Једанпут им је била и Имша у гостима. Сједила је читаву хавту у њих, али је Хаџија никад

Феслијен — босиљак; *апсови* — апсеници; *хавта* — недјеља, седмица.

не запита за Ђулсиму, нити она смједє проговорити за њу.

И Атија-ханума једанпут тражила изин да иде у Имише, но не даде јој Хаџија. Не рече јој зашто, али не даде изин.

А Атије-хануме, ако није смела пред Хаџијом, у вече кад су лијегали, питала је Имишу све, све, све. Имиша јој је причала како њен ефендија испрва није хтео да прими Ђуслиму у своју кућу; није хтио ни његова кућа да се срамоти. Али, Имиша га молила и на њен аман примио је. Родила је мушко, па је и сад живо и велико је, иде и у мејтебе. Има му већ десет година, лијепо дијете као јабука. Ђуслима га воли и премного воли, грли га непрестано и љуби. Нигдје не иде из куће и служи као измећарка; све ради, само да се удобри Имиши и њеном ефендији. А ноћу плаче, кад успава дијете, а она цијелу ноћ плаче и жали кућу, жали мајку и жали Аџију; вољела би да им се врати, па макар да је као измећарку приме, само да им се нађе под старост. Имише је признала да је за то максуз и дошла да се моли, али не смије јер познаје Аџију. И послѣје, да нема оно дијете, па хајде де, а она неће од дјетета да се одвоји.

— Алаха ти — пита Атије-хануме — рече ли ти који пут, од кога јој је дијете?

Изин — допуштење; *максуз* — нарочито.

— Никад!... Тврда је, к'о камен. Колико сам је пута питала па никад не хтједе казати.

— Аман, аман!

— Па зар се овдје не зна?

— Ич, ништа. Цијела касаба зна за ту нашу срамоту, али нико јоште не рече од кога може бити. Ја се и сад чудим још... Није се одвајала од куће и од мене!...

Тако су шапутале у одаји Атије-хануме и Имиша, па се онда договарале како би замолиле Хаџију да опрости Ђулсими, да је прими макар као измећарку. И договорише се два-три пута како ће сјутра замолити се, па кад дође сјутра, а Аџо сједи на сицадету, а оне му пожеле „Сабах хаир-јолс'н!“, па се згледају и говоре очима међу собом, али ни једна не смије ни ријечи казати.

И тако Имише-ханума ништа не битиса а дође јој вакат и за полазак. Кад приђе руци Хаџијиној да му каже збогом, а он се маши руком у појас, те извади отуд пет бијелих меџидија те јој спусти у шаку.

— На, — вели, — нека ти се нађе!

— Што ће, Аџо, мени је ефендија дао колико ми треба.

— Ако, нека имаш коју пару повише за сиротињу!

Сабах хаир-јолс'н — срећно јутро, добро јутро; *битисан* — свршити.

Имише-хануме разумједе то, те таман да дограби прилику да се замоли за несрећницу, али хација је пољуби у косу, па нагло оде са доксата и са капицика јој пожеље: „Хаир-јолс'н!" те чисто побјеже из куће.

VI

Прошло је још вакта од онда, откако је била Имише у Аџе. А што више вакат ходи и стари се више, па старост и хасталук носи.

Хади-Абдуш лежи у јатаку има већ мјесец дана, Не зна што му је; нешто га у грудима пече и мори. И не једе, само што воду пије и увијек је жедан. Лијечила га је Атије-ханума и овако и онако; кога све није послушала и шта му све није давала! А срце му здраво, не изгледа као да му је писани сахат близу, али тако, не може да се дигне и слаби, слаби, сваки је дан слабији. Долазио је и беледијски хећим па га је гледао и дао му нешто да пије, те ако му од тога буде нешто лакше.

Двори га Атије-ханума и не миче се од његова душека. Колико је пута сједећи тако крај његова душека мислила на своје прогнано дијете, али зар је смјела вријеђати болесна Хацију, те му то помињати. Чекала је неће ли који пут сам поминути. А наводила је онако из далека разговор, не би ли га заподјела. Тако једанпут ће рећи:

Хасталук — болест; јатак — постеља; беледијски хећим — општински лијечник.

— Адо, ефенд'м, да зовемо Имишу, нека дође.
Али Хаџија затреса главом, па вели:

— Јок! Нијесам ја, бабо, још за умирање. Ако дође до тога... зовни је, а овако... има она своју кућу, нека је чува!

Једанпут опет, додаје му Атије-ханума кашиком онај иљач што му је написао беледијски хеџим, па некако задрхтала јој рука те јој се просу иљач.

— Еј, еј, бабо, — насмија се болесник. — Хич ништа ја с тобом. Шта ћеш, кад немамо никог млађег да нас његује и мене и тебе.

— Имамо! — додаје ханума тихо, а очи упрла у земљу.

Хаџија се закашља и обрну главу на другу страну, као да није ни чуо што му ханума рече.

Једнога дана било нешто мало теже Хаџији. Притисло му нешто груди те му не да ни да се накашље, на да дише рахат.

— Није ми добро! — вели хануми. — Није ми ич добро! — па наслони руку на груди. — Ништа ми друго није... умријећу, а... овако без р'за.,

Атије-ханума не мога више; удари у плач па загрли ноге Хаџијине и стаде их љубити.

— Аман, ефенд'м, било... доста је било! Десет година... и Алах за толико вријеме опрости... ето,, немаш ко да те његује!...

Хаџија не одговори ништа, али тешко уздану, а сузе му наиђоше на очи. Заћута... Ћути он, а ћути ханума, један декик, два три... Прође пола

сата, а они ћуте. Најзад Хаџија се окрете хануми па вели:

— Да сам знао бар ко је, да оперем р'з!...

Атије-ханума не рече ништа, али се брзо извуче из собе и одмах нареди што је смислила.

Прође затим још пет-шест дана, као и сви дани; Хаџија болан, а Атије-ханума крај његова душека. А једнога дана пред вече заустави се пред вратима један стрем. Чу се лијепо како дотле звонише звонцад и кола труцкаше, па се ту зауставише.

Хаџија диже главу и строго погледа у очи Хатије-хануме а ханума обори очи. Хаџија се нешто узнемири у душеку, па кад још чу да неко чука у капицик а он брже чевретом обриса очи.

Ханума се диже те изађе на поље, а мало затим врати се и са њом Имише. Притрча Ацином душеку, пољуби му руку и прислони је на чело, па га запита:

— Како ти је, Аџо?

Он не одговара, већ гледа и даље у врата, а квака на вратима дршће под нечијом руком, која нема снаге да их отвори.

— Јеси ли сама дошла? — пита Хаџија Имишу.

— Нијесам! — одговара она а уједно пита очима.

— Нека уђе! — додаде Хаџија, а дршће му брада од узбуђења.

Врата се полако отворише и Ђуслима пође,

па паде на патос и цикну, те онда диже главу и вукући се на кољенима допуза до Ациног душека, па му узе љубити ноге и папуче, а сузе јој теку и нешто грца у грлу а кида се у души...

Хаџија покри руком очи, а другу пружио, па маше њоме, тражећи Ђулсмину главу, а кад је нађе, притиште је на груди, али... отвори очи затим и сагледа иза Ђулсима уплашеног дјечка, који стоји и звјера и чуди се шта се то збива.

Хаџија се придиже на лактове, лако као да није болан; расколочи добро очи, гледајући дјечка и као нешто домишљајући се. Па, у један мах се плесну по челу и чисто рикну:

— Ха, познајем га! Познао сам му лице! — онда скочи из душека, као да никад ни боловао није, те потегне вратима; пређе преко доксата и оде у своју одају па је затвори за собом.

Жене се згледаше и окаменише. Прва проговори Имише:

— Ђулсима, личи ли твоје дијете на свог оца?

— Личи много!... — одговори тужно Ђулсима, па пригрли уплашеног дјечка.

А док су се жене од чуда повратиле и док су проговориле по ријеч, двије, Хаџија онако болан оде негдје из куће.

Жене се прибиле једна уз другу па дршћу; осјећају нешто а не умеју да кажу. Атије-хануме узе љубити Ђулсиму, коју десет година није видјела, али је не љуби као што се љуби у радости...

Ни једна ни ријечи не проговори а опет све три се разумију и све три једно мисле.

Тако прође један, па два, па три сата... а онда неко закуца на капиџик. Атије-хануме брзо склони дјечка у другу одају.

На врата наиђе Хаџија. С поља још са доксата чујеш како га тресе грозница, али весела лица и уздигнута чела. Уђе, распаса се; извади из појаса алтипатлак, који замириса на барут и стави га на јастук, па затим пада ничке на душек и поче дрхтати и стењати. Читав сахат га трајала љута ватруштина; читав сахат нико не проговори ни ријечи. Тад као да га мало попусти те се окрете у страну:

— Халали, Атије... Дошао ми је сахат!

— Халал нека ти је, Аџо!

— Халали, Имише!

— Халал!

— Халали, Ђуслиме... Ђуслиме... гугутко моја!

Она се наже и паде на његове груди, па се ту чврсто, као дављеник прикопча; мислиш нећеш је моћи раставити.

.
А у ту тишину у један мах доприје из коншилука тужан јаук и врисак.

Атије-хануме ослухну, ослухну, па рече тихо:

— То је у Елифе-хануме!

И Ђуслиме диже главу и ослухну, те чу и име онога над којим Елифе-хануме нариче, па врисну и потрча у ону одају гдје бјеше дијете, да га притисне на груди.

А Хаџија, у самртним мукама, диже и сам главу, па кад чу да врисак одиста од Елифе-хануме долази, задовољно се осмехну и једва изговори:

— Тако се р'з пере!...

То су му уједно биле и пошљедне ријечи.

Хаџи-Јакуб бербер

Сунце већ легло; на барјак-џамији се узнио мали црвени барјачић; топ са калета огласи ифтар, а мујезини са минарета отпјевали акшам-езани. Хоће да буде лијепа, хладовита ноћ, а има ли љепших ноћи од рамазанскијех.

Проифтарили смо добро; испили по једну чашу студене воде, па онда припалили по један дуван те хајд, у кога ћемо вечерас.

Ја сам богме свакад радо одио у Хаџи-Јакуба бербера. Има лијеп чардак у бахчи, ту ти одмах код руке чешма да дохитиш воду а да се и не помјериш са сиџадета, па онда, Јакуб је мухабеџија да га ријетко има. Прошао је много свијета; још док је млад био; ишао је у аскерију овамо и онамо, од једног краја царевине па на други, а ишао је и на Ђабу, па да је једанпут, него два пут. Једанпут је ишао за свој есап, а једанпут за другог. Кад он

Барјак-џамија — џамија са које се барјачићем даје знак о рамазану; *ифтар* — вечера; *мујезин* — хоџа; *акшам-езани* — вечерња молитва; *чардак* — дворан; *мухабеџија* — разговорџија; *аскерија* — војништво; *Ђаба* — поклонство, хаџидук; *есап* — рачун.

стане казивати, кад стане причати из старог вак'та; муаребе оно тамо, муаребе оно онамо; па се видио и зборио с царем; па како се тукао једанпут са дваест ешкија; па како једанпут наишао на змијскога цара... е, слушао би га цијелу ноћ до зоре. Који пут се у причу занесе, занесе, па заборави истину, те почне да кити, кити, ама не м'ош ухо да одвојиш, мислиш најљепшу књигу читаш.

А у овим ноћима рамазанским, ако хоћеш да те прође сан; ако хоћеш да ти прође ноћ онако, како је Алаху драго, а ти хајде у Хаџи-Јакуба.

У бахчи му се разгранала липа, па онај мирис чисто те успављује, а ту жубори чешма, а тамо неђе у коншилуку удара неко у гарнету: горе на небу играју звијезде као драго камење просуто по ћилиму; ти вучеш лако дим из чибука а срчеш саде-каву, а Хаџи-Јабук неким меким, топлим гласом прича ти, прича, а ти кроз ту причу идеш за њим, идеш, идеш, а не скидаш очију са њега, па ти се и чибук угаси...

— Ја се у хану успавао — вели Хаџи-Јакуб причајући причу како се по други пут враћао са хаџилука — а караван, цијело моје друштво, кренуло пред зору. Кад се ја пробудим, а ханџија вели: „Одоше они, него ти požури за њима; нијесу измакли ни половин сата!” — Како ћу их стигнути,

Вакат — вријеме: *муаребе* — рат; *ешкија* — хајдук: *коншилуку* — сусједство; *гарнета* — кларипета; *саде-кава* — грка кава.

кад ја пута не знам? — „Ето тако — каже хан-
џија — испод тих селвија па све тако право, немој
врдати ни лијево ни десно!” Послушам га ја, па
хајд пођи тако. Идем, идем, идем, половин’ сата,
па један сат и два и три и четири... нигдје мога
друштва. Дођем тако до једног мјеста, а ту се пут
дијели. Што ћу сам, мислим се; ако залутам, тешко
мени, земља ми непозната, туђе касабе, други аде-
ти, како ћу и што ћу ја. Ударим десно, јер овако се
домислим: ако ми је писано да се изгубим, загу-
бићу се а ударио десно а ударио лијево. Идем
тако још три четири сата, а нигдје хана и нигдје
живе душе на друму те да се упитам. Паде већ
и акшам, а ја где ћу, него велим: заноћићу ту крај
пута, па сјутра у име Алахово даље. Легнем ја
тако и наслоним главу на један камен, те студен
онај камен па једва склопим очи. Спијем ја, кад
оно, као да ми неко шапће нешто на ухо. Рекох,
сним ја то, али није него сам будан. Опет се ућу-
тим, а сан већ не може више да ме ухвати; ућу-
тим, ућутим, кад оно опет шапће нешто под ка-
меном: „Јакубе, Јакубе, не дижи главу са овога ка-
мена док га не загријеш!” Што ли ће то бити,
мислим се ја у себи, те ме сан више и не до-
хвати, али не дигох главу са камена, већ сваки час
потурим руку под образ, да видим је ли се загри-
јао камен. Кад се камен добро загријао, а нешто
писну под њим: „Јакубе, дижи сад камен!” — Ја

Селвија — кипарис; касаба — варош; адет — обичај.

га дигох, а кад под њим једна змија, дуга тако колико моја рука и још мало дужа.

— Јакубе, је си ли севаплија? — пита ме змија.

— А дабогме да јесам, са ђабе идем!

— Па хоћеш ли ми учинити један голем севап?

— А да ти учиним, кад си и ти мени. Могла си ме и ујести, па нијеси.

— Нијесам хтјела — вели змија — а и нијесам могла јер ми нијеси крив. Него носи ме дома па ћу ти рећи све.

— А гдје да те носим?

— Метни ме у њедра, па пођи тако право од овога камена, па на онај го брежић; кад се попнеш на тај брежић, видјећеш далеко на запад једну расуту кулу, ту код куле стани те ме извади из њедара.

Учиним ја тако. Ево и сад ме још туга по њедрима, кад вам ово причам...

И ту Јакуб прекиде причу и стаде пунити лулу, а ми сви ућутали, те чекамо час прије да настави.

... — Ефенд'м, — поче Јакуб пошто припали чибук и повуче два три дима — дођем ти ја на брежић, сиђем ти и до расуте куле, а таман некако поноћ.

Извадим змију из њедара и спустим је на земљу, а она вели: Е, 'ајде, Јакубе, сад за мноме, само пази немој ми изгубити траг". — Ама, што ћу за

Севаплија — добротинитељ.

тобом и гдје ћу? — питам је ја. Вели: „Теби се треба одморити, гладан си, жедан си, а и твој пут да ти сутра покажем, јер сам ти дужна за твоје добро!”

Идем ја тако за њом а она пузи хитро и лако преко оног камена, док не дођосмо напред оне куле, те ту она писну, као што змија може писнути. А на то се диже један велики камен и оздо, као из неког бунара, просу се на поље грдна свјетлост, као да је сунце у том бунару било скривено под каменом. Мени засинуше очи те трљај, трљај, трљај, а кад отворих очи, нема моје змије, већ на ономе гротлу и у оној светлости стоји једна дјевојка расплетене косе и сва у бијело одјевена.

— Хајде за мном, Јакубе! — вели ми, а ја, 'ајд за њом, те корачим у онај бунар и камен се одмах нада мном затвори. Иди ја низ неке степенице, иди, а све за оном дјевојком, док ти не дођосмо до једне капије бијеле, стаклене, ја ли од леда, ја ли од биљура, ни сад не знам вам казати. Отворише се те капије те ми уђосмо.

— Ех, ефенд'м, што сам тамо видео, то се не може ни упамтити ни казати. Грдна велика просторија, па све големи стубови и дувари, онако као и капија од биљура. Свијетли се и у тој одаји, као да грију пет сунца; пенџери све од бисера а џамови на њима од дијаманта. Ту ти совре од би-

Капија — врата; *одаја* — соба; *пенџери* — прозори; *џамови* — стакла.

љура и што ти душа замисли на њима; воћа са свих страна свијета, меда, шербета, и воде, све у златним и сребрним бокалима и ибрицима. И мислише најскупља измирна и ђул а ја само бленом и мислим у себи:

— Хаџи-Јакубе, Хаџи-Јакубе, гдје си ти ово?

А ту преко сто и двјеста ваљада дјевојака; све љепша од љепше и једнако у бијело одјевене; очи им лијепе и ватрене; косе црне као поноћ, а груди им као мерџани. Али све ћуте и све су невеселе.

Ја се осврћу овамо и онамо, те као нашао се у незгоди; ко ме доведе овамо и што ћу и како ћу? А тек ће једна, најљепша међу дјевојкама:

— Јакубе, ја сам те довела овамо.

— Ама — ишчудих се ја — оно бијаше змија.

— Ја сам то била, вели она, него ти си уморан и жедан и гладан, па напиј се и наједи, а таман дотле ће и зазорити, а тад ћемо ми све што нас видиш опет се претворити у змије и разићи ћемо се из ових двора, па тек ћемо се сабрати сјутра у вече. За то ћеш ти овдје сјутрашњи дан проспавати, а кад увече дођемо, имаћемо кад цијелу ноћ, те ћу ти ја испричати што ти ваља знати.

Засједнем ти ја тако те једи, браћо моја, колико ми је трбух понио. Ево још и сад сам жељан

Ибрик — бакрени суд из кога се вода пије; *измирна* мислис, који се у ватру меће; *ђул* — ружа.

оних јела и оног воћа и оне воде!... Одведоше ме и да спавам, а ни сад вам не умијем рећи, какви оно бијаше јатак и ода шта, али, пет цара да здруже своје благо, не би га могли откупити. Сви-лени душеци сви чистом паучином напуњени, а кре-вети златни и бисером искићени. Чирак, болан, од једнога дијаманта, а свијеће од драгога камена, па се и не пали већ онај драги камен свијетли боље но да си упалио сто свијећа. Легнем ти ја тако царски, шкрипи она свила пода мнош, а повија се паучина и тада ми падосте ви сви на памет, те велим у себи: што ли ради сад она моја сиротиња што спава на сламним и вуненим душецима, а свијетли јој лојана свијећа!...

Ту се Хаџи-Јакуб засмија а и ми сви, те данусмо један час, а таман и дијете донесе још по једну каву, те улијеписмо и припалисмо још по једну цигару, а Хаџи-Јакуб настави:

... — Цео сам дан слатко преспавао, а и ко би се сјетио, у тако царским душецима, да се буди. Кад дође пред акшам, а моја свијећа од драгог камена опет забљешта, јер преко дан није толико сјала, те ме удари онај блијесак у очи, па хтио не хтио пробудих се од оне свијетлости; умих се ђул-водом из златна легена, те кад изађох из одаје, а у двору све дјевојке на окупу, сједе онако не-веселе и ћуте. Она моја — опет вам кажем нај-

Јатак — постеља; *леген* — бакрени лавор.

љепша међу толиким љепотама — узе ме за руку, те изведе у бахчу, па сједосмо на једну биљурну клупу. Каква је то бахча не умијем вам је описати, и ја је се тек овако не могу сјетити, већ кад зажмуриш, па тако дуго, дуго ућутим, а оно изађе ми пред очи, те се сјетим и оних поточића што не жуборе као ово наши потоци, него њихов жубор то је најљепша пјесма што си је кадгод чуо, па сваки поток другу пјесму жубори; па онда оно цвијеће, као да сваки цвијет у круни има свијећу или као мало око, ја ли као звијезду; па онда билбили на грани поје па сачекавају једно друго. Их, их, те бахче нећу никад заборавити! Што зажелиш то ти замирише, ја велим: нек мирише феслијен а оно мирише цијела бахча феслијеном; послије кажем зумбул, па ђул, па замбак, па сведом што зажелиш то ти мирише.

Сједимо ја и дјевојка тако усред те љепоте, те она ми поче казивати:

— Јакубе, Јакубе, видим да си севаплија човјек, те ти неће остати незахваљено за ово што си ми досад учинио, а ако ми и даље учиниш што ћу те замолити, ни то ти неће бити бадјава.

— Што могу учинићу — рекох ја, а не могу очи скинути са оне љепоте, него сам се заковао за клупу, па дршћем од њених очију.

— Е, онда да ти кажем. Ја сам ћерка јединица

Билбил — славуј; феслијен — босиљак; замбак — крин.

Абдула самарџије, у престоници која је далеко одавде три дана и три ноћи. Мој отац није био богат човјек, али је зарађивао толико, да смо могли лијепо живјети и још преко тога, да ме одјене како приликује. Мајка ми је била давно умрла, па смо отац и ја сами живјели. До наше куће сједио је кадија, врло познат са своје учтивости и мудрости, но сиромаш, јер је био прав и великодушан.

Он је имао сина Ахмета, који се и сам књизи научио, али није толико марио за књигу, колико за лов, за коње и друге забаве. А био је лијеп као уписан најлепши човјек у граду и у свој држави. Ми, како смо били у коншилуку, виђали смо се, па и замиловали смо се. Он ми се клео на вјечиту вјерност и ту клетву понављао много пута, а и ја сам га вољела неизмјерно. Бих обезумила да га не видим бар сваког дана по једанпут, ако не и више пута, а и он тако исто. Ако је лов донио, послаће и мени, ако је пазар, те је нашао што лијепо, купио је и мени, а ако ме једанпут на дан види, три пута ми и четири шаље поздраве.

Султан, који је тада у нашој држави владао, био је човјек лоше ћуди. Његова ћуд била је догрдила свима и мал те се није народ бунио против њега, но он опет био је толико mudar, те је знао шта ваља чинити да се народ завара. Кад је осјетио у народу незадовољство против себе, а он одмах отјера великог везира, па узме оног за везира који је народу најомиљенији; држи га дваест и триест

дана, док се народ утиша и свако легне на свој посао, па га онда отјера и узме опет онога, који ће угађати његовим ђудима. Тако једанпут, кад је догрдило и народ се много узбунио, узме он кадију, Ахметовог оца, за великог везира, јер је кадија, као учен и великодушан а прав, био врло омиљен у народу.

Али, кадија је знао да ће га султан затим отјерати, па му каже: „Мени није до везирства, доста ми је и што сам кадија; а није ми ни до тога да се играш, царе, са мном те да ме послуже ни крива ни дужна тјераш. Будем ли крив, сам ћу положити главу на пањ, па ти сијеци; будем ли прав, па ме отјераш и оцрниш ми образ, нећу ћутати!” Цар прогута ове оштре ријечи свога новог великог везира што је тада био на муци, али не прође ни дваест дана а он отјера кадију, па још га осрамоти, што нареди да му наред пијаце ударе дегенеке. Тада се кадија разгоропади и искупи око себе сав народ, те цара напустише и његови најбољи пријатељи. А кад видје цар да је остао сам, а он сједе ноћу на најбољег хата и пограби блага што је могао, те побјеже у другу државу. Народ остао без цара те прогласи кадију за свога цара и постави га на пријесто. Тако он од сиромашнога кадије постаде цар, а његов син Ахмет принц, најљепши међу принчевима свију држава.

Дегенеци — батине по табанима.

Али тад ни онај Ахмет ни дај боже. Заборави сасвим на сироту ћерку Абдуле самарџије; ни да ме поздрави, ни да чује за мене. А једнога дана... сав у злато и у свилу обучен, са великом пратњом, оде у другу државу и мало затим доведе отуд султанску ћер и ожени се њоме. А наскоро затим умрије и кадија, те царство остаде на Ахмету.

Како је мени било и како ми је још и сад, не умијем т, Јакубе, казати? јер ја Ахмета нијесам престала вољети, па га волим ево још и сад! Али, кад ми наскоро затим умрије отац, те остах самохрана на свијету, бјеше ми још теже и заклела сам се, заклела сам се на гробу очеву, да ћу се Ахмету осветити. Молила сам се Алаху дан и ноћ да ме претвори змијом и да ме снабдије најљућим змијским отровом, те да би се могла осветити и, Алах ми ево испуни жељу.

Сад сам змија, а и све ове друге дјевојке што овдје видиш, све су то змије и све су моје судбине. Остале су самохране, без оца и мајке, без брата и без икога, који би их осветио, а сваку је издао њен драган, те су се умолиле Алаху и постале су змије. Ми све овдје заједно боравимо, те здружиле смо своје јаде. Ноћу се претворимо у дјевојке те се овдје зберемо и тјешимо и кријепимо, а дању свака постане змија, те ходимо по пољима и шумама и тражимо: није ли гдје у лов изишао онај, коме има која да се освети; или уђемо у град, завлачимо се у бахче, завлачимо се под кућни праг и чекамо кад

се може осветити, али тако, да онај осјети, колика је тешка освета преварене дјевојке. А ми се можемо лако осветити, јер смо пуне и препуне змијскога отрова. О, колико сам пута ја у лову могла Ахмету и смрт задати, али нијесам хтјела, јер тражим такав начин освете да он зна, па да и цио свијет сазна, како се свети унесрећена дјевојка!...

Ту дјевојка заћута, а заћутах и ја, јер ме чисто нека хладноћа подузе, а кад јој погледах у очи, мене опет прође нешто топло, те ме загрија.

— И јуче — настави дјевојка — кад си ме нашао под каменом, скрила сам се да дочекам зору, јер ме бијаше ноћ ухватила, а и уморна сам била од дугог тумарања по планини; зато сам те и молила да ме понесеш. Али, Јакубе, немој остати на томе добру, већ ми учини јоште једно, а ја ћу те срећним учинити.

Ја се и не размишљах дуго, него одмах рекох: „Што год хоћеш и што год могу учинићу ти, дјевојко!”

— Ја сам, вели, смислила како ћу се осветити Ахмету, а ти ми мораш помоћи. Сјутра кад зазори, узеоћеш ме у њедра, па ћеш ме носити у престоницу у којој Ахмет султанује. Тамо ћу се претворити дјевојком, а ти ћеш се казати трговцем из далеке земље и мојим оцем и стараћеш се да се рашчује по граду да имаш лијепу ћер.

Како она рече то вече тако и учинисмо.

Сјутара у зору, узех ја змију и метнух је у њедра. Пођох тако на пут и путовао сам три дана и три ноћи све путем, који ми змија казиваше; док четврти дан, таман у зору, а ја уљегох у касабу.

А прекрасна касаба. Има ваљада хиљаду минарета и велике конаке; пазар све на сводове сведен, па чешме на сваки ћош а на раскрснице шедрвани; па онда многе и богате бахче и прелијепи хамами. И лијепа касаба и богата. Пуни они дућани свиле, памука, ћитајке, мерџана, седефа и срме и већ што ти срце и очи желе.

Чим стигосмо, ја сиђи у један велики хан, те узми једну мало одвојену одају са харемлуком. Још кад смо хтјели да уљегнемо у град, а змија се претворила у дјевојку, а змијску кошуљицу остави да јој ја чувам и закле ме као да ми је најскупљи аманет дала. Она се максуз није много крила, те које тад што опазише а које у хану, убрзо прште глас по граду: е је стигао један богат и учен хација из далеких земаља и довео собом ћер, љепоту, да јој у овоме бијеломе свијету нема равне. Што који дан дуже сједисмо у граду, тај се глас све више распростирао, па дошао богме и до царских ушију. А цар млад човјек, па зажелио имати ту љепоту дјевојку.

Дођоше једног дана мени царске слуге па веле:

Хамам — бања; харемлук — одјелоње за женскиње; максуз — нарочито.

Таква и таква и таква ствар. Цар је чуо ,у тебе има љепота дјевојка, да јој на овоме бијеломе свијету равне нема, па ти се цар поздравио да му је даш, а ишти колико ти драго блага. Не даднеш ли му је лијепим, узеше ти је силом. Ето то ти је, па се размисли!"

Мене те ријечи много збунеше, те потеци хану и реци дјевојци све шта је и како је, а она се од тога ни мало не преплаши, него се стаде задовољно смијати. Вели: „Па то сам ја и хтјела!" — Па како ћемо? — питам је ја.

— Ништа, даћеш ме, а ишти колико ти драго блага, те буди срећан човјек.

— Нећу — велим јој ја — нећу блага већ хоћу, ако опет стечеш љубав Ахметову, да ме учиниш великим човјеком.

— Биће ти и то, али пази добро да учиниш што ћу ти рећи. Сад ће доћи царске слуге да ме воде и вечерас већ ћу бити у ложници Ахметовој и са њиме ноћ провести. Ја ћу оставити код тебе моју змијску кошуљицу, па кад буде пред зору, кад чујеш прве пијетле, а ти ћеш ту кошуљицу сажећи на пламену.

— А зашто тако да учиним? — питам је ја.

— Ако ми се сажеже кошуљица — вели она — а ја не могу више змијом постати, већ ћу остати дјевојка.

Дођоше царске слуге па ми одведоше дјевојку, а кад би те прође поноћ и скоро пред зору, кад

први пијетли запојаше, ја узех ону кошуљицу из њедара те је сажегох на пламену. Вај мени, шта учиних и што је послушах!...

И ту Јакуб заћута, дуго заћута, а ми нестрпеливо, сви као у један глас:

— А што, Јакубе?

— Превари ме дјевојка — настави Јакуб — она без те кошуљице не моглахе ни један декик живети и кад сам јој спалио кошуљицу, ја сам јој био и живот узео. А она је то и хтјела.

— Ама, па зашто тако учини? — опет сви.

— Ево зашто. Кад је Ахмет ушао у ложницу, задиви се њеној љепоти и одмах је стаде грлити, а она му се каза да је Абдула самарџије кћи. Ахмет се бијаше скаменио од чуда, но она му рече; „Жељна сам те била и жеља ми је само једну ноћ да те љубим, па ме немој више!“ Не мога Ахмет одољети пред толиком љепотом, него је стаде грлити и љубити, а кад му она обисну око врата и пољуби га у уста, просу сав онај змијски отров, што је имала у себи и Ахмет тај час остаде мртав. Тако мртвог, она га је све до зоре грлила и љубила и кад би пред зору и запјеваше први пијетли и она (јер не хтје да га преживи) издахну крај њега, јер тада сам баш ја спалио њену кошуљицу.

Ето тако се освети цару Ахмету ћер Абдула

Деким — минут.

самарције. Кад је свануо дан, а њих нађу обоје загрљене али мртве!...

И ту Јакуб стаде, јер је свршио причу, а ми сви се ућутали, па се само чује оно тихо жуборење чешме и липин лист како игра и шушти и онај меки глас гарнетин из оне друге махале и сат како откуцава на сахат-кули, али га нико не броји. Сви се задубили и мислимо, мислимо нешто, пред очима нам се колутају слике из Јакубове приче, те змија дјевојка, те пламени бунар и биљурни двори и двоје мртвих, загрљених у царској ложници.

Једва у једвите јаде Садик-ага кујунџија вели:

— А болан, Јакубе, бар да узе силно благо, што ти га нуђаху; овако те извара дјевојка банбадјава!

— Јок, не извара! — тврди Јакуб.

— Како не извара?! — потекосмо и ми.

— Ето тако! — рече Јакуб, па прође два-три пут прстима кроз браду. — Не извара! Сјутрадан кад народ чу да остаде без цара, а он што ће него да бира новог цара. Рашчуло се било по граду да сам ја мудар и много учен, те дође народ мени и вели ми: Ти да нам будеш цар, ја ли нико други!...

— А ти? — повикасмо сви.

— Не примих се. Гдје ћу ја царовати у туђој земљи? Не могу... волим у својој земљи, међу својим људима бити и бербер, но у туђем мемле-

Мемлећет — држава, земља, област.

ћету и међ' туђим људима цар... па ето... и дан данас сам бербер!... — И ту нас Јакуб све редом погледа у очи, као да види вјерујемо ли, а ми сви оборили очи у земљу, те један другог крадом погледамо.

— Не вјерујете ми, је ли? — додаде Јакуб. — Ако. Доста сте ми и вјеровали, док сам вам цијелу причу испричао!...

А ми сви прснусмо у смијех, те онда удри у шале и у други мухабет; док тако не прође вријеме, а тада исписмо још по једну чашу оне стужене воде па сваки фењер у руке, те хајде кући. Скоро ће топ, па ваља и мало јести, јер дуг је дан затим.

Сали Пич

Има већ томе и двадесет година, кад се оно једнога дана, насред наше махале у горњем со-
каку, заустави један стрем и из њега изађе једна
жена са дјететом на рукама. Осврте се овамо и
онамо, па ослови главом Шехабедин-ефендију, хо-
цу, који туда прође; рече му како је јабанџика,
те не има никога у овој касаби, ни свога ни поз-
натог; рече још да је фукара, удовица, а хоће
овдје да се настани, те се замоли хоџи, севапа ради,
да јој каже гдје би заноћила. Хоџа-ефенди одмах
на то:

— Моја ти је кућа, хануме, отворена. Хајде за
мном и нек пође стрем.

— Ејвала! — рече удовица. — Алах нек ти
плати! Но ја велим дуго је до ноћи; те што би
сјутра, могу и данас. Шеови ће посједити на стрему,
а ако знаш негдје празну сиротињску кућу, да је
одмах и пазарим.

Пич — ванбрачно дијете (копилац); *стрем* — путничка по-
кривена кола; *јабанџика* — странкиња; *касаба* — варош; *фукара*
— сиромашна; *севап* — доброчинство; *шеови* — ствари.

Шехабедин-ефендија се осврте овамо и онамо. Сјети се да у Супхи-аге бјеше једна кућица, те пође најприје тамо, а удовица за њим, па онда стрем са јорганима и душецима. Али у Супхи-аге не бјеше, дао је кућу.

И дјеца махалска збрала се око ове гомилице, те ће једно рећи Шехабедин-ефендији за неку кућицу тамо до мале ћуприје, испод табак-хане. Обрну стрем тамо те, истина, кућа празна а мала, заклоњена, таман удовичка кућица. И сајбија јој честит човјек, те Шехабедин-ефендија удеси са њиме карију по 140 гроша на годину, а удовица цијелу карију одмах и плати.

Ту се растовари стрем те стремција развеза дењкове и удовица се намјести како је могла, колико да прође ноћ. Једне коншије јој одмах послаше товар дрва; друге јој послаше ћумур, а Шехабедин-ефендија јој посла на једној тепсији четири сана манџе.

Тако дође у нашу касабу и у нашу махалу Илвије-хануме и од тог времена још је у тој кућици до мале ћуприје, испод табак-хане. Вриједна и чиста, а добра и честита. Од јутра до мрака ради, крпи своје, а ради туђе и што уради, вриједно ти је видјети. Везла је и плела и ткала; отвори сандуке у које хоћеш хануме, па све што је тамо че-

Табак-хана — радионица, гдје се кожа учиња; *сајбија* — газда, притежалац; *коншија* — сусјед; *манџа* — јело; *чевре* — ма-рама златом везена.

врета, бошча, учкура, све је то Илвије-хануме извезла. А то јој и доста било да исхрани и себе и дијете. Помагала се и одовуд и одонуд, а никоме није досадила, ја ли да запроси, ја ли да замоли, ја ли борч да учини. Кућица јој била чиста и наређена; дијете јој одјевено.

А млада је те, кажу, и лијепа, па није чудо што се нашло и ко ће је поискати, те да и себи кућу окући и души севап стече што ће удовицу склонити.

Нуредин Топал бербер, већ поодавно је удовац те хоће да се жени. Једни му говоре за једну, други за другу, ама њему се учини да би најбоље било да узме ту удовицу, јабанцику, јер цио свијет вели како је вриједна. Топалова сестра, Уми-хануме, ишла је максуз један пут у Илвије-хануме да на-ручи једно чевре, те да је види и њу и кућу, па кад вратила отуд, а она вели Топалу:

— Ја њу да узмеш ја ни једну!

— Пеки! — вели Топал, те иде у коншије Васфи-аге, доброг доста његовог рахметли оца, те да се и са њим разговори, јер добро је чути и старачку ријеч.

Васфи-ага га саветује да тако учини и никако друкчије, да се жени. А за удовицу му вели:

— Добра је, добро се збори за њу, ама опет коншија, распитај се: која је, одакле је, кога има,

Учкур — свитњак: *борч* — дуг; *максуз* — нарочито; *пеки* — добро; *дост* — пријатељ: *рахметли* — покојни.

Она је јабанџика, ево већ трећа година је овдје, а нико још не зна, ко је и шта је?

Замисли се Топал, па рече: „Тако је!”, те ће Уми-хануми рећи:

— Да се распитамо прво, ко је и шта је и кога има?

Е, па онда Уми-хануме узде да се распита на све стране и чу, да је Илвије-ханума још дјевојка; да је родила, те су је од куће отјерали. Од добре је и честите куће, ама неће за њу у кући јој ни да чују.

Ко ће га знати ко донесе тај абер у касабу, тек просу се таква ријеч кроз хареме и кроз чаршију. Једни вјерују, други не вјерују, тек највећу муку мучи Топал, што се њему баш много свиђало да узме ту удовицу.

Послије већ и Топал пребоље мерак и диже руке од тога посла, а по харемима се и даље разговарало и распитавало о Илвије-хануми, те послје као сазнало се, како она има само матер и двије сестре и три мала брата; како је нијесу од куће отјерали него је сама од срамоте избјегла; како су је звали кући, али она није хтјела, и већ шта се све није чуло и шта се још неће чути. Тако је то свакад кад лепа ријеч поведе оро.

А Илвије-хануме и даље се бринула о хљебу и кућини својој. Радила је и дању и ноћу, те израсла

Абер — глас, вијест; *чаршија* — пазар; *мерак* — страст.

Салију сина и за мејтебе. Опремила га је лијепо; његов ћитаб увијек у чисто чевре завијен; његова кеса у коју метне мало хљеба и сирца, кад у мејтебе пође, сва вуницом и мерџанима кићена. Како га са вољом испрати, али... са каквим га болом дочека кад Сали дође па се жали:

— Або, за што мене абабије зову пич?

Знала је она и чула је шта је свијет казао за њу; проплакала је, али је трпела; учинила је срамоту, па је право и да трпи, али нека јој бар дијете оставе на миру. Ишла је и у хоџе, па кад није помогло, ишла је и у Шехабедин-ефендије, који јој се први нашао кад је к'смет донио у ову касабу; па се сваком редом молила, да учине дјечи јасак. Ама, ко ће дјечи запушити уста!

Пролазило је вријеме полако и тихо; трпела је Илвије-хануме мучно и тегобно и већ како, душа јој зна, али — дође још и горе зло. Сали и одрасте мало те поче разумијевати шта ће то рећи: пич, и онда већ муци и злу не бјеше краја. Не прође дан, ја ли два, а тек дође из школе крвав, изгребан, ја ли без феса, ја ли без ћитаба. Тукао се.

— Вај бана, што је опет? — превија се сирота Илвије-ханума, а Сали ћути, па сјутра опет тако.

Тако данас, тако сјутра, а једнога дана дође Сали сав крвав; више чела му каменом разбијена

Мејтебе — школа: *ћитаб* — школска књига: *к'смет* — судбина: *јасак* — пријетња, заповијед; *вај бана* — јао мени, тешко мени.

глава а крв низ чело и образ лопи. Завришта грјешна Илвије-ханума, па га меће на миндер и доноси легене и воде, те га мије и превија му мехлеме. Опет му рекли ону ријеч, а он потегао да се крвави.

А послије, кад се дијете придиже, и не даде му више Илвија да иде у школу. Нека га, нек сједи ту, крај ње.

Али и Сали, ни оно дијете више ни дај Боже! Закрвавиле му очи; намрштило му се младо, дјетиње чело, те видиш, како му тешка рука из рамена расте. Постао убојица, те за мало што готов да се туче, а још ајлаз, не ради ништа, већ од ћоша на ћош, из махале у махалу. Па забодје нож за појас, те оде на ћош пред мејтебе, кад хоће да се пусте деца, те крвнички чека неће ли му које што рећи. Али га се дјеца заплашила те ни једно зуба не помаља, већ све добрим око њега. Па није само на дјецу, него се поасио те би и на човјека насрнуо, да је неко да му што ружно рече.

Посла неће да се прихвати, а годину за годином ниже. Већ је момак, већ оди и у кафе, или иде по механе те игра комар, ја ли по бахче, те игра табле, или тако ајлази, иде по махале овамо и онамо а после се не прихвата.

Па онда, ко су му и друштво. Џемил Зекин,

Миндер — канабе сламом натрпано; *леген* — бакрени лавор меџлем — лијек за ране; *ајлаз* — ленивац; *поасити се* — осилити се; *комар* — карте; *табле* — трик-трак.

који је три године лежао хапус што оно прободје човјека о курбан-бајраму, па Руста Чолак најпрви качакција, који се већ четири пута пушкарао са колцијама, па Рама, Уста и већ све такви бећари, да их горих нема у граду. Са њима у пољу, са њима у граду, са њима по махале, са њима у механе. Колико пут те нема га и по цијеле ноћи дома да дође, а по гдје-кад боме и по двије и три ноћи.

Али опет мајку, Илвије-хануму, пази; са њом све лијепо и слатко. Колико му пут она каже да не ваља што се тако испустио; да не ваља, што тако ради, него да нађе пут, ако има чаре, те да помисли и на кућу. Који пут само, кад му Илвије-хануме каже што ружно за другове, он се набусито избрецне на њу и викне те она сирота ућути, а да шта ће!

А кад је неко ајлаз, лако ће наићи на белај. Једанпут тако пред акшам, искочили на чајир под лојзе више Цареве ћуприје, он и његови другови, све сами бећари. Ту Џемил Зекин, ту Чолак, Рама, Уста и већ све такви и таквима равни. Сјели под један багрен, те пију тутун и мухабетишу. Лаф по лаф, па ти се око нечега покавже. А лако ти је бећарима завадити се; зар је њихов мухабет као

Курбан-бајрам — празник, кад се које курбан (жртва); *хапус* — затворен у хапсу; *качакције* — који преносе забрањене ствари, највише крај граница; *колције* — чувари; *чаре* — излазак, начин; *белај* — несрећан случај; *акшам* — вече; *чајир* — ливада; *тутун* — духан; *мухабет* — разговор; *лаф* — говор, ријеч; *покавжити* — посвађати.

што су мухабети? Или ће зборити о некој Јеђупки, ја ли о чочеку, ја ли о дилберу и већ све такве ствари, гдје се лако завади.

А већ кад је било белаја те да и Сали ту није био први. А плане брзо као ватра, за ништа, за једно „бре!“

Џемил Зекин, као и он, те му рече:

— Ти бре, Сали, с'з!

— Ко с'з?! Ко ме бре?! Ћафир бре! — плану Сали.

— С'з! — виче Џемил, а играју му руке и пламте му очи. — Мени зар да каже да сам ћафир један Сали, Сали Пич?!...

А ту више не мога да се устави. Прошло је толико година а ту му ријеч нико не рече, нити смјеше рећи, па сад да му је каже Џемил и то пред толиким друговима. Рикну Сали као рањен, крв му се навуче на очи, па дохвати нож иза појаса и полети као звијер на Џемилу. Али скочише и сви остали, те једни држ' Џемилу а други Салија.

— Остави, макни се! — цичи Сали, а сву усницу изгризао од муке, те му крв пишти.

Али људи не пуштају, па кад савладаше те му нож отеше, а он се юте од њих, те као тигар, у три скока, сиђе низбрдицу па преко ћуприје те право својој кући.

Јеђупка — Циганка; *чочек* — играчица; *дилбер* — љепотица, наочита, виђена; *ћафир* — безвјерац, незнабожац.

— Побјеже жена! — дречи Џемил.

— Бала, не побјеже — вели му Чолак — већ оде по пушку. Да се склониш, Џемиле, да не буде и већега белаја.

— Је л' ја да се склоним? — пита Џемил, а све се буса шаком у прса.

Док тако горе, а Сали преко Цареве ћуприје, па кроз циганску махалу, те низ поток на табак-хану, па кад стиже кући он ногом, колико га снага доноси, те у капију, па груну у авлију, те одатле у собу и шчепа са зида мартину, која је тамо висила више његова душека.

Тек на врата, да се врати чајиру, а у авлији се од некуд нађе Илвије-ханума те сагледав му кржаве очи и мартину у руци, рашири руке и писну:

— Вај бана! Што ћеш и гдје ћеш?!...

Сали застаде на прагу и задрхта. Њега нешто ужасно опече по лицу и по души кад се у овом часу сусрете са мајком очи у очи. Њему се она учини тога часа ружна, одвратна, црна; она узрок овоме белају; она узрок његовој срамоти, она крива свему... и уједанпут му паде мрак, тежак мрак на очи а рука сама одапе мартину, те плану, а — Илвије-ханума се прострије по земљи и шикну јој крв из срца.

— Ето... гдје ћу! — заплака Сали. — Хоћу

Авлија — двориште: мартина — пушка Мартиновог система.

да перем срамоту, па... опрао сам је!... — па онда баци мартину далеко од себе и уморан сједе на праг, окрећући главу да не погледа у матер која се у трави грчевито трзаше.

Али она доби још мало снаге, па се уздиже на лактовима и тихим, изнемоглим и покајничким гласом, погледав у Салија, у своје дијете, у своје јединче, прошапута:

— Сали... опрости... и нека ти је просто!... Даље није могла, али су га њене очи звале, молиле, преклињале да дође ближе, да га пољуби.

А Сали заб'о главу у шаке и не гледа и не смије да подигне очи...

У том се из далека сокаком зачу тропот. Он диже главу, ослухну, па више за себе прошапута:

— То заптије трче овамо!...

Па опет зари главу у шаке и ућута се...

Заптије — жандарми.

Мејрем-ханумин Берђузар

Отиди у Имер-бега, па да видиш што је бахча и што је хлад и што је вода. А мераклија је, те још да видиш како су му срезане лије, све турли турли; па како по њима цвијеће, на свакој друга боја. Насред бахче му мали шедрван, не бије вода до један бој у вис, ама му тенећеџија срезао неке звјездице и неке лоптице, те их пусти па их млаз носи собом у вис и игра се њима а вода се распрскава и дроби у ситну влажну маглицу, па је вјетар понесе бахчом, те она маглица помилује и овлажи ти лице, е мислиш неко ти максуз превукао руком по лицу да те расхлади.

А иза шедрвана велики ченар, хвата осам аршина у колу хлада. Рахметли Сади-беј, отац Имер-бегов, причао је да је ченар овако велики био док он још бјеше дијете. А он умрије много стар, и ево

Берђузар — дар; *турли* — разне врсте; *шедрван* — водоскок; *тенећеџија* — лимар; *ченар* — платан.

већ толико година како он умрије, те биће му, том ченару, и преко сто и педесет година ваљада.

Е па ту, под тим ченаром, износе чељад душеке и јастуке, па ту Имер-бег сједне, те му код ноге клобуче и клокоће наргила, а он тихо пије и размишља. На врх ченара, како је дебло пребијено те се није ни подмладило, два лејлека направила себи гнијездо, те добују кљуновима; под широком стрејом напатиле се гугутке, те их пун кров на којему се по цио боговетни дан сунчају, милују и гугучу.

А док Имер-бег сједи тако на душеку, Мејрем-хануме тка уз велики разбој под доксатом и полако, тихо, гласом који је некада морао бити лијеп, пјевуши ону лијепу, ону милу пјесму:

Џан'м гиби севдикче сени

Ђојнум, еј афет

Ђостермедин асла бана

Хич руји мухабет...*

И та пјесма лијепо пристаје уз оно клопатање разбоја, уз оно жуборење шедрвана, уз оно гугуткино гугутање.

А тамо у крају бахче, играју се Нури и Хајрије,

* У преводу би гласило:

Ах, ја те љубим, као душу своју,

Анђеле убави!

Ал' с лица твога не прочитах јоште

Слатку р'јеч љубави.

Гугутка — кумрија; крошња — сепет, корпа; доксат — покривена тераса уз кућу.

Имер-бегова утјеха. Нури набрао младе шибљике од врбе, па се мучи већ читав сахат да начини крошњу; Хајрије плете шибљику с једне а он с друге стране, па таман наплели два три реда, а тек извуче им се крај од шибљике што га заболи у земљу, па сад настане џева. Хајрије вели: Нури покварио, а он вели она. Те кад не нађу ко је кабајет, а они почну из нова. Ја ли узели бијели кабак па га сијеку на поле, те Нури чисти једну половину а Хајрије другу. Хоће да праве клопку, те да хватају птице. Па тек да видиш белаја кад је клопка готова; то се радују, то плескају шачицама, па се Нури пење на крушку, а Хајрије се подмеће, држи, додаје, док не намјесте клопку и не наспу сјеме, те отворе и запну. Па тек онда задовољно отрче на доксат, сакрију се тамо у собицу, те кроз пенџер видиш двије мале главице како гвире и нестрпљиво чекају птицу да падне на крушку. А кад птица падне а они живи претрну, те им страх расте што се птица више ближи клопци скакајући с гране на грану. А кад пр'не те одлети, лица им се развуку те видиш како их прошла радост и ђеиф.

А Нури и Хајрије, то су муж и жена. Њему је једанаест а њој дванаест година.

Имер-бег, бег међу беговима, зенђин, добар и

Џева — вика; кабајет — крив; кабак — дулек, бундева тиква; пенџер — прозор; ђеиф — воља; зенђин — богат.

хаклија. Остао му од оца велики милк; два чифлика носе колико је доста па и преко тога, а куће и воденица на Карапотоку носе још толико кирије, те тај новац Имер-бег даје по мало једном и другом туђару, па се тако множи пара за његовог јединца сина Нурију. Е па, у таквом изобиљу како да не зажели Имер-бег, да му је и кућа пунија и да су му сви послови на овоме свијету посвршавани, те ако кад год и дође писани сахат, који никакви инсан неће мимоићи, да рахат пође пророку.

Нури је, истина, онда имао тек десет година, ама нека, вели Имер-бег. Јединче је, па ту радост да доживи нема кад он чекати још пет и шест година. А послѣје нек дјеца заједно расту; нек се играју; нек се привикну једно на друго; нек науче једно другом табијат, те кад стану живјети као муж и жена, знаће се и вољеће се, те лијепо овај вијек вјековати. А пазиће их Имер-бег и Мејрем-хануме, пазиће их и неговати, да одрасту мили једно другом. Ето им харема, ето доксата, ето бахче, ето цијеле куће, па нек играју, нека их грије својом милошћу оно Алахово сунце, под којим цвијет цвати; под којим лејлек гнијездо гради и младунце подиже; под којим гугутке гугучу и милују се.

Па већ кад је Имер-бег тако смислио, и кад је Мејрем-хануме уз то рада срца пристала, ко ће Имер-беговим просцима капије затворити. Отвориће

Хаклија — прав, частан: *милк* — добро, имања; *чифлик* — спахилук; *туђар* — трговац.

се капије и да не куцаш халком. Отворене су Имер-бегу капије у свој касабџи, гдје год има дјевојака и уз њих чеиза. А да што ће Имер-бегу чеизи, дао му је Алах те мал' да му не прелјева; њему требају дости и милости.

Па ако ће доста, права доста, у кога ће Имер-бег прије закуцати до у Шукри-бега, који је у толике касабџи и нахије један. Доста ти је његово име, доста ти је да од њега имаш коме селам понијети, па ако си јолџија, боље ти тескере не треба. А у Шукри-бега има и дјевојка, те се ето нађе Хајрије таман за Нурију.

Их, па оно весеље и онај џимбиш што тад бјеше, ево још ми пиште уши од гочева и зује од силне пуцњаве. Требао си да видиш само онај ред бињџија на хатовима које спопала пјена а раскр-вавили ђемови. Пред свима Али-агин алат, чувен, те џамбаси се њиме куну; па онда Мустафа Љесковалије зеленко, па Хаџи-Ејлазов зеленко, па онда Шефкет-ефендијин дорат, ама дорат што би га и цар појахао, те да на џуму-ђун њиме оди на селам-лик. Па други, трећи, не знам им краја и не знаш

Инсан — човјек; *табијат* — нарав, ђуд; *халка* — гвозден котур, прстен, којим се чука на капији; *чеиз* — мираз, опрема; *нахија* — округ; *селам* — поздрав; *јолџија* — путник; *тескера* — објава, врста паспорта; *џимбиш* — весеље; *јуч* бубањ; *бињџија* — јахач; *ђем* — гвоздени ланчић, који се меће коњу преко зуба; *џамбас* — познавалац коња, посредник при куповини коња, обично Циганин; *џума-ђун* — молитвени дан, празник, петак; *селамлик* — честитање, примање, аудијенција; *џада* — широк пут, друм, шосе.

махне наћи. Па све то окићено а све бијесно; док
ходе кроз махале и сокачиће, то се зноје и про-
пињу, а кад наиђу на паду тек припуцају алти-
патлаци а коњи се пусте, бићеџије полегну, колани
олабаве, а прах се дигне, те не видиш ништа до на
крају, из облака од прашине, избио, издвојио Шеф-
кет-ефендијин дорат, ја ли Али-агин алат.

А већ ко ће ти умјети то све испричати по
реду. Ако ти је баш стало да све чујеш, а ти оти-
ди у Узун-Усе у каву, онако изјутра. Тамо ћеш
наћ' Ћосе-Хусејина, као да си га наручио. Ту ти
је он свако јутро, зна му се и његово мјесто (и
његово наргиле и његов филџан. Док испије једно
наргиле, а он посрче пет до шест кава и ис-
прича пет до шест новости, те га сви слушају. Е,
па, нико ти то не зна као он казати по реду, што
је било и како је било, кад је Имер-бег женио Ну-
рију а Шукри-бег давао Хајриу. Истина Ћосе-Ху-
сејин хоће по који пут и нешто повише да каже,
зар да није бадјава она ријеч да ћосавоме брци не
сметају. Али кад му мало одбијеш на ту дару, слат-
ки му је они мухабет те ти је драго слушати га и
уз то кафу посркати.

Ипак нешто нећеш и не можеш ни од њега
чути. Ко ти може казати и описати ону радост,

Филџан — порцулански судић, из кога се кава пије; *бадјава*
— узалуд; *дара* — тежина суда, који садржи предмет, који се мјери;
берђузар — је дар, који се у ствари чини, док бакшиши осим у
стварима може бити и у новцу.

што ју је празновала Имер-бегова душа; радост, коју је разумјела и којој се придружила само Мејрем-ханума.

Што кажу у нас, давно није нико толико одријешо кесу, као што је Имер-бег тога дана. Остави части и софре; остави севапе и добра, што је починио, али да си откуд видио само оне берђузаре и бакшише, што су их он и ханума спремили. Па су се око тога чак, као мала дјеца, и завадили. Имер-бег купио Нурији ата и сву опрему, па му купио четири ката одијела и преко тога џубе, све лисичином постављено, као да ће Нури сјутра у меџлис пред пашаларе и бејлере; па онда снахи нал'не све седефом ишаране, па зрцало прави чисти биљур, а рам од филдиша, па ово, па оно. А Мејрем-ханума иште и она да да берђузар, ама нема што. Што год бјеше и што год могаше да буде, а спремио Имер-бег од своје стране.

Најзад диже се Мејрем-хануме да пазари берђузаре и то баш такве, каквима се Имер-бег није досјетио. Нађе у Марка кујунџије један цигарлук, чист ђимиш, па са пет мерџана окићен, два мерџана црвена па у сриједи мавија, те опет два црвена. Без килибара, па има му цигарлуку четрдесет девет драма. То берђузар за младожењу, а за невјесту, за Хајрију, што ће и како ће. Иди од

Ката — пара; *џубе* — горња хаљина, мантија; *меџлис* — скупштина првака варошких; *филдиш* — слонов зуб, слонова кост; *џамиш* — сребро; *мавија* — плаво; *килибар* — ђилибар.

мазе до маазе; од ћепенка до ћепенка; те у кујунџије, те у тоавџије, те у терзије, те у басамџије, аја, ништ да нађе што би јој око задржало. Најзад у Сејит-аге нађе нешто баш као што треба и ваља. Нађе бешик, каквога још није било у нашој касаби. Изрезан од ораховог дрвета а окићен седефом, те да око не одвојиш од њега. Е, па куд љепши берђузар за снаху.

А кад Мајрем-ханума дотрча дома сва срећна, те да се похвали Имер-бегу како је нашла баш што је најбоље, насмеја се Имер-бег, па јој вели:

— Нашао сам ја то; мислио сам ја то узети, ама рекох, није му вакат. Није за Нурију цигарлук, нити за Хајрију бешик! Већ ти то, хануме, немој дјечи ни давати. Затвори цигарлук у долап, а бешик попни на таван.

— Па зар да ја не учиним бакшиш?

— Иншалах да и твоје бакшишу дође вријеме!

Те истина тако и би. Ено га и сад у долапу лијеп, од срме а мерџаном окићен цигарлук, а ено га на тавану бешик од тврдог ораховог дрвета седефом окићен.

Нури и Хајрије играју игре, шорају се фесом, праве топке од чохе и од кудјељице; покупе ћерамиде, те Нури од њих нареди дућан на диреку крај плота, узме два капка од ћибрита, те кончићима

Маза — магаса, дућан; *тоавџија* — трговац укусних ствари, *басмаџија* — који продаје басме, чојице; *бешик* — колијевка, љулка; *долап* — орман у зиду; *топке* — лопте; *ћибрит* — жигице.

направи теразије, набере ситне шљунке, те му то драмови, а еспап му ал-бибер од истуцана цријепа и лишће од ђула и језгра од ораха. А Хајрије игра се хануме; покрије се ферецом и разапне чад'р, а од тврде хартије насијече округле паре, велике и мале и иде у чаршију, па сврати као бајаги у овај, те у онај дућан, те најзад пазари у „Нури-ефендије”, јер он најјефтиније даје.

А сунце топло сија и лејлек на ченару узноси кљун у вис а растреса крила, и гугутке на крову тихо, меко гугучу и милују се... а под ченаром на душеку, лешкари Имер-бег, те му код ногу клокоће бијел дим у наргилу, а под доксатом сједи уз разбој Мејрем-хануме и брдило лупка равномјерно, а мечик зврји кроз жице, те вратило с дана на дан дебља.

Тако се гоне дан с даном, па се и године погонише. Прође једна, па друга, а онда трећа, па четврта. А кад се наврши четврта настаде, боме, и пета.

А једнога дана, баш бјеше Имер-бег у џамији те се задржа низ чаршију. Мејрем-хануме забавила се нешто око посла у кући, а дјеца се играју у башти. Док ће тек Хајрије доћи љута и прељута, упалили јој се обрашчићи а очице јој дршћу и сузе.

Драмови — грамови; *еспап* — роба; *ал-бибер* — црвена (алева) паприка; *ђул* — ружа; *фереца* — горња хаљина у Туркиња, *чад'р* — сунцобран; *мечак* — чунак на разбоју (онај мишић, што провлачи жицу кроз ткиво).

— Што је, кз'м? — пита Мејрем-хануме.

— Нећу више да се играм са Нуријом... р'суз је да га нема!

— Што, мори, што? — пита опет Мејрем-хануме.

— Ево... исцијепао ми је и ферецу...

— Ама како то?

— Срамота ми је и да ти кажем.

— Ама казуј, кз'м, што је?

— Ја пазарим у њега; узела за три гроша сапуна од ћула и за грош ал-бибера, па онда... па му дам велику пару, меџидију, а као тражим кусур, па... тражим кусур...

— А он? — пита радознало Мејрем-хануме.

— А он вели: нема!

— А ти?

— А ја нећу из дућана... иштем мој кусур, а он вели... каже: „Је л' хоћеш кусур, е, ево ти кусур!”

— Па шта учини?

— Па ми скиде ферецу, и... ево овдје је исцијепао...

— Ама што скиде р'суз? — пита још Мејрем-хануме.

— Тако... вели: „Ево ти кусур!”

Насмија се Мејрем-ханума, ама се насмија од

Р'суз — неваљалац, бешчасник; *меџидија* — новац султана Меџида, сребрна меџидија чини 20 гроша; *кусур* — остатак.

свег срца, слатко, задовољно, па узе те ижљуби снаху, ижљуби јој оба ока, па јој вели:

— Знаш што је; кад си давуџија а ти чуј и карар: иди му у дућан, те му исцијепај минтан па и ти њега пољуби!

Па тако и би.

А кад Имер-бег слеже из чаршије има што и видјети. Тамо под ченаром, на његов душек сјео Нурија па слатко пије цигару из великога срмали цигарлука, окићеног мерџанима, а на докату Мејрем-хануме скинула са тавана бешик, па типом брише с њега прах, што је пет година падао, а лејлек на ченару весело клепеће кљуном а гугутке на крову гугучу високим, несташним гласом, а сунце топло сја, љупко и топло као кад Алах хоће да својом милошћу згрије свијет.

— Што је то? — пита Имер-бег хануму, а усне му се смијеше и очи му се смијеше и чело му весело.

— И моме берђуза'ру и моме бакшишу дође вакат! — одговара поносито и весело Мејрем-хануме.

Давуџија — тужилац; *карар* — ријешење, пресуда; *минтан* — копоран; *типа* — крпа, пачавра.

Ц а р и ј е

— Имаш хак, хануме, да дамо једну оку зејтина у дервишево теће! — вели Халил-ефендија, па досрка још оно мало каве, што му заостало у филчану.

— Да дамо и двије, ефенд'м, и двије оке; нека стигне да једно кандило за цио рамазан гори од нашег зејтина. Белки, погледаће нас Алах!

— Иншалах! — додаје Халил-ефендија и промијени ноге на сицадету, које је разастро под великим орахом у бахчи, гдје су најрадије он и Хатуш-хануме сједили.

А колико су пута они исти мухабет водили, па давали зејтин и џамијама и хлебац апсеницима.

Царије (арапски а турски *Халаик*) — жена која се може купити и продати, робинја; *хак* — право; *дервиш* — калуђер; *теће*, *текија* — џамија без минарета, обично гроб каквог свеца, капела; *белки* — можда; *Алах* — Бог; *иншалах* — ако Бог да!; *капиџик* врата; *ућумат* — надлештво, уред.

Није било сиромаша којем нијесу удијелили па, већ ни псе Халил-ефендија није заборављао. „И они су сиромаси!“ — вели он, па свако јутро кад изађе на капиџик да иде у ућумат, сврати код Живка Фурунџије, узме за металик хљеба па стане на ћош, под беледијски фењер, гдје се највише гладни пси збирају и дијели им сваком по залогај, два.

А све то, неће ли се Алах смиловати те да им да дјеце.

Има већ једанаест година како је Халил-ефендија ожењен и све им је у кући таман и рахат. Хатуш-хануме га пази, чува, воли га, а тако и он њу. Да није то, жалио би на њу што дјеце немају. Он је мејмур у ућумату, тасилдар је, те има четири стотине гроша на мјесец. А има своју кућу, па то му је таман да лијепо живи. И какав би то био живот, да је само та жеља да му се испуни, да има порода. А Хатуш-хануме је још више жалила, што јој Бог није дао дјеце те да ефендију још срећнијим учини. И шта није радила сирота Хатуш-хануме и одила у врачаре и пила иљаче и узимала амајлије од оце, па и од попа хришћанског, и носила под срцем у свиленој кесици земљу са гроба из Мусине текије, и већ све што је чула и што су јој казали, па опет све не помаже. Види се, сам

Металик — врста новца; *беледијски* — општински; *мејмур* — чиновник; *тасилдар* — порезник, онај који збира порез; *иљач* — лијек; *амајлија* — запис.

Алах није хтио да им да порода, па то је Халил-ефендију још више бољело.

Јоште прве године, кад Халил узе Хатуш-хану-му, сједио је он по који пут дуго под ноћ са својим мајком (која послје умрије), па су разговарали о дјечици, што ће их Халил-ефендија имати. Био је изабрао и имена: ако буде мушко, даће му име Худаверд, а ако буде девојче, даће му име Еметуш. Та му се имена свидјела, па је већ и са-њао дјецу како их тим именом дозива. Худаверди ће ићи у мејтеб па, кад сврши руждије, послаће га у Стамбол у забитску школу. Нека буде забит, па кад стигне до бимбаше биће беј, Худаверди-беј, јер то име некако и не личи уз ага или уз ефендија. Послије, као забит, цара ће служити, може и у царске сараје стићи; може и паша постати, па се чути и видјети по свој царевини као голем човјек...

Тако су сањали Халил-ефендија и његова мајка, али мајка му умрије с тим жељама, а Халил-ефендија већ давно престао сањати и готово се помирио с тим да никад неће ни имати дјеце.

Једанпут тако опет ујутру сједи он на малој трonoжној столици, под оним орахом у бахчи, а Хатуш-хануме носи му каву, па кад му прислужи, сједе и она на један ћош од лије, а према њему те да му прича што је снила. Они су већ одавно

Руждије — средња школа; *Стамбол* — Цариград; *забитска школа* — школа, из које излазе забити (официри); *бимбаша* — мајор (тај чин носи са собом титулу бега, беја); *сарај* — двор.

свикли да једно другом причају сваки сан, који би се могао макар како тако протумачити тиме, да ће добити дјеце. Тим су се сновима и тумачењима задуго тјешили.

— Ефенд'м — казује Хатуш-ханума свој сан — као неко веселе, ђимбиш, свадба ли што ли, не знам да ти кажем... Удара гоч и гарнета негдје далеко у махале... а ја као узјахала коња, те као идем и ја у сватове а и не знам, чији су. Питам, кажу: „Халил-ефендија се жени, узима удовицу са дјететом; неће више да узима дјевојку, па хоће ли имати дијете неће ли, него хоће готово дијете"... а ја као и не знам да си ти мој муж.

Халил-ефендија замишљено гледа у хануму, па пола је само слуша, а пола се дао за мислима. Одавна је он већ изгубио вјеру и у снове.

— А да си знала откуд да се то твој муж жени, од кс'кнлука би се пробудила у пола сна — додаде затим у шали Халил-ефендија, кад хануме доврши свој сан.

— Не бих, дина ми... а што?

Халил-ефендија се диже, скупил у кутију цигариће, што их је од јутрос једнако градио, да у ућумату има аз'р, па оде, а ханума га испрати, до капиџика.

Али хануме се врати опет у бахчу, сједе на

Гарнета — кларинета; *кс'кнлук* — љубоморство; *аз'р* — готово.

ону стoличицу, на којој је ефендија сједио, па се нешто замисли. Оно двије три ријечи што јој је проговорио ефендија, кад му је испричала сан, и ако нијесу биле не знам што, већ обична шала, опет њој бацише једну мисао у главу, мисао, која јој до сад никад није долазила на памет. И спре-мала је по кући и отрчала је кроз капицик у кон-шике на каву и прилегла је мало око подне на доксат, да прележи док не прође сунце, али се те мисли није могла опростити. Пила је цигару за цигаром, па обртала ствар и овако и онако, те најпослије као да је смислила, као да се ријешила.

Пред акшам, кад зачула Халил-ефенди на ка-пицик, она га весело дочека па му не даде ни да се одмори, већ само што скиде на доксату кондуре, а она му даде папуче, па вели:

— Ефенд'м, хајд слегни у бахчу, хоћу нешто да ти кажем.

Сунце већ зашло за кров сусједне куће, про-стрла се хладовина по свој бахчи, лије тек зали-вене свјежом водом, миришу влагом, а цвијет, оквашен, спустио главицу па му се циједе капљице са шаренога лица. Мирис јоргована, којегa цбун захватио цијелу једну страну крај плота, надмашио снагом све остале. Халил-ефендија сједе опет на ону треножу стoличицу под орахом па, како се тек извукао из ућумата, снажно удише вечерњи

Акшам — вече; кондура — обућа, ципила; папуча — по-бућа (пола обућа; папучице — побучице).

ваздух баштенски те и не слуша толико озбиљно Хатуш-хануму, која ту крај њега чучнула па оно што хоће да каже и што је цео дан смишљала, почела из далека, из далека казивати.

— Ето — додаде Хатуш-хануме, пошто му је говорила о себи, о њему, о к'смету — ето, друго чаре нема. Ми смо били доста муж и жена. Алах није хтио да нас обрадује... да учинимо ахретл'к да будемо брат и сестра, од данас па до страшнога суда а ја да ти нађем жену... Ожени се, те изроди дјецу а нико их неће боље очувати него ја, па...

Она је хтјела још да говори али Халил, који најприје није толико слушао, окрете сад тек главу својој хануми и погледа јој у очи.

— Мислио сам ја и то, Хатуше — рече мирно и подави ногу пода се, па се мало ућута. — Мислио сам ја и то, али... не дај Боже да се ја од тебе одвајам... не могу ја без тебе...

— И нећеш, ефенд'м, бити без мене; правићемо ахретл'к, остаћу ти у кући... А ко би ти и пазио дјецу?

Халил-ефендија је дохвати за руку, па је привуче ближе и помилова по образу.

Архетл'к — побратимство до страшнога суда. Бива у мухамеданаца, кад жена нема породе, учини побратимство са својим мужем, те постану брат и сестра, а муж узме другу жену себи. Такав брат и сестра одржавају најстроже братске односе, те се за то тајчин и назива *архетл'к* т. ј. побратимство, које мора трајати све до страшнога суда.

— Не могу! Не бих могао ја задржати се, да не учиним грехоту пред Алахом. Зар ти да ми будеш сестра, па да учиним грехоту!

Кад ју је помиловао, те засјаше јој се очи, и сама Хатуш-ханума видје да ни она не би могла остати увијек сестра, те у души брже боље оду-стаде од свог предлога, али не хтједе да то Халил-ефендија осјети.

А од тога часа Халил-ефендија још је више волио своју хануму, која је то већ и својом љепотом заслуживала. Да није било те љепоте, са које је Хатуш-ханума у свој касаби била чувена, можда би се Халил-ефендија и преломио на њен предлог.

Али, ако није тад хтио узети другу жену, са којом би му Алах дао дјеце, он је потад размишљао често о том. И овако се домислио: узео би још једну жену, а са Хатушом да не прави ахретлук, већ да му и она остане жена. Ама и то би учинио кад би нашао ружну жену, која га не би одвојила од Хатуш-хануме и на коју Хатуш-хануме не би кс'кндисала, те да му Хатуше остане увијек мила, њу да љуби и милује а од друге жене само дјецу да добије.

А једанпут се деси нешто, што таман добро дође. Мухасебеџија премјешта се, иде чак у Анадол за дефтердара, па зове Халил-ефендију, као тасил-

Мухасебеџија — главни финансијски чиновник округа, више него благајник; *дефтердар* — што мухасебеџија у округу, то дефтердар у вилајету.

дара, који сву касабу познаје, а и млађи му је, те да му он збрине бригу, да му распрода из куће оно што не може на тако далек пут носити. Продавао је миндере, сандалије, мангале, огледала и све друго што није за пут. И сам Халил-ефендија купио је себи што-шта ситније. Продавало се много дана и свако вече Халил ефендија предавао је дефтердар-бегу еспап и новац. Једанпут тако увече вели му дефтердар:

— Ништа ми није фајда, имам велики борч а далек је пут. Би ли ти мени, Халил-ефенди, могао још за нешто наћи муштерију?

— Ефенд'м?...

— Имам једну царију, млада је, није баш много лијепа, ама млада је још. Нећу да је водим, продао би и њу...

— Ефенд'м, нијеси питао пашаларе?

— Питао сам, неће.

— Да видим, белки ће се наћи неко.

— Гледај, гледај, Халил-ефенди!

— За колико би је дао, беј-ефенди?

— Искај 40, ама спусти и на 30 златних лира.

Зна и радити, моме харему она је измет чинила.

— Да видим!

Кад Халил-ефенди пође, дефтердар га још један пут викну:

Саодалије — столице; мангал — покретно огњиште; еспап — рачун; фајда — корист; муштерију — купца; лира — турски златан новац од 23 динара; измет — служба послуга.

— Знаш што, макар и до 25 лира нека буде, толико сам је ја купио.

Халил-ефенди оде право кући, те кад су били за вечером, разговарај ово и оно са Хатуш-ханумом па јој и то приповједи, како дефтердар продаје царије. Па тек што доврши ријеч а Хатуш-хануме:

— Знаш шта, ефенд'м, да је купиш ти. Ти, нико други.

Халил-ефендија се насмија.

— Што збориш тако лудо? Шта ће мени?

— Што ће ти?! Узми је, узми, ја ти кажем узми је!

— Пеки, и кад би је узео, а гдје су ми паре?

— Да нађемо, ефенд'м.

— Па онда, шта ће чаршија казати? Халил-ефенди четири стотине гроша ајлук а купује царије.

— А ако ти она да дјецу?

Халил-ефендија се чисто трже код ових ријечи, погледа у хануму па се замисли, замисли се дубоко. И кад су легли да спију, свако за се, али су једно исто мислили дуго и дуго под ноћ. Халил-ефенди чак се једанпут у ноћи дизао, те и цигару припалио, што никад досад није чинио.

А кад се ујутру пробудио, те измιο се и узео авдес, сио је као обично под онај орах и отпочео градити цигариће и слагати их у кутију, док му

Ајлук — мјесечна плата; авдес — умивање пред молитву.

стигне кава. Док он није направио ни три цигаре, а Хатуш-хануме већ слази са доксата и носи на служавнику велику чашу студене воде, једно парче локума и двије каве. Но, што је данас необично, на том служавнику лежи још и једна низа златнијех дуката; двије танке ниске бисера и једна игла дијамантом искићена.

— Шта је то? — пита изненађено Халил-ефендија.

— То? — чисто се чуди Хатуш-хануме. — Па знаш...

— Знам? — Ич ништа не знам!

— Нећу да се китим... ето... узми то... продај, ја ли остави аманет у неког, па узми паре.

— Ама што ће ми?

— Па... — додаје Хатуш-хануме. — Купи дефтердар-бегову царију.

Халил-ефендија не мога друкчије него загрли Хатуш-хануму те јој ижљуби уста, грло, чело, косу...

*

То вече у Халил-ефендијиној кући не бјеше их само двоје, већ троје. Била је ту и Зелха, коју је дефтердар-бег, за хатар Халил-ефендији, дао за пет лира јевтиније.

Зелах је младо и слабуњаво дјевојче, тек јој

Парче — комад; локум — слатки комач.

је петнаест година; мала, ниска чела, ватрених као жар очију а црне косе. Била је по оцу Черкескиња, а по мајци Туркиња. Дефтердар-бег ју је купио још прије неколико година, док је била сасвим младо дјевојче, те више да му служи хануми као измећарка. Кад је дорасла до ових година, већ ју је и дефтердар мало припазио те је мање радила измећарске послове, али је ипак није толико одјенуо, да би се по томе могло рећи е му је била много за срце прирасла. Зато се, ваљада, тако лако и ријешио да је прода. А није на њој ни изгубио, за двадесет лира је купио а за толико је и дао Халил-ефендији.

Хатуш-хануме је лијепо примила, као сестру. Радовала јој се чак и ако јој она, као царије, може само измећарка бити. Па и Зелха, колико је првог дана била мало и стидна и неумјешна, другог, трећег и осталих дана сави се око Хатуш-хануме, као око свога рођеног.

Па прођоше и неколико мјесеца, како она у кући, и дани теку лијепо и мирно, као и до сада. Само сад у јутру и у вече, тамо под орахом, сједе барабар Халил-ефендија и Хатуш-хануме а Зелха их служи кавом. Па Зелха је и све друго узела на се; она их полива ибриком, кад се мију; она ставља софру, она стере душеке.

Халил-ефендија, као и прије, воли Хатуш-хану-

Барабар — заједно, напоредо; *ибрик* — бакрени суд, из кога се вода лије.

му и не одваја очију од ње. Зелху и не пази и не би ни очи окренуо на њу, да га сама ханума који пут не помене.

А једног вечера, пред акшам, кад ће Халил-ефендија из ућумата доћи, стала Хатуш-хануме већ пола сата раније код капиџика, па све ослухује, кад ће му кораке чути. Па нешто весела у лицу; весело јој играју очи, не може ни да стоји мирно, већ час извуче ногу из нал'не, а час је увуче и једнако гвирка на рупу од капиџика.

Кад ето ти Халил-ефендије, познаје му корак из далека, па и не чека да се капиџик честито отвори, већ га хвата за руку.

— Ефенд'м, шта ћеш бакшиш да ми даш?

— Ама зашто? — пита изненађен Халил-ефендија.

— Нећу, нећу празне руке да ми уђеш у кућу. Иди у чаршију па ми купи један мафез.

— Мафез? — пита Халил-ефендија, а усијале му се очи од радости коју слуги.

— Стамболски, са ојамама! Иди брже, а ја ћу те чекати овдје на капиџику.

Халил-ефендија задовољно врти главом, смијешни се и додаје:

— Пеки, пеки! — те се обрће и одлази у чаршију.

Мафез — шамија, убрадач: *ојме* — китице, са којима се ките ливце у мафеза.

Хатуш-хануме чека, не мрда од капиџика. Ама прошло пет, прошло десет декика, прошло и черек сата, а она чека, те га дочека.

— Е, ево ти мафез! — вели Халил-ефендија, кад уђе у капиџик и даде јој завијутак у хартији, а нестрпљиво очекује новост за коју је капару већ дао.

— Није мени овај мафез, него... носи Зелхи...

— Је л' истина, дина ти?! — пита радосно Халил-ефендија, а видиш како му се усне стегле а сузе му наишле на очи.

— Истина је!

Халил-ефендија погледа захвално на небо; диже руке у вис, те некако неразговијетно изговори:

— Алах... ко ће као Алах... Алах! — те отрча у кућу, а Хатуш-хануме за њим.

А по тад Зелха нешто мање ради по кући, не да јој Хатуш-хануме. Па и боље је одјевена. А Халил-ефендија иде поносним челом кроз чаршију, ребри се и гледа високо, те се у дућану Шабан-ефендијиним једанпут и сам мифтија пред толиким беговима запита:

— Што ли је овом, те је толико подигао главу?

А кад већ прође још неки мјесец и роди се Зелхи дијете, па још мушко, е чуда од Халил-ефендије. Тијесна му касаба, а уски сокаци. Па онда

Декик — минут; черек — четврт, дин — вјера; мифтија — вјерски достојанственик, поглавица.

и људи му чудни; он им прича да је отац, да има мушко чедо, а они му пожеле хајир, ама нема да се онако радују, као он, нема да се заплачу или да се задовољно смију или да се захваљују Алаху, као он.

Па онда бакшиш, колики је бакшиш однио Зелхи и љубио је, љубио јој косу, чело, очи, уста, образе и грло. Па онда се окренуо Хатуш-хануми, те и њу љубио, љубио и грлио. Цио свијет да му је, он би га грлио и љубио. А није заборавио и у џамију отрчати онога сата; није заборавио и сиротињи удијелити; па и оним псима на ћошку код беледијског фењера купио је сад за осам металика хљеба.

Па што се он радовао, али Хатуш-хануме! Носила оно дијете, љубила га, пјевала му... И кад би се дијете заплакало, њој то слађе било сад слушати но што је раније слушала у бахчи, кад сутог падне, пјесму билбилову. Она је баш вољела да дијете плаче; кад ћути, мртва јој кућа, а кад плаче, пуна кућа, пуна разговора за којим је та кућа тако дуго чезнула.

Халил-ефенди га назвао, дабоме, Худаверди, а Хатуш-хануме му дала од милости име *Паша* и тако га је звала, па сви послѣје уз њу пристали.

И Зелха се радовала, али њена је радост била радост матере, она друге радости није познавала.

Хајир — срећа; *билбил* — славј.

И тако у Халил-ефендијину кућу уљезе живот, и снови које је некад сањао добише опет маха. А што да не, кад сад већ нијесу на празно. Ето, он има дијете, има сина, па дао му је и име које је хтио. Сад још да га Алах подржи и поживи, па да израсте и књигу изучи те да стане забит, па бег, па паша, те да служи цара, да цар зна за његово име, те и за име његовог оца, Халил-ефендије. Неће он тада бити тасилдар са четири стотине гроша, отићи ће у Стамбол. Тамо ће Худаверди-паша имати свој сарај, па ту ће он са Хатуш-ханумом гледати кућу, јер Худаверди-паша не може та ситна посла гледати, он ће служити цара, он ће с њим разговарати и царске, големе работе свршавати.

А док је он тако сањао, сањала је и сирота Зелха један сан, али сан, који није имала коме а и није смјела исповједити. Она је царије, сиротица, њу купују и продају. Сад је већ и кроз друге руке прошла, а ко зна шта је још чека; њу могу и отјерати и отпустити и продати. Али сад, сад је она дала своме господару мушко чедо и поклонила му толику радост, па зар је право да остане и даље царије? Зар није право, да је Халил-ефендија узме за жену*, поред Хатуш-хануме, јер ријетко је то да ко није тако учинио са својом царијом, кад је с њом дијете добио. А да ли ће Халил-

Ријетко да ко царију не узме за закониту жену кад с њом добије дијете, али то није обавезан учинити.

ефенди тако учинити? Ето, то премишља Зелха, премишља и дању и ноћу.

А паша, Худаверди-паша, расте боме. Свучеш му гаће, кад му их по други пут обучеш а већ му тијесне. Па онда она глава, та није глава него главурда; видиш, родило се да буде паша. А очи му лијепе, очи Зелхине, а друго на њему све Халил-ефендијино. Хатуш-хануме кад хоће ефендији да направи ћеф, а она му само то прича.

— Ефенд'м, уста, чело, нос, све, све, све твоје!

Па онда Паша пашински је и живио. Не знаш ко га више његује, Зелха или Хатуш-хануме; чисто се отимају која ће га повити а која му што додати. И ове двије жене, ако нијесу ни за часак биле себичне кад им је требало дијелити љубав једнога човјека, готово су биле себичне, кад је било да присвоје љубав овога дјетета. Било је часова кад је Зелха тога ради и уздахнула. Успављујући који пут Пашу и љубећи га, шапутала му је јадна:

— Тебе ми отимају, ти си њихов... а твоја мајка још је царије!

Па прошла боме и година и двије и три. И Паша ходи, трчи, збори, зна ти и неке марифете, зна направити темена и шта ти не зна. А сви за њим трче, пазе да га не огребе трн, да га не очеше ексер, да не падне.

Марифет — вјештина: *темена* (правити) — шаку донијети до усапа и чела и тиме поздравити.

Па тако расте паша, расте, те дорасте и за мејтебе. Опет једна, двије, три године, те Паша изучи писмо, изучи и руждије двије године, те стао читав момчић од дванаест година.

Дванаест година, није то шала; Халил-ефендија већ натоварио године на леђа; Хатуш-хануме још увијек лијепа и поносна, но већ стала зрела жена, али од Зелхе, од оне слабуњаве и сироте дјевојчице, која је у шеснаестој години родила Халил-ефендији дијете, израсла је сад прекрасна љепотица. Развила се, оснажила, испунила се; набујала јој коса, набујале груди, образи освјежили, а очи, оне ватрене као жар очи, што су и од прије Зелху красиле, сад су тек жегле, сад су тек добиле праву снагу, као оно жеравица кад се у пламен разбукти.

Да ли је то Зелхина љепота која чини те је Халил-ефендија од неко доба брижан и суморан? Брига му притисла чело те му и главу обара, а он ју је тако високо носио откако је сина имао. Тешко да је њена љепота то, јер он је и сад још волио само Хатуш-хануму, која је и лијепа, но која је све своје срце поклонила Паши, те тиме понова заробила Халил-ефендију.

Да ли су можда године, које га брину? А што би га и оне бринуле; није толико стар да неће моћи (само ако буде Алаху по вољи) дочекати да види свога Пашу, како је дорастао да цара послужи; како се уздигао високо, сјео цару уз кољено и

пролио Халил-ефендијино име кроз свих седам царевина.

Брине а не казује бриге.

Једном тако пред акшам, сједе на доксату он, Хатуш-хануме и Зелха. Зелха примијела мангал и филцане па клекла крај мангала, те наслужује ефендији и хануми каву, а кад јој Халил-ефендија да изин, узме и себи једну. Паша на поље, пред кућом, сакупио абабе те дигли тамо цеву колико их грло подноси.

Хатуш-хануме срче свој филцан, а испод ока мјери Халил-ефендију. Види она нешто јест код њега, али не може никако да намјери како да се запита. А кад Халил-ефендија испуши цигару, те узе перце да нешто прочисти цигарлук, наже му се Хатуш-хануме ближе, те поче:

— Ефенд'м, нисмо ли и веће гајле дијелили; зашто кријеш од мене оно што ти на челу пише а што ти душу мучи?!

Халил-ефендија је погледа мило, али тим погледом уједно рече, да му се не казује што би имао касти.

— Или... — настави тихо Хатуш-хануме, а Халил-ефендија ману руком да пресијече тај мухабет.

Хатуш-хануме заћута, а Зелха, која разумеде

Изин — дозвола; гајле — брига.

да је то неки мухабет, који можда она не треба чути, измаче се и оде неком послу.

Халил-ефендија не сачека да га ханума још једном запита, већ разману рукама, хукну, па, вадећи из џепа кутију са дуваном, поче тихо, чисто шапћући:

— Док нијесам добио сина, то ми је било највеће гајле... Мислио сам, ако ми га Алах да, само ћу срећне дане имати...

Ханума га гледа у очи, а и не покушава да га прекине.

— Мислио сам, само ћу срећне дане бројати! — понови Халил.

— А што да их не бројиш, ефенд'м? Дао нам је Алах колико нам треба; у кући нам је мир и љубав и здравље... Паша нам је добар као гугутка, а здрав као што Алах хоће, кад хоће... Што ћеш више?

— То је оно! — уздахну Халил. — Ја би хтио нешто више. Видиш, Паша је свршио овдје мејтебе, свршио и руждије, па... ти знаш мој мерак... хоћу да га пошљем у харбије-мејтебе у Стамбол... морам тамо да га пошљем, а немам... знаш да немам!

Хануме се замисли. Што је имала накита она је већ дала да се Селха купи, другог нема, а да има дала би и то.

— Остави, ефенд'м, тај мерак. Кад се не може! Биће Паша срећан и без харбије-мејтеба — додаде ханума тихо, тек колико да покуша утјешити ефендију.

— И може он бити срећан, али нећу ја бити срећан! Тај ме је мерак свег обузео. Толико је година, хануме, како ја то мислим; не бива да сад заборавим! — одговори Халил боно и баци до пола испушену цигару у цвијеће а одмах извади другу да припали.

— Па... треба ли много паре, ефенд'м?

— Треба... десет лира на годину, четрдесет лира за четири године и башка други мастраф...

— Много! — додаде Хатуш-хануме.

Халил-ефендија заћута, дуго заћута, па се онда диже са своје клупице, ману руком, те пође додајући:

— Ето ти, сад знаш! ... — те изађе кроз капиџик и оде у чаршију.

Послије већ нијесу Халил и ханума о томе никад говорили. Кад би који пут и спазила ханума да је Халил замишљен, а она би му причала много других ствари да само заборави гаиле.

А једанпут, послје много дана, кад дође Халил пред акшам кући, мрдну нешто очима на Хатуш-хануму да пође за њим у одају. Ту сједе на миндер, па и фес затури колико му се загријало

Башка — за се; мастраф — трошак.

чело, а ханума сједе на малу сандалију крај мин-
дера, те да чека шта ће то тако важно бити.

Са Халиловог лица не можеш прочитати ни да
ли је што добро ја ли лоше, што ће рећи. А ћути,
дуго ћути, те једва најзад поче:

— Нашао сам паре! — рече наједанпут.

— Алаху нека је хвала за све! — додаде Ха-
туш-хануме а лицем јој сину радост преголема.

— Што ме не питаш како? — додаде мало
зловолжно Халил-ефендија.

А шта да те питам, ефенд'м, ти знаш. Како
си ти наредио, тако је добро!

Халил заћута, мислећи ваљада да ли да
каже.

— Дошао је нов паша! — поче затим. —
Ћурд а Стамболија, зенђил... има велик харем...
па...

Хатуше га погледа добро у очи, но он полако,
тихо настави...

— Па... чуо да је у мене лијепа царије...
иска да је купи... нуди ми педесет лира....

Хатуш-хануме се замисли, наслони главу на
руку, па се дуго, дуго замисли. Жао јој бијаше
Зелхе, што се научила на њу и што је Зелха била
добра, али... што ће јој лоше бити, она је царије
те царије, боље јој бити у паше но у тасилдара, а

Ћурб — азијско племе Курда.

послије... више је Хатушу бољела брига Халилова и срећа Пашина.

— Шта кажеш, хануме? — поче опет Халил, пошто видје да се Хатуше дуго замислила и не одговара.

Ханума диже главу те тихим, неодлучним гласом додаде:

— Ја кажем... да је дамо!

— Је л', кажеш и ти?

— Па, ефенд'м... ако је да тебе прође гајле... ако је за Пашину срећу!...

То је био сав разговор, а сутра на подне, кад се Халил врати кући, саопшти хануми да је примио капару и да ће послје подне, кад преда царију, примити и све остало.

Хатуш-хануме позва у своју одају Зелху, на-мјести да сједне крај ње на сицаде те јој поче полако разлагати: како су се она и ефендија збринули за њену срећу — продали су је у пашински харем. Нијесу то учинили новца ради, она им је добра и не би је никад новца ради давали, већ ето за срећу опет њеног дјетета, јер тим новцем они ће школовати малог Пашу, њиховог Пашу, послаће га у Стамбол, те да буде велики и срећан човјек.

Ма да је Зелха царије, ма да је то судбина, са којом би она требала да је измирена; указа јој се ипак једна тешка суза у оку али, мораде хануму пољубити у руку, па тек кад оде у своју одају, а

она зари главу у душеке и тешко стаде нарицати.

Послије дугог плакања диже се те стаде са овог и оног краја купити своје хаљине и везивати их у бохчу. У том дође и Паша, кога је толико тражила; она га зовну, затвори за њим врата, па га притиште на груди и стаде као над мртвим нарицати. Дијете се узневјерило па је гледа што јој је, али га она и даље љуби, љуби му косу, очи, образе, врат, груди, руку, љуби га, јер он одиста за њу умире.

— Што ти је? — пита је Паша.

— Мене су продали, сине, продали су ме... а ти остајеш, ти си њихов, ти ћеш са тим парама, што ће они за пазар добити, ићи у Стамбол... мајка те никад, никад више неће видјети... неће ни чути за тебе... Ја сам им требала само да те родим... Сад им не требам... сад им требају паре, па су ме продали!... — Тако је јецала биједна жена, па је чупала косу, кршила прсте или их чврсто обавила око малог Паше и стегла га на груди, као давленик, као лавица своје лавче, на које је ловац пушку наперио.

А дијете, не разумијевајући шта се све то збива, покушавало је чак и да јој се отме из загрљаја. Кад би га она само пустила!

Узела је и маказе те му исјекла мало косе; метла је у своју бохчу и једну његову папучицу и један његов стари фес и један мали минтанчић.

И Халил и Хатуше слушали су њену писку, па и сами су плакали. Жао их било добре Зелхе и њених болова, па је нијесу хтјели ни узнемирити, већ пустили нека се исплаче.

У том већ стадоше и кола пред вратима, а тада Халил није имао гдје, већ дође на праг Зелхине одаје.

— Зелха! — викну је.

Она мирно подиже главу и погледа га покорним погледом, као што роб гледа господара.

— Зелха — вели јој Халил — остави се плача. Кмет је, ваљада, такав био. Можда је за твоју срећу и за срећу твога дјетета. Била си нам добра и да није било нужде, не би те давали, али... ето, морало је бити!...

— Хвала, ефенд'м — одговори мирно Зелха и приђе те му пољуби скут од капута.

— Ето, кола чекају! — додаде Халил-ефендија више тронуто но мирно.

— Хаз'р сам, ефенд'м — одговори Зелха, па се диже и узе собом бохчу.

И Халилу и хануми пољуби понизно руку и скуте од хаљине и узе алал. Не окрете се више дијете погледати. Она га је оплакала, она га је сахранила и није имала снаге више да га погледа.

Алал (узети) — опроштење узети.

5

Само кад дође на праг кућњи, она паде на кољена те лијући сузе цјелива праг, а затим се окрете Халилу и Хатуши, те додаде:

— Чувајте га!...

* * *

А неколико дана затим, у оним ватреним колима, што су спустила читав облак дима на пољану кроз коју пролијећу, сједио је већ мали паша, Худаверди-паша, на свом путу за Стамбол.

А иза решетака богатог пашинога харема, тужно је гледала у небо млада и лијепа Черкескиња, која се тјешила још једном једином надом:

— Он ће можда постати човјек, велики човјек. Имаће пара, па ће се ваљада тада сјетити и своје мајке. Откупиће ме он тада ако ме само нађе. Онда ћу и онако бити врло јевтина, јер ћу већ бити стара!...

Б е д е љ

У Баждар-маахли, испод оног ченара, код којега се дијеле сокаци, а у оној маленој кућици, што лежи онако усамљена, иза дугачкога зида Ремзи-бегове бахче, сједи Етем и његова млада ханума Нације. Кућица ониска, споља без пенџера и блатом олијељена, а унутра једва три аршина бахче, ако и толико има. Нема више него једна одаја и пред њом мутвак и пред мутваком широка стреја, ослоњена на три дирека, тек колико да се има пред кућом мало хлада.

Сиротињска кућа па сиротињска и кирија, шесет гроша на годину; па и то Етем није платио, него остао дужан. Не би њему ни било до куће, нити ју је имао одаклен плаћати, али се женио те је жену ваљало гдјегод и довести. И Етем и Нације су пусте сироте, ама су се замиловали. А млади су, па уз помоћ Алахову, ваљада ће овако

Ченар — платан; мутвак — кухиња.

заједнички боље проћи, а ако не, оно ће заједнички сиротовати и опет љубити се.

Етем ради у неког терзије, те нема више него четири гроша на дан и то кад има посла. А не ради на дућану но доноси посао кући својој. Тако донесе по гдје-кад какав јелечић, ја ли чакшире, ја ли дизлуке, да их гајтаном окити; те сједне у соби на асури, метне посао на кољена и превије грбачу, па не диже главу од сабаха до акшама.

Мала, ниска собичица, те пенџери јој само педаљ високо од душеме; по поду простре асуре, а уз зид наслоњени свуд околу сламни јастуци, па онда око зида полице и на њима санови и синије и већ сва сиротиња Етемова и уз један зид долап, те ту оно мало јастука и јоргана, што их Нације донијела. Е, па ту, на асури, крај једнога пенџера прекрсти ноге Етем, а крај другог Нације, те и она плете, не би ли својом муком што зарадила, те да се има откуд јести и чиме кирија плаћати.

— Ако ти је тешко, Нације, остави работу. Нека се ја сам мучим! — вели јој Етем, па је гледа у очи онако како се у севдаху гледа.

— Зар ти само да се мучиш? Није ми тешка мука крај тебе! — вели му она, па оставља работу те му се ближи и грли га својом лијепом руком.

Дизлуци — докољенице, тозлуке; *асура* — простирка од грске; *душема* — патос, под; *санови* — бакрени тањир; *синија* — софра.

— Ето... за овај јелек имам узети још девет гроша, а то нам је доста за три дана.

— А послјије? — пита Наџије.

— Биће још посла...

— Ма ако не буде?

— Ако је зашто више, али... за толико, колико да се једе и кирија плаћа, не брини, Наџије. Нећу и ти да се мучиш! — додаје одлучно Етем.

— Ама ја хоћу у сриједу у хамам, па ми треба сто пара. Ето, таман толико ћу добити од коншике за ове чарапе...

— Е, пеки, пеки! — додаје Етем, ама га до дна душе забоље што нема ни толико да своју жену пошље у хамам. Бјеше га мало и стид од жене, јер нема него мјесец дана како су се узели а прије тога пет година се вољели.

— Него, право кажеш! — додаде брзо Наџије. — И да хоћу, не могу у хамам. Немам ферецу; позајмила сам па и вратила... ја немам, па нећу ни моћ' у хамам.

Етема спопаде још већи срам, те обори очи а тешко уздану:

— Јест, боме, немаш ферецу... ето, видиш, и ферецу треба да ти направим...

— Немам ни ферецу, ни фистан, ама... кад се не може не може, трпићемо! — вели Наџије.

Хамам — топло купатило; *фереца* — горња хаљина; *фистан* — доња хаљина.

Етем зарони главу још више у посао, па пошто подуже поћута и ваљада промисли, он тек диже главу, остави јелек на асуру, а иглу забоде у кољено; извади из појаса кутију те стаде градити цигару, а вели:

— Истина, Надије, пошто би то било једна фереца и један фистан, али... онако... нешто лијепо и добро... Кад човјек прави, треба да прави нешто добро, да ваља и да траје.

— А што питаш, Алаха ти? — вели Надије и смије се.

— Тако! Кажи ти мени... Видиш, ја као мислим, да се негдје замолим, да узмем неколико лира на зајам, па да те лијепо одјенем... баш онако према љепоти твојој! — збори јој он чисто поносито, као да ју је већ одјенуо.

— Остави, дина ти тај лаф, кад не може бити. Кс'мет нам је, видиш, да овако сиротујемо...

— Ама, што не може бити? — додаје он као мало увријеђен. — Ја хоћу да си ми још љепша... узећу паре... платићу макар мало поскупо фајду... ама знам како ћеш ме послѣ још више вољети...

— А зар те мало волим?... Хај, море, хај! Што не може бити, зашто да зборимо, те да само сладимо уста лафом... Камо прво да платимо кирију; па јеси ли сто гроша дужан што си

Лаф — говор; *к'сет* — судбина; *фајда* — корист, интерес.

свадбу учинио; па зар немаш и петнаест гроша дужан вергију; па имамо у бакала девет гроша за каву и шећер и три гроша за зејтин; па видиш да си и ти го; што имаш те чакшире на теби, то ти је све...

Етому се натушти младо чело, притиште пола испушену цигару палцем на ђон од кондуре, те је загаси; уздану затим дубоко, прихвати лијевом руком јелек а десном иглу, те преви наново грбачу, па поче радити и таман два сата не диже главу, нити проговори.

*

Једнога дана пред акшам, однио Етем посао што га довршио, те да прими паре и да узме, ако има јоште посла; па задржао се ту вечер у чаршији дуже него што би он то други пут. Забринула се баш Нације, јер ево прошао већ и акшам, а тад се чаршија затвара, те ако је било до посла, морао га је битисати, а у каву да је свратио, не може бити, јер није њему ни једна пара на одмет. Бар досад није никад свраћао.

Стала Нације код капилика и ослукује, јер хоће да га ту дочека, као што га сваки пут дочекује.

Вољели су се они, као што се гугутке воле. И у фукаре има срца као и у зенгина, а гдје има

срца и младости, мора бити и севдаха. А лијепа је Нације, те није ни Етем баш пошљедни. Да је ко знао њену љепоту, не би она сад уз Етема сиротовала, ама је нико до Етема не знадијаше. И од кад би се, болан, они узели, али су све остављали с године на годину, док Етем стече мало пара. Па кад најзад видје, да никад пара неће стећи а он рече: „Ваљада је писано да заједно муку мучимо; женићу се, па како Бог да!”

Па млади су јоште, а имају доста дана пред собом, те ваљада ће се и на њих Алах осмјехнути и другачи им к’мет намијенити.

Ама само што ово данас би Етему, те се толико задржа. Нације још чека, а има већ повише него један сат како чека. Већ и пазвант чукну један пут о онај бињек пред Ремзи-беговом капијом, а то већ један по акшаму. Једва се тад за ћошком зачуше кораци Етемови. Иде весео, а Нације толико страховала и шта већ није слутила.

— Што је, море, што учини толико? — пита га и љуби.

— Ех, што је? Што је, да је... ’ајдемо у кућу! — вели, па је хвата за бијелу руку и води у кућу.

— Зло није? — пита она, а види да зло није.

Гупутка — кужрија; *фукара* — сиротиња; *зенин* — богат; *севдах* — љубав; *пазвант* — онај што ноћу чука сате, ноћни стражар; *бињек* — повиши камен, постављен пред капијом, да се са њега узјаше коњ.

— А што би зло било... Алах сиротињи не чини зла, но само добра!

Сједоше на асуру и он је весело грли, а она га само гледа у очи, све чека хоће ли јој већ приповједити што-год. Али он ћути, прави цигару и пуши и ћути. Једва послѣје проговори, али мирно, као да није мало час онако весео био.

— Дина ти, Нације, ја те једпут запитах, а ти ми не одговори: колико мислиш да ће коштати једна фереца и један свилени фистан... ама онако, да је нешто лијепо... да је према теби...

— Ех, зар ти је још то гајле? — вели му она, а срце јој, женско срце, ипак заигра весело; зар добиће од некуд ферецу и фистан, те и она моћи изаћи у свијет и показати колико је лијепа, кад то досад нико није знао.

— Хоћу да ми кажеш?

— Али што да ти кажем, кад не може ништа бити!

— Ех, онда бар кажи ми право: би ли ти била срећна код мене, кад би ти ја то наградио; би ли ме повише вољела?...

— А да направиш борч?...

— Јок, него да зарадим паре, па да ти наградим, а?

Она не мога да се уздржи, него јој потекоше

Гајле — брига: борч — дуг.

двије сузе радоснице, загрли Етема, па му љуби и образе и руку и груди.

— Јест, Етеме, била би срећна!...

А он је у том часу био срећнији но она, срећнији но ма ко на свијету; топио се, уживао је и гордо уносио главу, те само што није почео шаком да се пљеска по грудима, те да збори као дијете:

— Јест, видиш, ја, ја то могу... Ја хоћу да си ти срећна код Етема; ја хоћу да се ти не мучиш код Етема, па могу ја то... а не да се срамим од своје жене!... Што треба, треба, какав би ја муж био, кад не би могао толико зарадити?!

Био је као пјан и ако никад ништа, до воде, не меће у уста...

*

А сутрадан, кад оно истина. Оде Етем најприје те плати шесет гроша кирију за цијелу годину; па онда плати оних сто гроша борча, што је узео да учини свадбу и још на тих сто гроша два-наест гроша фајде; па плати муктару вергију, што бјеше дужан; плати и бакалу оно педесет гроша, те тако све, ама баш све исплати. Па онда оде у Емин-ефендије најбољег туђара, што из Стамбола доноси басму; пробере басму лијепу, те љепше не може бити и још мор свилу за ферецу. Одреза ко-

Муктар — старјешина махале, кмет; *туђар* — трговац.

лико аршина треба, те као дијете, ама баш као дијете, све скакућући отрча низ чаршију, па кући, да учини радост Нацији.

А и учинио јој је радост те голему. Кад је отворио ону басму и ону мор свилу, а њој засјале очи. Није то никад она понијела, а није боме ни многа друга, јер Етем баш узео као што је казао; кад се поави, да се прави нешто добро, и да ваља и да траје, и још да је лијепо према Нацијиној љепоти.

Па није заборавио ни чад'р, и још какав чад'р, мор-ипек, исто као за фереџу, а исписан свиленим концем, те неко цвијеће по њему, мислиш руком си га узабрао па по чадору посуо.

И колико је Нације била срећна! Та заборавила на све друго, већ узела онај чад'р под једним пазухом, а басму и свилу под другим, па све скакуће по бахчи и пјева, те јој сад први пут би тијесна кућа. А кад се тако умори, она отрча Етему, те га љуби и грли и све плаче од радости.

Етем отрча сам да доведе жену, која ће срезати и сашити. А Нације јој наручује да што прије, ама што прије, буде готово.

— Може ли сјутра у сабах? — пита Нације.

— Не може, хануме, ја ли сјутра у акшам, ја ли четвртак у сабах! — вели жена.

— Е, пеки, ама да буде!

Мор — модро (виолет); *чад'р* — сунцобран, амрела; *ипек* — свила.

Па кад оде жена, а Етем, онако пун поноса, вели Нацији:

— Е, дедер сад, Нације, пеци једну каву, ама хоћу каву!... Онако... да знам, да сам је од твоје руке пио...

Она брзо испече каву, те метну и један грумен шећера повише и једну кашику каве повише, те се учини кава, какву Етем давно није пио.

Сједоше под ону стреју пред мутваком, да заједно испију каву, па тек сад се Нације осјети мало умирена те једва се сјети да запита оно, што јој прво бјеше на језику, ама што заборави питати кад видје басму и свилу и чад'р.

— Дина ти, Етеме, — вели, а наслонила главу на његово кољено, — кажи ми откуд ти те паре, ако нијеси борч учинио?

— Нијесам борч учинио, већ зарадио!... А што ће ти да ти кажем... и онако казаћу ти, па остави сад...

— Јок, него да ми кажеш. Тако ти Алаха, да ми кажеш!

— Па и да ти кажем! — вели Етем, кад досрка каву. — Видиш, срам ме бјеше од свијета и од тебе... али ништа од свијета, од тебе повише... да немам ни фереце да ти направим... Па онда... Знао сам, колико ћеш бити срећна, ех, па ето! Волим, што сам то доживио, па... макар ја теглио колико било. Знаш овог нашег коншије, Ремзи-бега, син... он је имао три сина, ама један умр'о, те

остала сад два... па онај млађи, дошао му вакт да иде у аскере... па, овај... Ремзибег зенџин.... гдје ће он дати сина у аскере, те тражио неког сиромаша, да му плати, да буде бедељ, да иде за његовог сина, па...

— Етеме! — цикну Нација и загрли га чвршће.

— Па... знаш, погодили смо... педесет лира, половину сад ми дао, а половину... послјије четири године... Кад одслужим... кад се вратим...

— Етеме, шта си правио?! — цикну још једном Нације.

— Ако, ако! — вели он. — Ништа... Само кад си ти срећна. Шта је то четири године, ништа... Имаш оца те у њега остани. Оставићу ти и доста пара... Моћи ћеш! А кад дођем, имаћемо и оних других двадесет и пет лира, па ћемо лијепо, ама лијепо живјети!...

— Зар не жалиш, Етеме? — пита га кроз сузе Нације.

— Не жалим ни осам... чујеш ли, ни осам година не жалим за ову једну радост, што сам ти учинио!...

Аскер — војник.

бедељ — замјена. Кад ко неће у војску, већ плати кому, да мјесто њега служи, онда се та замјена зове *бедељ*; Хришћани не иду у војску, већ плаћају нарочиту порезу, која се такође зове *бедељ*.

И сад је Етем тамо негдје далеко, кажу у Ана-
долу чак. Одслужио је једну и по годину бедеља,
треба још двије и по године служити цара, и
то ако буде срећан те га не захвати какво му-
харебе.

А Нације? Сад је лијепо одјевена; одјевена
према својој љепоти, те ходи и у амам и у чар-
шију и на теферич. Па се боме њена љепота и
прочула и... не могу душу да гријешим, ама го-
вори се да је заборавила колико је Етем за њу
учинио, кажу много је заборавила. Сиромах Етем!

Мухаребе — рат.

Душмани

Колики су душмани Зејнел-бег и Лутфи-бег, то већ и мало дијете зна!

Сједе у једној махали и у истом сокаку, ама Зејнел-бег ходи чак у Ибрахим-пашину џамију, а Лутфи-бег у Ташџамију, само да се не сретну. Па и у исту кафу не оде, већ Лутфи-бег у Али-бабе, а Зејнел-бег у Узун-Усе. Па се и касаба крај њих подијелила, те они што оде у Али-бабе, то је Лутфи-бегов тараф, а они од Узун-Усе Зејнел-бегов тараф. Те да видиш и ти тарафи се не гледају како треба. Кад дође да се бира азаја за меџлис, скочи један, а скочи други тараф, те једни не дају Лутфи-бегу, а други не дају Зејнел-бегу у меџлис.

Кажу, ево већ двадесет година, да Лутфи-бег није прошао крај куће Зејнел-бегове, и ако му је туда пут кад слази у чаршију; већ опкаља чак иза баждахане, и вими муку мучи кроз оно блато. Кажу,

Душман — непријатељ; *тарсф* — странка, партија; *аза* — грађанин, члан окружног савјета; *меџлис* — окружни савјет.

joш прије четрест педесет година, било је само једно гробље у нашој касаби, те како се те двије куће завадиле и задушманиле једанпут, инат толико доћерао, да се нијесу хтјели ни у истом гробљу сахрањивати. Тако ето данас имамо два гробља.

Море не даду ни дјеци да се заиграју. Тешко чељадету ако би се преварило и огријешило. Док бијаше само једно мејтебе уз Ташцамију у вакуфској кући, Зејнел-бег дао тамо своје дијете, ама га одмах извади, кад посла и Лутфи-бег своје.

Па остави то, него да видиш и о пазару. Зејнел-бег пазари товар дрва, ја ли ћумура; сељак му тражи шест, а он даје пет гроша, па попусти и пет и по и таман да зине да да још металик, а Лутфи-бег пусти каквог свога човјека, те да шест, само да му испред носа узме пазар.

Па тако води се један инат од како је свијета и вијека, јер управо да ви кажем, и не зна се себеп овоме инату и душманлуку. Тако су се мрзели њихови оцеви, а и они нијесу знали зашто ни крошто, а тако и њихови дједови. Ко зна, кад је тамо то било, када су се те двије куће завадиле и омрзле, те тај душманлук слазио са оца на сина, па се и заборавило зашто се омрзло.

‘Ајд’ да кажеш да су коншије. Онако, да их један зид дијели, па би се могло помислити завадили

Инат — пркос; *мејтебе* — школа; *вакуф* — црквено или чамџиско имење; *металик* — десет пара; *себеп* — узрок.

се њихови стари око неке стопе земље. Зар се мало коншија око тога завадило па и закрвавило. Ама нијесу такве коншије. У истој су махали, у истом сокаку, у истом реду, ама их дијели она кућица, у којој сједи Ути-ефендија хоџа и неке башче за њом.

А свијет као свијет, траже и причају и ово и оно о тој завади. Ама откуда ће знати, кад ни сам Лутфи-бег, па и Зејнел-бег, не знају ништа. Питаш Лутфи-бега:

— Ама, па откуд толики душманлук у ваших старих и што му је себеп?

— А ко ће га знати! — вели он. — Тек бадјава није. И кад погледаш какав је намћор и душман овај... (они један другом нијесу никад име помињали)... онда и видиш, да су моји баш и-мали хак!

Питаш Зејнел-бега, а он вели:

— Не знам! Ама да се нијесу моји стари завадили, ја бих данас.

Једни веле: још стари Зејнел-бегови дали дјевојку у кућу Лутфи-бегових, па је ови отјерали, те отад се те двије куће мрзе; други веле, није него стари Лутфи-бегови имали нешто дават' Зејнел-беговима, те учинили инћар, а трећи веле: „Аја, гдје ће толики душманлук за такве работе; мора да је међ' њима и крв пала, кад се толико мрзе!”

Намћор — груб, дрзак; *хак* — право; *инћар* — порицање нечега, што је истина.

А било их је толико пута, који су хтјели да их измире. Једном дође и један нови мутесариф, те виђе, како то зло није само зло за двије куће, него и за читаву касабу; јер, бадјава, обје куће јаке, беговске, богате, па онда и Зејнел-бег и Лутфи-бег честити људи; не мож' иначе за њих ништа зло рећи.

Па не мога ни тај мутесариф ништа.

— Мој отац, мој дјед и сви моји били су душмани тој кући, — рекао би Лутфи-бег — па јој ни ја, валах, не могу бити дост!

— Они што бијаху постарији од нас, били су паметнији. Па кад се они не измирише, ни ми, дина ми, не можемо! — казао би Зејнел-бег.

А тад тај мутесариф зовну хоџу Ути-ефендију, па му рече:

— Ама, хоџа-ефенди, зар ти не видиш, да је тебе баш сам Алах одредио, да сједиш ту, измеђ' ова два душмана. Како то, толики душманлук измеђ' твојих првих коншија, а ти још хоџа, па ништа?

А тад му Ути-ефендија исприча све по реду, шта је и како је чинио, па ништа не могао учинити, те дигао руке.

— Ама немој дизат' руке. Ми можемо и покушати и дићи руке, а ти не можеш. Видиш, како је то Алах удесио, двије душманске куће, а измеђ'

Мутесариф — окружни начедник.

њих кућа једног хоће. Гледај да их измириш и никако друкчије!

Баш посрамише Ути-ефендију ове ријечи, те се тај час диже па у магазу Лутфи-бегу. Повеле разговор одавде и оданде, па му вели:

— Видиш и Алах је наредио, да се тај душман-лук на вама пресијече. У твојој кући не има мушке главе, а у Зејнел-бега има син. И ти си га имао, али, видиш, Алаху било драго да ти га узме. На коме ћеш душманлук оставити за собом, а Зејнел-бег има на коме. Твоја дјевојка ће се дати у јабану; а Зејнел-бег оставиће сину аманет, да ти кућу угаси; да ти оџак растури, да ти и женску крв мрзи, кад већ не буде мушке, која би се бранила!...

Лутфи-бег је и сам на то мислио често. Док му бијаше дијете живо, одио је он много поносније; стезао је песницу много љуће, али, откад то дијете изгуби, а кућа остаде на једној дјевојци, као да му неко подреза крила. Колико пута — а увијек кад би спазио Зејнел-бегова Сејита — сјео би уморан и тешку муку мучио. Па опет се није дао муци.

— Неће се моја кућа угасити, Ути-ефенди! — вели он хоци. — Ама узећу ја у кућу макар и пошљедњега рс'за; узећу фукару од фукаре; даћу му имања; даћу му дјевојку, само да узме моје име и прими мој аманет!

Рс'з -- певаљалац, безобразник: *фукара* — сиромаш, голаћ.

*

Биди хоџа, ту није фајде, већ врти главом,
збира обрве на чело и спушта их, па трпа бројанице
у џеп, те хајде дома.

II.

А ако Ути-ефенди није умио рећи и није могао ништа учинити, онда нико и неће; јер, Ути-ефенди је много учен хоџа: шта није он читао и гдје није путовао. Једанпут је одио и у Стамбол, те излазио и пред Шеих-ул-ислама и овај га питао за много што-шта. Кад иде сокаком, не гледа ни лијево ни десно, већ све преда се, и увијек нешта шапће, а шта шапће, нико не зна. Истина, држи двије жене, ама више сједи уз ћитаб него уз жене.

Колико људи иду у њега за науку и савјет, а он сваког лијепо прими и сваког поучи; а кад му кажеш хвала, а он вели:

— Ако сам ти добру науку дао, хвала оном, који ме је умудрио те да ти помогнем; ако ли сам лошу, гријех ми на душу, а тебе Алах нека умудри, те да ме не послушаш.

Само га једно немој питати за савјет, а то ако ћеш да се жениш. Овако ће ти рећи:

— Жена је жена, па била лијепа ја ли ружна; била из добре куће ја ли из најгоре, све ти једно! Има ли неке разлике која ће те мачка изгребати,

Шеих-ул-ислам — вјерски старјешина у Цариграду; *ћитаб* — књига.

црна ја ли бијела? Да је жена била за свијет, не би је пророк покрио те да се не види!

И још би казао:

— Жена никад не спије, она ноћу смишља као и дању. Може човјек десет година смишљати, па се неће досјетити чему ће жена за десет декика.

Кад се оно враћао од Лутфи-бега, паде му на памет нешто, што никад досад не би њему пало на памет. А то је: да каже својој старијој хануми све о душманлуку Лутфи-беговом и Зејнел-беговом и како је примио аманет на себе да их измири, те да види, хоће ли се она досјетити, како би то могло бити.

Насмија се прво сам себи, откуд и то да му дође на памет. Па не само што се насмија, него се чисто и постиђе пред собом. Зар он, толико учен и чувен, па у жене да тражи памети?! Ама колико год да се смијао и стидео тога, толико му се више врзло те по памети.

— Ето, Ути-ефенди, ти сваки пут кажеш: жене су овакве, те онакве. Па види, је ли истина, што збориш?

Тако је сам себи шаптао, па најпослије ријеши се, колико да окуша је ли истина, да ће женска памет стићи и тамо гдје не може човјекова.

Тако он то каже хануми. А ханума, као да је знала, да би Ути-ефенди волио да се жена овдје ничим не досјети, одговори брже боље:

Декик — минут.

— Их, болан, па то је колај, те још како!

— Шта кажеш?! — пита Ути-ефенди.

— Тако, колај!

— Ама, ја се мучим ево већ толике године да их измирим, па не могу.

— И не можеш. Те работе не пишу по ћитабима, то су наше женске работе.

— Ама какве женске? — пита и чуди се хоџа.

— Знаш зашто женске, ефенд'м? Зато, што ја мислим да су жене и завадиле те двије куће. То су прве куће, беговске, богате, коншијске; морале су неки пут лијепо живјети, те их жене завадиле; па куд ћете ви људи сад да их развађате.

Ути-ефенди се учини сасвим тако, те овако рече у себи:

— Жена је зло, ама и у злу има колико толико памети; те кад ти га је Алах дао, а оно бар вајди се, ако умијеш, те исциједи оно памети колико је у зла може бити.

И од тад Ути-ефенди остави ту работу својој хануми, а он диже руке.

А Садбер-ханума удри оном страном, којом нико досад није удрио. Удеси она лијепо, да Сејит Зејнел-бегов види Шерифу Лутфи-бегову, а ни он да зна која је то дјевојка, ни она који је то момак.

А Шерифа лијепа као неубрана јабука, а Сејит момче да га на далеко нема.

И лако било Садбер-хануми удесити ту работу, јер Шерифа јој на капиџик доходала, кад је хтјела, а Сејит опет, дост са хануминим братом Салијом, те га Сали и довео. А од тад, Сејит чисто излуђе, те моли и преклиње Салија да од сестре дозна која је то дјевојка што је онда видје. А ханума одговара:

— Јабанџика је, ама је од добре и големе куће, куће која се не би постиђела Зејнел-бега. А још му кажи Сејиту — додаје ханума брату — да и дјевојче излуђе за њим.

А истина и Шерифе не остаде мирна већ пита:

— Хануме, аман, хануме, који је?

— А што питаш кад ти је залуд. Истина воли те и излуђе за тобом, ама јабанџија је.

— Видјела сам га још једанпут, кад је сокаком одио, ама не овако из близа — вели Шерифа.

— Доходи овдје, ама није одавде.

Е, већ послјије знаш како је то ишло, кад се двоје младих замишују. Садбер ханума је све чинила, што је могла чињет', да се дјеца још повише заволе. Једанпут је удесила и да се састану, те их оставила и да зборе и да се љубе. Могло је из тога и што лоше изаћи, ама не изађе, него добро.

То је било у горњој одаји Садбер-хануминој. Никог није било дома, до ханума што се забављала у мутваку, а они, Сејит и Шерифа, сјели на широк миндер и зборе једно другом слатке мухабете и

милосне ријечи. То се први пут састали, а већ два три пут се до сад видјели.

— Аман, елмас'м, узела си ми душу, узела си ми срце, те дај ми бар име твоје!

А кад му се она рече, ко је и чија је, он испусти њену руку, као да је усијано гвожђе држао. Нешто му застаде у грлу, као да се душа дотле испе. На лицу му се исцрта ужасан гнев; руке задрхташе; младо му се чело набра а пред очи паде му ноћ, страшна непровидна ноћ, густ и дебео мрак... и земља под њим поче да се нија и да дршће, а таваница и кров му се спустише на теме, те му ту отежа, силно му отежа. Учини му се да неће моћи толику тежину поднијети, већ, ено ће да падне, да се сруши, и он и кров над њим.

А сирото дјевојче, кад га видје таквог, видје и не разумједе што је то, задрхта и запишта; па зари лице у јастуке и тамо просу поток суза, не знајући ни зашто, ни крошто. Па кад је прође мало страх, скочи, те да потече вратима, да побјегне од оног страшног човјека, којег је до мало прије вољела више него све на свијету. Али је он дочепа за руку и гурну је душмански на миндер. На бијелој руци оста јој црвен биочуг, као да си га жеженим гвожђем уписао и са лијепих очију потече јој поток суза.

— Алаха ти, тако ти дана... тако ти онога, што ти је најмилије: ко си и шта хоћеш од мене?

— Ко сам?! — једва издуши он. — Е, то сам

те и оставио да ти кажем. Ја сам Сејит... Сејит Зејнел-бегов!

Њу опече неки огањ по образу, па сађе у срце, те у крв... задрхта и хтједе да цикне, али од голема страха изгуби глас, те миче усницама а не збори, и маше рукама, као да би хтјела да одгура од себе каквог сатану, који јој се наврзо на душу. Од превелика страха и сузе јој усахнуше. Најзад дође до гласа, те машући руком поче шаптати:

— Бјежи... иди даље од мене... бјежи!... Проклет да је, ко нас је изварао... и мене... и тебе!...

Он пође вратима, да изиђе.

— Још нешто!... — прошапута она, а лежи тамо на миндеру, као рањена кошута и не диже главе.

Сејит застаде.

— Било шта је било... изварали су и мене и тебе... али... ако знаш шта је аман,, не говори никоме ово... Нећеш ли?

— Нећу, а... ћути и ти и за тебе је боље!...

Те опет пође вратима и не осврћући се, и дохвати се кваке, па кад је потеже, а он окрете још једном само главу. Не да каже збогом, већ тако окрете главу. Не зна ни зашто.

Шерифа уморно дише на миндерлуку и брише исплакане очи дугијем рукавом од кошуље и док она једну сузу избрише друга се заблиста, као да је нека рука сјела да јој кити трепавице елмасом. По јастуку, како изнурена пала, просула се црна

коса њена, те као да је ноћ опколила, како би они елмас на трепавици што љепше засјао.

Сејит задрхта још једном цијелим тијелом и рука му паде с кваке. Он застаде тамо. Свака му се нога учини тешка и претешка, те је не може да пренесе преко прага. Ако није тешка а оно је закована за патос, јер ето не може да је макне. Он би баш волио да што прије прекорачи праг; само то да му је, само да прекорачи праг, само да се дочепа слободног ваздуха, па ће га све проћи, све ће заборавити, али... ево гдје то не може. Хоће, баш хоће, а... не може! Отрже се још једанпут, па прибра сву снагу и маче поново руку до кваке, али... нема сад већ више снаге ни у руци, не може кваку да потегне. Ослабила му, сасвим му ослабила рука и дршће...

А кад пође један корак натраг, њему се учини она нога лака, лака као перо и — није закована. Али му сад језик тежак. Хоће нешто да каже, и зна добро шта хоће да каже, али не може језиком да крене. Па кад пође још један корак натраг, а оно и језик му олакша, а и са очију му се скиде онај мрак...

А она, Шерифа, дршће, дршће, као рањена кошута и сузи као рањена кошута. А оборила очи и не смије да их подигне.

— Ти ми, Шерифе, не рече... хоћеш ли ћутат'... нећеш ли ником рећи све ово?...

— Ћутаћу... — одговори она тихо.

— Био сам те препао... — настави он — а ти нијеси крива... као ни ја.

Она ћути, али јој оне сузице, што су блистале на трепавицама, кануше сад на руку па с руке смилише на јастук, а нове се сузе набраше на трепавицама...

— Ако сам ти крива... опрости ми!... — прошапта најзад она.

— Опрости ти мени!... — додаде брзо он и сад га већ језик лијепо служи али, као да му памет сад поче одрицати службу. Смисли једно, па каже друго.

— Наши су очеви душмани, — настави он — а ти... ти си женска страна...

Њој потекоше понова плаховито сузе и нека ријеч, што је хтједе да каже, загуши се, и Сејигу сад памет отказа сасвим службу; срце му наново заигра, очи наново засвијетлише: чело се наново разведри и руке добише маха, те обгрлише понова онај лијепо, онај витки стас Шерифин...

III.

Има хак хоџа Ути-ефенди, што вели: „Жена је зло, ама и у зла има памети!” Тако је и тако би било, само још да не има — језика.

Смисли, досјети се, удеси, ама — каже. Не може да држи. Не можеш ти тајну зачуват' кад

је зна жена, а шта тек мислиш кад је још знају двије. А у Ути-ефендије и није једна жена, него двије.

А ако ће Шерифина тајна прекорачит' прага Садбер-ханумина, те заћи у махалу, а из махале као и сваки лаф, у чаршију; тада тешко њој, тешко њој! Зар Лутфи-бег да чује тај покор; он би је убио, па у ријеку бацио.

А Зејнел-бег, па шта би он чинио?! Море, исјекао би Сејита све на комадиће, па онда запалио и кров да затре и кућу, у којој му се Сејит родио.

Мани, не може се ни помислити шта би све било, кад би се чуло! Па сад можеш мислити, како је било охладило срце у сироте Шерифе, а како у Сејита, кад се чу оно, што су они мислили да нико не зна и да нико сазнати неће, те им је боме ваљало што прије мислити, што ће и како ће, јер ни једно ни друго не смију чекат' задњи сахат.

Али, ако тај лаф и није допро до ушију ни Зејнел-бегу ни Лутфи-бегу (ваљада и зато, што им нико није смио казати); једног јутра доприје до њих у чаршији много гори абер.

Ама, као муња просу се абер тог јутра с једног краја касабе на други: „Лутфи-бегова Шерифа избјегла са Сејитом Зејнел-беговим!” Мислиш јангија

Абер — глас; јанија — пожар.

обузела сву касабу, толико се то узмувало и уско-мешало. Море, то трчи једно другом у маазу, то се пита, то се ишчуђава. А у махали само чујеш тре-скају капиџици, то коншике јуре једна у друге, те да свака чује ја ли сама што каже. И у кафи, ако ћеш, ни о чем се другом не збори. Сваки је рад да чује, како је то било и како је могло бити. Ахмет-кондурџија прича чак, како су његова дјеца чула од неке ришћанске дјеце (која су очима ви-дјела сва како је било,) па вели:

— Јутрос сабаиле Сејит је сачекао Шерифу иза оне мале текије; она је понијела и једну бошчу, а он понио пушку и једну торбу, па код Куру-чешме чекао их један стрем покривен, те стрем послјије одмакао низ доњу махалу.

— Јок — вели Алил пазвант — ја сам у тај сахат спазио један стрем како одмиче пут воденице; не може бит' да је прошао доњом махалом.

А Тефик-ефенди ћатиб вели да је крај његовог пенџера прошао у тај сахат стрем (то га и про-будило,) те не мож' бит' да је ударио ни доњом махалом нити на воденицу.

Сваки друкчије каже, па сваки друкчије и ми-сли, Једни веле: „Ако је, баш добро је!“, а други веле: „Није добро, него је срамота!“ Пријатељи Лутфи-бегови бране његову кућу, па веле: „Дјевојка је дјевојка, без памети је, а лудо, него он је зава-

Мааза — магази, дућан; *кондурџија* — обућар; *текија* — џамија без минарета, капела: *стрем* — кола, која коњи вуку.

рао!" А пријатељи Зејнел-бегови веле: „Омађијала га, онаквог момка!"

А већ чаршији је лако зборит' и овако и онако, бар лакрдија ђумрук не плаћа. Али како је одјутрос Зејнел-бегу, а како Лутфи-бегу.

Кад оно чу јутрос у чаршији абер Зејнел-бег, а пресекоше му се најприје ноге и замагли му нешто пред очима; као нека црна тица да му прелеће крај очију те га ошину гаравим крилима. Хоће да крене ногом, потече дома, ама не може да макне, него остао на сандалији, као прикован. Нити може да се издуши, него га нешто притисло у грудима, те мислиш оде човјек без абера и алала. Донесе му за тијем чираче чашу воде, испи је, те се поврати човјек мало, па се полако диже, те хајде дома а оборио главу; нити гледа, нити види што. А како стиже, паде болан у постељу. У грудима му неки голем терет и ноге му студене, а руке му дршћу и глас сасвим изгубио. Око му се замутило а чело му топло, мислиш огањ гори под њим. Гледа га ханума и тјеши, ама како ће га утјешити кад и сама плаче и проклиње. Али он ни ријечи не збори, само што чешће ставља руку на груди, те као да би се хтео пожалити, да му се ту у грудима нешто откинуло.

Потекоше одмах достови Зејнел-бегови, те их је ено пун селамлик, ама он неће никог да прими.

Сандалија — столица; *чирак* — шегрт; *селамлик* аудијенција, соба за примање.

Забравио врата на својој одаји, те само ханума што му сједи крај душека и двори га.

А Лутфи-бег? Он кад чу шта је јутрос било, задрхтао је као звијер кад је врелим гвожђем озлиједиш, загризао је усну те сам себи рану учинио и браду искрвавио. Па онда, само што је неколико корака учинио, од чаршије до куће, те удри ногом у капиџик да извали шип и да улети у кућу. Прође као помаман преко доксата, те чак ногом фурну мангал што га ханума изнијела ту, да се распали, те се просу онај жар по чистоме, као смиље жутоме патосу. Па кад се срете са ханумом, а он писну као змија, те је дочепа за косе и прострије је по душеми, те стаде је газити крвнички ногама. Ето, толико година живи са ханумом и причало се о њихову животу, а сад ово први пут стави руку на њу. Па ћаше да буде и гора белаја, јер док се ханума превијала по патосу, он оде уз мердевине, те у своју одају да скине отуд алтипатлак; но дотле, срећом и ханума избјеже у коншилук. А он, кад оста сам у кући, поче бјеснити, те удри руком у џам и сву руку искрвави, па дочепа и једну сандалију, те груну њом у орман и поломи тамо неке шишиће. А нити му крив ни џам, ни орман, ни ханума, него тако, од преголеме муке, па мора на некое да искали. Па онда стао да виче и да праска. Не каже ни једну ријеч, него тако виче као

Џам — стакло на пенџеру.

звијер кад је раниш; а очи му закрвавиле и играју му зуби, те цвокоћу једно о друго, као на љутој зими.

Хвала Богу, те у том стигоше и достови, те га почеше умиривати; узеше га за руке, па га пове-доше у селамлик. Ту се као мало утиша, али не што се умирио, већ као да га стиже умор, те пусти достове да чине са њим шта хоће. Они га поса-дише на шилте и он сједе; донијеше леген те му измише руку и усницу и он ћути; направише му послије и цигару и припалише, те, шућур, поче пити ону цигару и тако, као да се мало умири.

Како му је било њему, како опет оном Зеј-нел-бегу, не умије то нико казати. Ни једном ни другом не бијаше лако.

И од тада ето Зејнел бег, ево ће скоро година дана, не изађе из куће никад, никад. Оду му достови на селамлик, хоће и да збори с њима, али из куће никад да изађе.

Лутфи-бег излази, али не говори ни с ким. Ни на селамлик не прима много, једног, двојицу. Није их отјерао, но одили му људи, па кад ни с ким не мухабетише а они пресјелки. Једном је хтио и да прода кућу, те да се исели из наше касабе, али га достови уразумише. Што му је кс'мету кабајет кућа и касаба, и гдје ће. У несрећи баш човјек треба да

Шућур — добро (као хвала Богу); *кабајет* -- кривица:

сједи тамо, гдје крај душмана има и достова; а гдје ће сад у туђој касабџи тражити нов дослук.

Тако су му зборили те, ено, послуша их.

IV

Нема бољега иљача од вак'та. Рану, живу рану да имаш, па можеш мећати какве хоћеш мехлеме, док јој не прође онај вакат колико њој треба, неће зарастати.

А каквих ти све јадова није било на овоме свијету, па све то вакат покри, те се и заборави.

Па тако би и са јадом што стиже оне двије беговске куће. Изађе, боме, једног дана и Зејнел-бег у чаршију. А што ће, чојек је, те му се хоће да конуштише. Што је било, било; имао је сина а сад га нема, па ето, то је све! Да није било тако писано, не би се ни догодило. А послѣје (тако је једанпут говорио Зејнел-бег Ути-ефендији), он сина и сад воли, он га се не одриче, па чак и признао би га под кров, али без „оне”. Ту крв неће под свој кров.

Ути-ефендија то послѣје причао у кави, па неки тамо рекоше, како је и Лутфи-бег омекшао; збори сад са људима, оди им и доходе му. Истина о ћери не жели ни да му се помене, нити је се зажелио. Једном, кад му је неко помену, рече он:

Иљач — лијек; *вакат* — вријеме; *мехлеми* — лијекови који се мажу на ране; *конуштисати* — опходити се.

— И сад кад је сретнем, убићу је! — Па од тад нико му већ више не помену.

А Сејит и Шерифе, далеко тамо, чак у четвртој, петој нахији, живе мирно и задовољно. Истина немају онога рахатлука,, што би га имали под очевим кровом и сиротују и муче се, ама су задовољни, јер се воле.

Сејит је стао у службу у једног туђара, те добио шест стотина гроша на годину, па с тим живе онако како се може.

Шта је било и како је било кад су измакли, они нијесу знали а и боље што нијесу знали. Али је Сејит, кад је прошло неколико мјесеца, писао једном свом досту писмо, те му онај отписао и казао му све по реду, шта је и како је било.

Други пут је опет писао Ути-ефендији хоџи, те му у писму рекао: „Алах, па ти! Учини, ако што можеш. Нека бар мени отац опрости, али нека и Шерифу прими под кров. Ја без ње нећу и не могу. Не тражим од оца да се измири са Лутфибегом; ни Шерифе то не тражи, али се овако више не може. Живимо са шест стотина гроша, а Алах ево хоће и да нас благослови.”

И још много му је у тој књизи казао и баш лијепо накитио, јер платио је десет гроша у најбољег аћатиџа, да му ову књигу састави. Ама Ути-ефенди не одговори му ништа.

Потад је дигао руке, те није више ни писао,

али је често у акшам обилазио ханове, неће ли наћи каквог јолџију, који би му што казао отуд.

Једанпут, баш тако послѣје акшама, врати се из једног хана, гдје се од једнога јолџије научио, како је сад већ мало побоље; како му је отац као мало и омекшао, те излази и конуштише — па трчи Сејит да овесели Шерифу. Али кад под пенџере, а он чује у Шерифиној соби неки збор и мухабет. Униђе у капију, па тек што је притвори, а из оне собе доприје му до ушију плач малог дјетета.

Њему пођоше сузе на очи, те застаде у авлији, у мраку да побрише сузе чевретком, да га не би тако сузног видјели, те да се осрамоти. Попипа се затим по џеповима, па се осјети срећан што нађе један бешлук, не би ли имао што бакшиша дати. Даће цио бешлук и ако га је спремио сјутра за пазар.

А ујутру, како није имао што за пазар, а он вели Шерифи:

— Ако... ја нијесам гладан; а ти?

— Нијесам ни ја, Сејите, али... — она погледа у малог, што се био зајапурио под јорганом.

— Не брини... не води гајле — додаде брзо Сејит — наћи ћу ја! Па је узе миловати, и њу идијете.

А послѣје се замисли, замисли се дуго.

Хан — гостионица; јолџија — путник; чевре — марама бакшиш — напојница; бешлук — новац од пет гроша.

— Видиш, Шерифе, — вели — и до сад нам је било тешко и тијесно... што је шест стотина гроша... А сад?

— Алах је велик! — вели она, а сузи јој око.

— Слушај! — каже Сејит — ...Ми ћемо ићи! Досад сам се и бојао, ама сад се не бојим, Може мој отац и убити ме... и мене и... тебе... Ама ово не смије!...

Шерифе сакри главу под јорган, те јој ударише сузе, а Сејит, што сад докона, то боме, за неки дан, и учини.

Лијепо се диже у ханове, нађе тамо стрем, погоди се, па покупи шехове и чељад, те сиротињски, уз кору хлеба и сира, превали пут од три дана, те трећег дана једва у ноћ стиже у нашу касабу. Па гдје ће и како ће, онако доцне, већ зачука халком на капију хоџи Ути-ефендији.

А добро те бијаше ноћу, те се у касабџици ни једна ријеч не чу.

V.

Био је баш рамазан, а пао у јесен, те закраћали дани а ноћи, како и треба, дуге, те, као створене за мухабет и сједење. Тек што се узме ифтар, а тек видиш кроз мрачне сокаке, овамо и онамо фењере, и за сваким фењером по једна гомилица

Шехови — ствари: ифтар — вечера.

људи ја ли жена. Једни оде у једног, а други у другог, да проведу ноћ. Данас ћу ја у тебе а ти сјутра у мене, те како би се потрошило оно триест ноћи, што их ваља пребројати и пробденисати, те да се доспије до Бајрама.

И Зејнел-бегов и Лутфи-бегов селамлик пуни скоро свако вече. Оде им достови, а и они оде у достова. Ути-ефендија коншија и једном и другом па био и у једног и у другог, те ваља и они њему да дођу. А он још удесио, те кад ће један доћи, позвао и другог, а осим њих, позвао и многе хаџаларе и пашу и мифтију и бегове од реда.

Пун му селамлик, те ко за миндер а ко боме сјео и на ћилим доли. Заколутао дим и замаглио те испунио сву одају. Једни пију наргилу а други цигаре; једни броје бројанице а други мухабетишу, и уз све чујеш онај сркут каве, што је дијете сваки час уноси те служи.

У једном ћошу, тамо до мифтије, сједи Зејнел-бег и мирно пије цигару а збори тихо, полако. А ту и Лутфи-бег, ама далеко у други ћош. Доста је и то! Јер да је било прије годину и двије и три, па да су се овако срели у чијем селамлику, један би се дигао и отишао. А сад сједе. Ваљада их сломила несрећа и уморио душманлук. Свакоме се откинуло по једно парче срца, те знаш како је човјек, кад је без цијела срца не мари већ ни за шта.

А и истарило се. Зејнел-бег и није толико истарио колико што је ислабио; повила му се глава на груди а упале му очи, те мислиш већ нема ни снаге више. А Лутфи-бег баш истарио и осиједио за ово годину дана. Бијела му брада, једва која црна длака да се задржала; а ни око му није више онако љуто и ватрено, већ благо као у дјетета.

Како је да је; тек ово први пут да се они са-стадоше, у туђем селамлику, па остадоше. Истина, крију један од другог очи и сваки мухабетише са својим коншијом, ама и то је доста.

Кад дијете прислужи и трећу каву, узе да збори Ути-ефендија. Вели:

— Ноћ је дуга, те, ако је изин, ваља што и казати.

— Дедер, хоџа-ефенди — додаде паша — ми смо и дошли у тебе да научимо што.

Хоџа прибра бројанице, па их стаде онако скупа пребацивати из шаке у шаку, те поче казивати. Вели;

— Ово што ћу вам казиват, нијесам из књига научио, већ сам чуо од једнога дервиша, који је много свијета прошао, многим се свјетским мудростима научио...

Ту мало Ути-ефенди ућута, као да се домишља, те затим настави:

Дервиш — калуђер.

— Био један цар, те имао два сина. Царевао је дуго и срећно, те не имао рашта да зажали. Царевина му била дуга и широка, хватала од једнога мора до другога, имала многе ријеке и градове, горе и планине...

На селамлику наста тишина, чујеш само кад ко сркне наргилу, те ова заклобоће; ја ли бројанице како звецкају; ја ли кад се ко закашље. Сви упрли погледе, те да чују причу Ути-ефендијину.

— Кад би те му дође писани сахат, — настави хоџа — а он дозвољава себи своја два сина, да се алали. Рече им тада по једну добру ријеч и остави им царевину, да се слажу и да њоме владају. „А осим царевине, имам и један повећи аманет, који хоћу да вам оставим, онакав какав је и мени мој отац оставио!” — рече им цар, па истрже из своје браде једну малу, кратку а бијелу влас, па им вели: — „Бијела брада казује мудрост, а ова длака прва је влас која је у ме обијељела. Остављам вам је у аманет, да чувате као очи у глави. Док је она код вас; док вам је она у кући, бићете срећни; ко се од ње одваји биће несрећан и проклет!” — Цар издану, а синови примише царство и почеше лијепо и срећно владати, јер су очеву длаку човали као најсветију амајлију... Ама једнога се дана завадише због жена. Онај дервиш што ми је ову причу

Алалити се — опростити се.

казивао, не каже да су се баш због жена завадили, ама ја тако мислим; јер, са чега би се друго браћа завадила, до са жена!...”

Сви се тихо насмијаше и заклимаше главом, те хоџа настави:

— Па та свађа оде далеко, нити јој се крај могаше сагледати; те не оста, него да се дијели царство, јер у једноме не бијаше обојици мјеста. Па и раздијелише га. А лако им то и бјеше, кад је царство пространо и велико. Раздијелише затим и хазну и све друго богатство, па дође ред и на ону очеву длаку. Свако је хоће себи, да не би носио проклетство, а длака се не да дијелити. Хоће око длаке да се покрве; један је хоће а и други је хоће, а длака тако мала и кратка, једна трун, те се не да ни дијелити, ни резати, ни сјећи, ни цјепати!... Што ће они и како ће, већ зови једнога најмудријега хоџу, да им он пресуди, у кога је право длака да остане. Хоџа мисли и премишља, прегледа длаку, може ли је некако пресјећи, те сваком по пола дати; ај, не може; не може је ни расцијепити; те што ће и како ће, већ вели да му даду један дан изина, да прегледа ћитабе, те ће им дати карар. Оде кући, те претурај ћитабе, ама гдје су још ћитаби и о длакама писали, па макар што то бјеше и царска длака. Најзад се досјети јаду, те у јутру кад оде а он царевићима каже: „Ваш је

Хазна — благајна: карар — ријешење.

отац био мудар човјек. Мислио је он да ћете се ви завадити, те лако царство подијелити, па вам је зато и оставио аманет који се не дијели и без којег не можете. Ако се измиристе, те будете један уз другога, биће и длака крај вас, те и ви бити срећни, не измиристе ли се, бићете несрећни. Ваш је отац био мудар човјек, те послушајте га!" — И они послушаше, те се измирише и од тад су били срећни!... Ето то вам је прича! — заврши Ути-ефендија, па диже главу те погледа по свима редом.

— Е, јест мудро смислио! — рече прво паша.

— Јесте, валах — додаје мифтија и провлачи прсте кроз браду, те смишља што би још казао.

— А шта ти велиш? — пита Ути-ефенди Зејнел-бега, који сједи до мифтије.

— А да, оно што се не дијели, не дијели се — вели овај.

— Па јесу ли онда имали хак, што се измирише, кад не могуше длаку подијелити? — пита хоџа Лутфи-бега.

— Па да што би? — одговара овај.

— Е сад... нијесам ја још свршио казивање — настави мирно Ути-ефендија. — Хоћу нешто да вас питам, ама да ми кажете по души. Очев је аманет велик, ама има ли и још већи, је ли?

— Алахов је и већи — додаје мифтија.

— Е, па кад се очев аманет не дијели, ако за дијељење није, ја да ли се Алахов дијели, ако за дијељење није?

— Не, валах — одговорише сви, а сви се гледају и ишчуђавају шта то хоџа хоће.

Али Ути-ефендија се диже полако са свога мјеста и изађе из селамлика. Задржа се мало негдје, а затим ево га и носи на рукама лијепо мало дјетешце у бијелу и чисту повоју.

Сви се зачудише и ускомешаше, те неки тихи шапат прође кроз селамлик. А хоџа мирно гледа у све и дјетешце отворило велике очице, те весело гледа у пламен на свијећи.

— Рекосте, Алахов је аманет већи од очевог — поче хоџа, а глас му дршће — те ако није за дијељење и не дијели се. Видите ли ово невино дјетешце — и ту хоџа доби понова снажан глас, те узвикну: — Видите ли га; ево овдје се састала, овдје се спојила и овдје се измирила крв Зејнел-бегова и Лутфи-бегова!...

Затим се окрете овој двојци:

— Зејнел-беже и Лутфи-беже!... Подијелили сте све што се могло дијелити и мејдане и гробље, и махале и кафе. Подијелили сте касабу на два тарафа, па вам мало било нас живе, већ подијелили сте и мртве, на два гробља. Остало је још нешто! Одите овамо, те подијелите и овај аманет што вам га је Алах послао! Одите... одите ближе!...

То хоџа заврши страшним гласом, гласом који заповиједа.

Све заћута и занијема... Сви се погледи управише на Зејнел-бега и Лутфи-бега, а они...

оборили очи и дршћу као на страшном суду, па приступају полако средини одаје, као осуђеници, као да морају, као да их то глас Алахов зове. Приђоше ближе, а једва их ноге донијеше, јер дршће им кољена... па приђоше још ближе и... још ближе...

А хоџин глас још непрестано игра им као мач над главом и поковавају му се. На сваки његов позив, они приступају по један корак ближе. Најзад дигоше главе да виде дијете, али им се погледи среташе, а очи им пуне суза, и срца им дршћу, и душе им играју...

— Дијелите ову длачицу... дијелите ово парче мяса.. *дијелите овај Алахов аманеш... дијелите!*
— узвикну још једном хоџа пуним, свечаним гласом.

Али му се глас већ није више чуо. Зејнел-бег и Лутфи-бег чврсто се загрлили, а у селамлику дигла се граја и сви гласно узвикују, а дижу руке небу:

— Алах је велик! Ко ће као Алах!

Талаки-селасе

У Хаџи-Агушевих је најлепша бахча; лије богате и пребогате цвијетом; око сваког стабла обвио се филџан-чичек, а около, крај плота, високи ђунеш-чичеји.

Ту је зимбил, ту каначичак, замбак, кандил, к'на, феслијен, шебој и, већ, шта ти ту нема. Ујутру кад прођеш сокаком, крај Хаџи-Агушеве бахче, а теби се напуни душа мирисом. А како би ти се напунило око, да ти је да преко плота нагвириш у ту бахчу, кад њоме шета Хаџи-Агушева снаха Нафије, или цвијеће заљева, или плијеви лије, па

Талаки-селасе — значи *три пут пуштена*: У Мухамеданаца ко три пут пусти жену, не може је више узети, осим ако је тако пуштену ко други узме за жену, па је затим онај пусти. Бива да ко год од једном пусти жену на *талаки-селасе*. т. ј. три пут рече „пуштам је“ и онда се то рачуна, као да је три пут пуштана, те више му не може бити жена. *Филџан-чичек* — ладолијеж; *ђунеш-чичеји* — сунцокрет; *замбак* — крин; *феслијен* — босиљак; *к'на* — лијеп човјек, цвијет, којим Туркиње боје нокте на рукама и ногама; *мујезин* — хоџа; *фереџа* — горња хаљина у Туркиња.

јој бијели прстићи са црвеним к'на-ноктима и сами изгледају као цветићи.

Кад се што о рамазану донесе у магазе, Емин ће прво за Нафије одрезати; у кујунџије ће наручити најљепше белензуке, од чисте срме; у терзије ће скројити јелек сав златом покривен; нал'не ће максуз наредити, да се бојом обојадишу, а седефом оките. Нафијин сандук увијек је пун локума, леблебија и другог шећера. Па зар би хтјела она што више?! Колико су јој завиделе хануме на тој срећи и рахатлуку, па колико је и она сама признавала себи да је срећна.

Једнога дана, послје подне, искупиле се хануме у ње. Нафије простре сиџадета по чардаку; на један велики служавник исјекла кришке бостана; у два три сана по сиџадету метла тутун; па ту кахва и студена вода и локум, а у ћош сјела Мека Циганка, удара у деф и пјева, те разговара хануме, које су посједале на ниске јастуке у округ, па ћеретају и надвикују се.

Мујезин хануме, забитска жена, има као највише поштовања у друштву и њен се лаф слуша. Она зна све, све новости у граду и све свађе харемске; зна и врачати, зна и лијечити а кажу,

Нал'не — нануле, дрвена обућа; *максуз* — нарочито: *локум* — слатки колач; *леблебије* — пржени грашак; *рахатлук* — спокојство, задовољство; *тутун* — духан; *деф* — дахире; *забит* — официр; *лаф* — ријеч, говор; *баклава* — слатке пита; *ширет* — враголаста.

што она умије направити баклаву, можеш је пред цара изнијети. Забитска жена, па проскитала много градова, те много и зна, а ширет жена да јој равне нема. Па она прича о мужевима, и све се хануме тресу од смијеха, јер свачијем мужу нађе по неку ману, или ако му не може што наћи а она му макар шта прикачи. Халиме-хануми вели:

— Твој муж шишман, фучи-гиби, да те воли, не би тако шишман био!

— Хи, хи, хи, хи! — на то хануме и све прште од смијеха.

— А твој муж — вели Нурије хануми — пије ко Влах. Ти се мажеш ђулом, да му миришеш у душеку, а он смрди на ракију. Кад прође мојим сокаком, а мени смрад кроз кавезе удари у нос.

— Хи, хи, хи, хи! — опет хануме.

— А твој муж — окрете се Зарифе-хануми — лијеп, ама трчи за Јеђупкама. Ето Мека му зна шаркију његову, па нек ти каже, ако хоћеш.

— Хи, хи, хи! — опет све остале хануме, па да се поваљају по сиџадету од смијеха.

Па тако Музејин-ханума манише сваком мужу, а кад се осврте Нафије хануми, треба и њој нешто да каже, а држи јој мало хатар као домаћици, па се промишља.

— Кажи, кажи и њој! — гракнуше као чавчице

Шишман — дебео; *фучи-гиби* — као буре; *кавез* — решетке на прозорима харемским; *Јеђупке* — циганке; *шоркија* — цјесна.

све остале хануме, па и сама Нафије навалила, нека јој каже.

— Твој човјек на око човјек — вели Мујезин-хануме, — ама студен, не умије да воли, не умије да љуби.

Нафије се прво слатко насмија, па поче пљескати длановима, а и све друге за њом. Послије натјераше Меку, те отпјева пјесму о Јеђупки и мужу Зарифе-ханумином, те се и ту слатко смијаше и прошалише.

А кад мујезин са једне оближње џамије огласи акшам, дигоше се хануме, пребацише фереџе преко лица, те хајд кроз низак капиџик свака својој кући, дајући једна другој ријеч, да се у други петак зберу у Нурије-хануме...

А кад се акшам спусти, у чаршији падоше ћепенци, удрише се на магазе катанци, те хајд сваки својој кући, па и Емин Хаџи-Агушев, све брже него други. Неки из чаршије, по двоје по троје, одоше на теферич у брдо, у лојзе, да мало испруже ноге и да испију, онако у хладу, по једну чашу студене воде; други одоше у „Кавакли-бахчу”, да на простртој асури, а уз филџан саде-каве, одиграју по једну таблу, па тек да оду кући. Али Емин нигдје; он из дућана право кући, да што прије види Нафију, да је види и да је чува.

Стари Хаџи-Агуш волио је, што му се дјеца

Капиџик — мала врата.

толико милују, али није волио што је Емин више уз жену, но уз људе.

— Не ваља то, Емине! — рећи ће му једном.
— Жени досади, мјесто да јој омилиш.

А истину је казао Хаџи-Агуш. Нафије је често била мрзна, зловољна, а ни сама није знала зашто. Колико је вољела Емина, опет се осјећала слободнија кад он није код куће, јер ако би погледала гдје, он јој је пратио поглед; ако би што проговорила, он би јој мјерио ријеч.

То вече, кад је легла спавати, почело је још нешто морити. Како то, да њен муж не умије љубити; зар други умију боље љубити? Оно истина, то је Мујезин-ханума у шали рекла, ама опет, у свакој шали има и по мало истине. Може бити, да је то само шала, али може бити и да је истина? Па тако, мислећи само на то, наслонила се руком на јастук; испија пошљедни, најслађи дим из цигаре а другу јој руку узео Емин, милује је и шапуће јој нешто; пита је, а она не чује... Замислила се дубоко. На један пут се трже као иза сна, па, и не одговарајући на оно што јој Емин казује, обгрли га руком, па га пита:

— Да ми кажеш нешто право, Емине?

— Хоћу, елмас'м!

— А нећеш ми зло узети ријеч?

— Нећу, Нафије.

— Тако ти Алаха!

— Алаха ми!

— Је ли — па га ту обгрли и другом руком, а са јелека јој, који се још на једну копчу држао, прште и та копча, те се раширише недра, као оно вал кад из кланца избије на ширину. — Је ли, да ли ви сви мушки једнако љубите; да ли има који љепше љуби и који лошије?

— Како који зна! — вели сухо Емин, а нека га хладноћа прође кроз срце.

— А ти љубиш најљепше, је ли; ти љубиш најљепше... — па га привуче себи и снажно притиште на груди. Он паде у душеке, али јој изви главу из загрљаја, а кад она потрча да га поново загрли, он је грубо одгурну, па изиђе из собе и оде у бахчу. Ту узе сандалију, па сједе измеђ' лија и направи цигару, па другу, па трећу, па четврту...

А Нафија се угризе за језик и претрну. Она сирота то зборила невино, као дијете, а гле, он се љути. А не би му ни зборила, да се није у Алаха заклео, да јој ријечи неће примити за зло.

Кад се Емин вратио у одају, а Нафије завукла главу у јастуке, јастук јој сав мокар од суза, а она спава... Забацила једну руку више главе; просула косу по душеку; јелек метла крај душека на сандалију, а она копча, што прште кад Нафијино срце онолико нарасте, ено је насред одаје на сицадету.

Кад је улазио Емин у собу, био је стиснуо песнице, с врата му први поглед пао на алтипатлак,

Сандилија — столица;

што виси о чивилуку, више његовог душека, и снажно притиште, а кад је погледао у Нафију, а њега као опет прође зло срце; дубоко уздану као рањена звијер, па се полако саже до Нафијина душека и, пошто мало размисли, узе крадом њену косу те је пољуби, али крадом и тихо, да она не осјети.

А сјутра се рано, врло рано Емин диже. Зловољан, па и Нафије ћути, не смије ни ријечи да му збори. Поли му из ибрика, те се уми; послужи га локумом и чашом студене воде, па затим кавом и цигаром, коју му она сама начини и улијепи.

А кад је Емин отишао, Нафије се завуче у своју одају, па тај дан је и цвијеће заборавила залити у бахчи. Све до у вече, док Емин није дошао из дућана, није излазила из одаје.

А Емин није јутрос ни отишао на магазу, већ сврнуо кроз Махмуд-бегову махалу па отишао тамо на крај касабе у Купт-махалу, гдје су оне ниске кућице од блата, око којих је увијек сабрано по стотину голишаве дјеце, опаљене коже а свијетлих очију; из којих се кућица чује непрестано свађа жена и лупа гочева и арлукање паса. У једној од тих кућица, оној крај потока, сједи Челебија, позната Циганка, која је толикима и толикима уврчала срећу.

Ибрик — бакрени суд, из кога се вода пије; *купт-махала* — циганска махала.

А младим бећарима, које први пут севдах обузме и младим мужевима, које љубомора једе, најлакше је врачати. Реци им оно што им годи, потврди им оно, што им срце слуги, па ће ти казати хвала.

Знала је Челебија, да Емин има младу лијепу жену, а видјела га тужног и суморног, па јој то доста било, да почне, а Емин ће се већ исказати.

— Тебе мори, ефенд'м, големо гајле; срце ти је час студено а час га секлет обузме.

— Јесте! — вели Емин-ага.

— А све је то због жене, ефенд'м, због ње је?

— Валах и јесте!

Пред Челебијом чанак воде, по води плови један кончић, што је Емин од свога чепкена откинуо, а она гледа у кончић и замаче руку у воду, па шара прстима по ваздуху.

— Голем секлет, ефенд'м, имаш шујбе... нијеси миран... не фаћа те мјесто... сан ти је одбио. Волиш хануму, ама ти се њене ријечи виде као лажовне; је ли тако, ефенд'м?

— Евет, све је тако!

— Е, е, е... — отеже Челебија. — Буди јунак, писано је тако. Тебе твоја жена не воли, омађијана је, не воли те...

И још је вазда Челебија надовезала, јер је знала, да јој је код Емин-аге алтилуку готов, али Емин већ није више ни слушао. Њему је било доста оно некико ријечи, да му утврди сумњу, па

кад се један пут то десило и прекрхало у души, ни савјети старога Хаџи-Агуша нијесу више могли помоћи.

Сирота Нафије! Видјела је она, да је Емин грдно љут; да га је велики секлет обузео, па је оптрчавала око њега, да га полије, да му дода пешкир, сандалију; да му направи цигару, — али је Емин од оне ноћи остао хладан и само је по гдје-кад погледао, па и то сухо и студено.

А једнога дана, на позив Еминов, испуши се тројица старијих људи: Хаџи-Етем ефендија, Јонуз-бег и Исмаил-ага, у селамлик Хаџи-Агушев. Хаџи-Агуш што је могао, знао је да му је Емин рђавог табијата, што га више савјетује, све ће тврђи бити, па га пусти, нек чини сам, како хоће.

Пошто звани испише каву, изиђе пред њих Емин, те поче казивати: Таква и таква и таква ствар: Ја своју жену нећу више, она ме не воли, већ воли неког другог...

— Размисли се, синко, још један пут — поче први Хаџи-Агуш.

— Не могу, не могу више секлет да носим; изгоре ми душа, не фаћа ме мјесто, одбио ми се сан.

— Па добро, јеси ли се увјерио што, или само шујбе имаш? — прозбори Јонуз-бег.

— Имам шујбе одавно! — одговори Емин. —

Секлет — јед, самотиња, сумор, нерасположење; *селамлик* — соба за примање гостију; *табијат* — нарав.

Нијесам се увјерио кога воли, али сам се увјерио, да мене не воли.

— Пеки, пеки, ама да зовнемо најприје кога од њене стране, па да вас миримо — поче Емет-ефендија.

— Нећу да се мирим, ја хоћу талаки-селасе.

— Талаки-селасе?! — упита зачуђено и сам Хаџи-Агуш, који није дотле помишљао, да ће Емин тако далеко тјерати.

— Јест, талаки-селасе!

Хаџи-Агуш размисли мало, размисли, па онда превуче руком преко браде, те додаде:

— Па, нека ти буде, синко!

Етем-ефендија, Јонуз-бег и Исмаил-ага погледаше се испод очију, припалише још по један дуван, колико да добију мало времена, па се Етем-ефендија опет окрете Емину, те понови:

— Хоћеш талаки-селасе?

— Талаки-селасе! — потврди Емин одлучно.

— Знаш ли, да по шеру муж, кад пусти просто жену, може је узети натраг кад хоће, а кад је пусти на талаки-селасе, не може је узети натраг, осим ако би се она, као пуштена, за кога другог удала, па је и онај пустио на талаки-селасе, те је онда први муж може узети, јер је не узима као своју пуштену жену, већ као туђу жену, која је пуштена*?

Пеки — добро; *шер* — закон, коран.

* Дешава се, кад муж пусти жену на талаки-селасе, па је жели опет узети, да се замоли у кога свога пријатеља, те овај за-

— Знам то!
— Е, добро! — наставља мирно Етем-ефендија.
— Ако ти кад-год буде жао, немој на нас зажалити.

— Нећу зажалити!
— Онда, одговарај, Емине! — поче Етем-ефендија мало друкчијим гласом. — Пушташ ли жену?
— Пуштам је!
— Пушташ ли жену?
— Пуштам је!
— Пушташ ли жену?
— Пуштам је!

— Е пуштена је! — додаде Емин-ефендија. — Нека јој је просто! „Задржаваш ли своју жену, понашај се према њој часно; отпушташ ли је, отпусти је великодушно!” вели наше писмо. Емине, тако да чиниш како ти вјера каже. Оно што је њено и што си јој ти дао, дај јој; немој јој никакве неправде чинити! Онај који тако ради, ради сам против себе!

Сирота Нафије није ни знала, што су се тамо у селамлику сабрали, па јој је ипак зебло срце...

II.

Вратила се у оца, у Ибрахим-аге. Клела се, да није крива и Ибрахим-ага јој је вјеровао, а имао је и хак, што јој је вјеровао. Тјешно је, говорио

проси и вјенча се са овом женом, па је само једну ноћ држи, а сјутра дан пусти је на талаки селасе, те је тако први муж може узети, као туђу пуштену жену.

јој је, да неће остати тако, да ће јој наћи среће, да ће је опет удати за кога. А кад 'то помену, а Нафије прекиде сузе, па му вели:

— Не треба мени среће, ја само Емина волим, само њега, и ако му се не вратим, умријећу под тугом!

Сиромах Ибрахим-ага, чим је могао послѣје овога да је теши?

А истина је; отерао је од куће, бацио јој срамоту на образ, ал' она га је ипак волела и само њега. Сад га је тек више волела од како је далеко од њега.

А Емин? Мислио је, биће рахат, скинуо секлет с душе, кад један пут прекр'а. А превари се, болан! Сад га тек није хватало мјесто, па ни сан. Какав сан, кад му слика Нафијина није дала спати; видио ју је на душеку; видио ју је у бахчи; чуо је њен глас из друге одаје; љубио је по гдје-кад онај јастук, на који је она главу полагала,, а у долапу нашао је и једне мале нал'не њене, које ваљда случајно заборавила, па их је мало, мало, те вадио и гледао.

Па онда бар да су га оставили на миру, али једнако му те овај те онај прича, како Нафије плаче за њим, како само њега воли и како вене, а сад бар не би морала лагати и претварати се, кад ју је отерао!

Једанпут је замолио и једног доста, те овај

Хак — право; дост — пријатељ, рођак.

послао хануму своју у Нафије као на виђење, а Емин ће проћи махалом, па да достова ханума види и чује, шта ће рећи Нафије. Прође, тако, Емин, а Нафије, кад га спазе кроз кавезе претрну сва, па скочи на кавезе, те гледа, гледа за њим, све док није замакао за ћош. А кад се одмаче од кавеза, она загрли пријатељицу, па јој вели:

— Не могу, не могу без њега... Испричај ми се св-дах!...

— Па кад те неће? — пита је ова.

— Нека... ја га опет волим. Да хоће бар да прође који пут сокаком, да га видим... доста ми је да га видим само!...

То последице ханума причала своме ефендији, а овај Емину. Па од тога дана још горе. Колико пута пође, да изиђе у Кавакли-бахчу, не води га тамо пут, али он пође Нафијиним сокаком. А кад год прође, каје се што је прошао и што је тако мехак.

Чуо је последице, да је Нафије сама извадила шаркију, у којој пјева свој дерт и заклиње се, да ником, ником неће љубав поклонити.

Хаџи-Агушу није смио ништа говорити, увијек се правио, као да неће ни да чује за Нафије, али је своју нову муку повјерио тези Хатице-хануми. Теза му вели:

— Да видимо и ово, Емине. Ја ћу наћи једну стару жену, па да јој пошљем абер као од стране Сулејман-бега да је воли, да хоће умријети за њом, и моли је да га пусти једно вече у бахчу. Сулејман-

бег је дилбер, на око је, аџамија је, севдахлија је ...Кад се окупе хануме, само о њему говоре и свака га жели; превариће се белки и Нафије, па ћемо видјети, је ли јој криво срце или није!

Добро је смислила теза, па је затим и нашла жену, једну старицу, која је таман тај посао и знала како ваља. И отишла стара у Нафије, а понијела под пазухом бохчу пуну чеврића, тулбента и учкура, као да продаје.

— Нафије, кз'н, — вели јој стара — млада си, лијепа си, грехота што си без мужа.

А Нафија ћути, па преврће чевриће, те овај загледа, а онај мери.

— Толико вријеме без мужа, а око ти сама ватра, кз'н; будала си ако мислиш, да је само један муж на свијету. А да, најљепши дилбер у касаби умрије за тобом; разбоље се што иска да ашикује с тобом. Знаш га, Сулејман-бега?

Нафије подиже очи, те погледа строго у бабу, па јој вели: — Само је један човјек, нане, којег ми душа хоће, за другог немој ми зборити.

— Емин, је ли? — додаде стара. — А он болан ашикује кроз махалу; ономад га видјели људи, кад је искочио с плота Емрула-агиног.

Нафије преблијеђе, па се угризе за усне и поче јој дрхтати глас, као код дјетета, кад хоће да се заплаче.

Чеврић, чевре — нарама кићена сржом; *тулбента* — чембер; *учкур* — свитњак,

— Он мене не воли... знам — рече тужно.

— Чујем, хоће и да се жени — додаје стара брзо, а Нфије истусти чевриће из руку, па задрх-та и наиђоше јој двије крупне сузе на очи, те кроз плач проговори:

— Нека му је просто! Нека му Алах да, да га друга жена воли толико, колико сам га вољела, па ће бити срећан! — али послвије ових ријечи, није умјела више да разговара, и није разумјела више шта јој стара говори.

А стара је сазнала, што јој је требало, те оде одатле у Еминове тезе, и наказива јој све по реду, што је чула.

А Емин, када је и то чуо, још горе му, и поче већ скоро сваки дан пролазити Нафијиним сокаком, кад да дође Дању прође, а увече се љути сам на себе, што је тако слаб, те се сад двије муке дохватиле у његову срцу да дијеле мегдан. Ни онај Емин, ни дај Боже! Исушио се, ослабио, бијега од свијета, и не муха-бетише.

А једанпут баш се уби, колико се љутио на себе. Пролази он Нафијиним сокаком, кад да дође на дваест аршина до њене куће, а на пенџеру се растави мало кавез, и паде с прозора струк каранфила на калдрму. Кад он дође близу, осврну се, да ко не иде сокаком, па се саже и дохвати онај струк, па га метну на срце, на уста и на чело, а онда из-

вади из појаса чевре, те зави цвијет у чевре, и опет тури у појас. А озго, кроз кавезе, гледала су то два свијетла ока, гледала су и задовољством су сјала.

Кад је дошао кући да пукне од муке, баци онај струк карамфила чак преко плота а, послјије мало ... мал' се опет није пео преко плота, да га дохвати.

Ето тако су двије муке тјерале мејдан по његову срцу. Па којој муци да одоли?

А једнога је дана морао да прекрха, тако се више није могло, а прекрхо је тамо, гдје је било најтање. Но је сад настала једна још љућа мука и голем белај.

Он је отјерао жену на талаки-селасе (бар да је отјерао без тога), те да би је узео натраг, треба она да се вјенча за неког другог, па макар само једну ноћ да проведе с тим, а сјутрадан, да је тај пусти на талаки-селасе, па тек, да је може Емин узети.

Ох, ох, ох, што је учинио, што је учинио!

Да он сам да Нафију, да с другим проведе, па макар и једну ноћ, он, који је Нафију и од сунца крио. Ето, ето шта је сам од себе учинио, и кад би бар могло да не буде тога. Али, ако је хоће, мора бити.

Размишљао је на овог или оног, па се уставео

Белај — биједа, невоља.

на свога доста Рагиба терзију. Рагиб истина није стар, али је добар човјек, мудар и рз'лија, а велики дост Еминов. Но, да сам иде у Рагиба срамота је, а да се исповеди Хаџи-Агушу, опет срамота му доходи, те како ће и шта ће. Најзад мора те мора рећи оцу, па било дан прије или послје. А кад му је казао, једне вечери, мислио је, Хаџи-Агуш ће се зачудити такој одлуци, али он се не зачуди, него слеже раменима и мирно додаде:

— Знао сам ја то, Емине!

Дуже се затим једног дана Хаџи-Агуш у Еминова доста Рагиба на магазу. Сједе на ћепенак, а Рагиб-ага у ћош, прекрстио ноге и кити срном један јелек. Хаџи-Агуш час пуши, час броји бројанице, па као и зине да проговори, те опет заћути. Види Рагиб-ага, нека мука јест у хаџије.

— Имаш нешто да ми кажеш, Аџо-ефенди? поче Рагиб-ага.

— Баш ти хвала што отпоче — брзо хаџија на то — а да ти не откину, ја бих ћутао још један сахат.

— Па казуј! — додаде Рагиб-ага, те оставља посао у страну, а вади кесу, те савија цигару, и ослања се лактовима на кољена, те се тако нагиње ближе Хаџији.

— А знаћеш што је и да ти не казујем. Аџа-мијска работа, старачка брига. Онај мој аџамија, а твој дост... тако, пусти жену ни за шта, баш ни за шта...

— Ни за шта валах, Хаџија. Ево сви колико нас је, знамо, да је то честита жена, ама луда памет... Говорио сам му тада и, Алаха ми, још ми оста харт што ме не послуша, а бројим му се најбољи дост.

— Казивао сам му и ја... Па ето, сад хоће да је узме, не може без ње...

— И нека је узме, валах, није је требао ни остављати.

— Па како ће?

— Па, тако како је и пустио, колај.

— Није колај — отеже Хаџи-Агуш — пустио је на талаки-селасе, па му сад ваља наћи доста, ама салам човјека, који би му дао бесу.

— Евет, Аџо-ефенд'м, друго чаре нема!

— Нема — додаде Хаџија — него... он је као мислио на тебе, Рагиб-ага, ти да је узмеш, да се један дан вјенчаш њоме, па сјутрадан, да је пустиш на талаки-селасе, те да је он може узети.

— На мене? — учини Рагиб-ага. — Не бијаше ли побоље, да је узео ког старог човјека?

— И тако бива — наставља Хаџија. — Ама добар дост је поуздан, те ће одржати ријеч колико и стар човјек, коме жена не треба.

Харт — криво. — *Колај* — лако: салам — честит: беса — ријеч, тврда ријеч, завјет; *чаре* — излазак, начин.

— Имаш хак, хаџо-ефенди. Кад је он смислио, нека је на мени!

Ето тако удеси тај посао Хаџи-Агуш, те и Емину бијаше право, и ако га је мучило то, што ће Нафије бити туђа жена, па макар тај био и тако велик дост, као што му је био Рагиб-ага.

III.

Свршила се свадба и Рагиб-ага је увео невесту у харем.

Ноћ је помрачила небо, и угасила кандила; мјесец је ниско сјао, а меки јесењи вјетар разносио је дах са оних старих липа из чаира Јусуф-Фетаовог, тамо иза воденице, које ноћу тако лијепо испуштају свој мирис, те цијелим се градом шири, као да га Алахова рука кади измирном.

А у ниској харемској собици Рагиб-агиној, побацане по сицадету шарене димије, срмено јелече и свилено фереџе, а три душека наслагана једно на друго, да Нафији буде мекше.

И она наслони главу на јастук, а коса јој се просула по јастуку, а очи заклопила, те јој дуге трепавице бациле сјенке на бијеле образе.

Ваљада сања, сања Емина!

А Рагиб-ага клекао крај душека и гледа је, гледа је дуго; цигару је већ давно недопушену

Чаир — лучица (поље крај ријеке); *измирна* — мирис који се у ватру тура.

заборавио на сандалији, а груди му се високо дижу, и очи му се сјакте као два жишка. А муж је, макар само и ове једно ноћи, опет муж је. Па је хвата за руку, и милује је, љуби је; љуби јој прсте на руци, љуби јој длан и судланицу; љуби јој меки превој код лакта, и љуби јој раме па шапће:

— Аман, аман! Да сам знао... Да сам знао да си толико лијепа, Нафије, не бих пристао да се женим тобом за ову једну ноћ!

Па онда јој узима косу, и љуби је, и обвија је себи око руке, око врата и опет је љуби, и опет јој шапће:

— Аман, Нафије, да сам знао да си тако лијепа, не бих никад кабулио да се женим само за ову ноћ!

Па је онда грли, грли је мушки; љуби јој очи, чело, образе, уста, врат; љуби, љуби, љуби, а пољупци му врели као усијано гвожђе, и сваки му се пољубац упије на образ, на уста, као пијавица, те се не може лако откинути.

А Нафије? Колико год је у почетку хтјела, да остане равнодушна према овој ноћи, у којој мора бити туђа жена само дванаест сати; колико год је сањала само о своме што скоријем састанку са Емином; колико је год морала трпељиво сносити љубав свога привременог, једноноћног мужа... и пак се разбуди, отвори очи, у којима је дрхтала нека нова, досад њој непозната ватра; рашири руке

Кабулити — пристати.

и њима снажно обгрли снажан стас Рагиб-агин и очајно узвикну:

— Ох, дакле истина је, истина је!...

И поток суза полеће јој низ образе.

Међутим Рагиб-ага и не дочу њене ријечи, он само виђе сузе на очима; он их својим врелим као жар усницима исуши, а својим снажним рукама обгрли Нафијин меки струк; притиште главу своју на њене груди, и оста дуго тако снивајући тога часа о Еденским орошеним вртovima, гдје теку извори меда и млијека, гдје праведни неће осетити ни врућину, ни ледену студ; гдје ће из извора Селсебила пити ђумбир из сребрних пехара, под сјенком палама и нарова, а опкољени лијепим младим дјевицама са великим црним очима; дјевицама, које наликују на зимвил и на мерџане; дјевицама округлих недара, дјевицама, које никад човјек није такоа. А кад се Нафија мало разабра, поново јој ударише сузе на очи и очајно узвикну:

— Ах, дакле, истина је, истина је!...

Рагиб-ага јој пољупцима пресијече ријеч на уснама, а тихо, шапућући јој на уво, припита:

— Шта је, елмас'м, шта је истина?

— Истина је, да има људи, који лепше љубе!... и који лошије љубе?...

— Тебе, елмас'м, само овако може човјек љубити, а не другачије — и ту је Рагиб-ага поново

Еденски вртови — које Коран обећава правовернима, на ономе свету: *ђумбир* — шербет.

притиште на груди толико снажно, да јој дах у грудима пресијече. — Само овако... само овако..., шапу-
таше даље Рагиб.

А Нафији сад тек ударише сузе на очи.

— Што сам сазнала, што сам сазнала? —
и поче кршити прсте. А Рагиб јој милује косу и
пита је:

— Па како ћу, алмас'м, да те дам сјутра? Рана
ће ми остати на срцу.

А Нафије плаче и премишља нешто; груди јој
се високо дижу; очи јој сјакте топлотом сунца, па
у једанпут паде Рагибу на груди, и пропишта:

— Не дај ме!...

Па је од ових ријечи обузе неки страх и загњу-
ри главу Рагибу на груди и поче дрхтати, као да ју
је гром ударио.

Ваљада у том часу појавило јој се лице
Еминово, оно блиједо и сухо, што се ње ради
осушило и испило; оне тамне Еминове очи, што су
се скоро угасиле, чезнући за њом.

А Рагиб и сам један час промисли; срамота је,
да прекрха ријеч, коју је дао, и да изгуби доста;
грехота је, да прекрха љубав, коју је у срцу осјећао
и да изгуби срећу.

Али он то промисли само један час, само један
декик; да није било Нафије крај њега, можда би
друкчије смислио, али овако... притиште је на гру-
ди, па диже руку у вис, као да се куне, те вели:

— Тако ми Алаха, и да хоћу, не могу те дати!

Камо среће, да нијесам пристао да се женим тобом само за ову ноћ, али... кад је већ било... не могу те дати! Знам и срамота је и грехота прекрхати бесу, али... не могу те дати!...

* * *

Па и не даде је. Гризла га је савјест; клонио се, да се не сретне са Емином, јер га је срамота било; знао је и за пријетње Еминове, али — он је имао право да задржи жену, са којом се вјенчао.

А једнога дана, о Бајраму, кад'но грокте пушке са свих страна, пуче и једна из Хаџи-Агушевог дућана и погоди Рагиб-агу више појаса, баш испод лијеве сисе.

Однијеше га кући, да га вида Нафије, а она га и не запита чија је то пушка. Дођоше и мејмури из кочака, да учине инститак, и да запитају на самрти Рагиба, на кога му плаче срце, али Рагиб не рече чија га пушка уби. Само кад дође сахат, он зовну Нафију, да је још једном пољуби и онда јој рече:

— Дужан сам му био... Нека му је просто!...

Вида — лијечи: *мејмури* — чивовници; *кочак* — суд; *инститак* — испит, саслушање.

Л а л е

Како је било и што је било напријед, нећу ви казиват'. Нећу ни ја да гријешим душу!

Једни веле овако а други онако, и кој' ће ту знат' како је баш право било. А тешко ти је и наћ' истину, кад се то не дешава сваки дан, те да мож' рећи: овако беше ови пут, а онако они пут, те ово сад овако и овако ће бит'.

Де си ти чуо досад, да је ришћанска цура одбегла за Арнаутином, мањ' ако је зором уграбио. Бар код нас се то први пут деси кад оно Цвета Трипкова одбеже у харем Рагиб-Аги. Једни веле: претио јој заклаће јој браћу, кров ће јој упалити, кућу раселити, те она — веле — нек буде што буде с њом, а бар своје да спасе, па отишла му; други веле јок, него га миловала и баш га онако од душе миловала па све заборавила, и р'з и дин, те му отишла на руке.

А то јутро, кад Цвета одбеже, Ђосе-Хусеин у Узун-Усиној кави, кад досрка четврти филџан, овакову реч рече:

— Знао сам ја е ће ту бити неки маскарлук. Море чија магаза запустила — Рагиб-агина; кој се жали на ћесатлук — Рагиб-ага. Што има туђар у чаршију, свако подаво ноге па ту, на ћепенак од сабаха до акшама, Рагиб-агин ћепенак пуст, а Рагиб-ага испружио ноге те где је да је, у варошма-хали је. Знао сам ја е ће ту неки маскарлук да буде!

И истина би маскарлук!

Што има старије од младости? Она не пита, већ чини што хоће; старија је она и од памети и од р'за, па ето видиш и од дина!

Те прође лаф од једног краја касабe до другог, па изиђе из касабe те у нахију, а из нахије оде даље. Ни длан о длан ниси ударио а пет нахија знало већ за тај маскарлук, де ришћанка одбегла у Арнаутина.

А лако је лафу сад потрчати за дан и ноћ, кад и лаф, ка и човек, путује теловима и машинама, а не носе га више кириције као што негда беше.

Те и у свих пет нахија једни веле овако а други онако. Једни веле беше зор, Цвета мораде, а други веле: јок, него хтеде; учини јалнш'лк, из-вара се.

Па извади се и песма:

Рагиб-ага седи

На сандалију

Тел — жица, телеграфска у овом случају.

А Цвета му служи
Љуту ракију.

Па и та песма потече с једног краја касабе те
на други, те с краја на крај нахије па оде у свих
пет нахија.

А ако питаш и ко први пронесе лаф кроз чар-
шију, а за лафом ко пронесе песму — нико други
до Ћосе-Хусејин у Узун-Усиној кави. Друго јутро
пошто одбеже Цвета, кад Ћосе-Хусејин посрка пети
филџан кафу, рече ту ријеч и песму, па још додаде:

— И не зову је више Цвета него Лале!

* * *

Истина је, назвали је Лале; обојили јој нокте
к'ном; сасекли јој косу те пустили золуфе, онако
албасанске залуфе; одвели је у харем те налепили
боју; сакројили димије и све удесила Рагибова мај-
ка. да се заборави Цвета, а да Лале што љепша
стане.

А стала истина лијепа, те у Стамболу је нема
такве. Само што јој око замутило, а душа јој се
стегла, те нешто болује а не казује.

— Што је, Лале? — пита је Рагиб-ага, а пита
је лијепим гласом и милосно.

— Тешко ми је, жао ме је мајке и браће...

— Па нека ти дође мајка, нека ти дођу браћа,
добро су дошли!

— Они неће доћи.

— Нека дођу!...

— За њих је Цвета умрла...

— Све ће проћи, Лале, све ће проћи! — теши је Рагиб-ага — шта још вакат није излијечио. Измирићемо се, па ће доћи и ићи ћемо им.

Други пут је опет затече, пуне јој очи суза.

— Што је, Лале? — опет је пита лијепим гласом и милосно.

— А јутра је болан Ђурђев-дан, Јутра ће мајка у цркву па онда дома, па ће доћи родитељи и пријатељи, па ће... — а оно даље суза настави.

— Па, Лале, ко ти крати. Ја ти не тражим да мијењаш веру; ти се ето крстиш кад хоћеш, молиш се Алаху по твојем адету. Чувај твоју веру ка и ја моју. Ја ти иштем срце, а душу ти не иштем. Нека душе вјерују свака своју веру, а срца... срца нека нам једну веру вјерују.

— Ти си добар, Рагибе — кроз сузе вели Лале и дохвати му се руке те је приноси устима и челу — али, ето, ту ме боле, ту под срцем; да ми је да одем до цркве, да помиришем онај тамњан; да целивам ону икону... Јутра је слава наша, јутра ће се резати колач у нас, јутра је...

Рагиб-ага сав уздрхта и лице му се измени; осети како му нешто паде на душу па је притиште и раздроби и земља се под њим угибе, а глас му се у грлу засуши, те уморан клону на миндер и притиште чело на јастук па се ту притаја.

Лале се чисто преплаши.

— Што ти је, Рагибе —

— Ништа... ништа... — шапће он — проћи ће, проћи ће.

Па оста још дуго тако оборене главе те дрхће и уздише, само што му сузе не потеку. Затим диже полако главу и устаде те пође вратима, и уз пут још додаде:

— Проћи ће... сутра ће проћи!...

* * *

А кад сутра освануо лијеп, прилијеп дан, те ти се чини као да се Алах кроз тај дан милосно на-смијешо на свој инсан. Замирисао багрем отуд и одовуд, те мислиш нека рука хавом пронијела леванту и измирну. Што је ђумбир и што шербет, ону хаву у лијепом дану да пијеш, па да се болан лијечиш. Није хава него мислиш млијеко је!

Цвијет издигао круну а пробудила се птица. Бубице су разгријале те се уноси хавом и водице промиљеле те разговарају; мислиш онај поточак из доње махале шапће овоме из горње: „Чист сам као дијете, бистар као суза, весео као птица, ако си и ти такав, 'ајде да се сретнемо под градом, те да заједно течемо!”

Их, да је свакад такијех дана, човек би друкчији био, јер кад је тако лијеп дан а ти се сећаш Алаха и његове милости, па на зло и не мислиш.

А данас још ришћански празник, те тамо из далека, из горње махале, тихо удара мала камбана, сазива оне који Пејгамбера вјерују да му се помоле.

А како би Лале и прежалила данашњи дан, данас кад јој је слава?

Али Рагиб-ага се јутрос рано пробудио, обукао је стајаће рухо; матер је и сестру послао негде још синоћ, а остао сам са Лалетом. Пољупцем је пробудио, а кад се измила и удесила, узео је за руку па, не говорећи јој ништа, одвео је у ону малу собицу иза амамџика, у сарахчану.

Тамо су велики сандуци, све под кључем и катанцем. Он отвори један велики сандук те вади полако шехове из њега и слаже их на други, а све ћути, ни речи не збори. Па кад подиже и последње што је било, диже са дна сандука једну икону.

— У тебе икона, Рагибе, — пита Лале, а обрвице јој се подигле високо, уста сабрала а шаке са-ставила.

Рагибу заигра жилица на слепом оку; сабра му се суза у оку а задрхта му доња усна.

— Пред том се иконом... молио Богу мој дед и сви, сви пре њега... сви...

Лале задрхта душом а не умеде језиком већ очима га пита, а Рагиб настави:

— Тако... било је... сад се више не поврати!

Пејгамбер — Исус Христос.

— Па свети Ђорђија? — пита преплашено Лале и крсти се и целива икону.

— Свети Ђорђија, Лале, то је била слава мојој кући; мој отац, рахмет ејлс'н, — вадио је ту икону сваки пут о светом Ђорђију из сандука и ја тако чиним и дан данас...

Лале дрхташе као прут пред иконом, а сузе јој потоком лију, а кад Рагиб узме да јој усном суши сузе, она га нежно отисну и кроз сузе му рече:

— И моја је слава... св. Ђорђија је и моја слава...

— Јест и твоја! — вели болно Рагиб-ага, а лице му се мења и уморан клону на сандук и обори главу на руке, па дршће и уздише, само што му сузе не потеку.

Дуго и дуго тако сеђаше, а тада се диже, ама мушки погледа у Лале па, мало дрхтавим али јасним гласом, вели јој:

— Цвето... ми нисмо једно за друго... имамо једну славу... не смемо грешити душу... него.... по Богу сестра да си ми од сада... 'ајде... 'ајде, спреми се, да те водим мајци и браћи...

*

Опет прође лаф с једног краја касабе на други, па изађе из касабе те у нахију, а из нахије оде даље а одатле у пет других нахија.

Опет једни веле овако а други онако, а ми знамо како је било, те нам није ни стало до со-
каклакридије.

А на све лакридије озго, Ћосе-Хусејин, кад до-
срка шести филџан кафе у Узун-Усе, окрете се те
(било је девет шајита) рече:

— Ја мишљах, Рагиб-аги доста беше један ма-
скарлук, а он гле, па два учини!

Шајит — сведок.

САДРЖАЈ

Страна

ПРИПОВЕТКЕ ЈЕДНОГ КАПЛАРА

Позив	9
Опроштај	17
Под шатором	22
Први плотун	29
Птичице Божје	35
Капетан Милић	42
Трубач	52
Бела застава	60
Пусто огњиште	64
На превијалишту	70
На разбојишту	76
Свети Арханђел Михајло	85
Ко је то?	88
Петар Дабић	92
Дуња	98
Шињел	104
Број 23	108

	Страна
Мој ђак	114
Спровод	123
На одсуство	129

РАМАЗАНСКЕ ВЕЧЕРИ

Први јашмак	137
Севдах	153
Хатидин гријех	171
Р'з	183
Хади-Јакуб бербер	209
Сали Пич	227
Мејрем-ханумин Берђузар	237
Царије	249
Бедаљ	275
Душмани	287
Талахи-селасе	317
Лале	341